

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FATMA DALLI

TARİHÎ TÜRK DİLİ METİNLERİNDE TANRI KAVRAMI

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Fatma DALLI

TARİHÎ TÜRK DİLİ METİNLERİNDE TANRI KAVRAMI

Danışman

Doç. Dr. Suat ÜNLÜ

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Fatma Dalli'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr.Öğr.Üyesi Adilhan Adiloğlu (imza)

Üye (Danışmanı) : Doç.Dr. Suat Ünlü (imza)

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Ali İhsan Yapıcı (imza)

Tez Başlığı: Tarihî Türk Dili Metinlerinde Tanrı Kavramı
--

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 12/06/2019

Mezuniyet Tarihi : 25/07/2019

(imza)
Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Tarihî Türk Dili Metinlerinde Tanrı Kavramı” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Fatma DALLI

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Fatma DALLI
Öğrenci Numarası	20165242015
Enstitü Ana Bilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Suat ÜNLÜ
Tez Başlığı	Tarihî Türk Dili Metinlerinde Tanrı Kavramı
Turnitin Ödev Numarası	1148922108

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 142 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 03/07/2019 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 11

alıntılar dahil % 20'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

03/07/2019

Doç. Dr. Suat ÜNLÜ

İÇİNDEKİLER

İŞARETLER.....	ix
KISALTMALAR.....	x
ÖZET	xii
SUMMARY	xiii
GİRİŞ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNLERDE TANRI İNANCI

1.1. İslamiyette Tanrı Düşüncesi	3
1.1.1. Esmâ-i Hüsnâ.....	5
1.2. Hristiyanlıkta Tanrı	5
1.3. Yahudilik İnancında Tanrı.....	6
1.4. Zerdüştlük İnancında Tanrı	7
1.5. Hinduizm İnancında Tanrı.....	7
1.6. Budizm İnancında Tanrı	8
1.7. Maniheizmde Tanrı İnancı.....	9
1.8. Türklerde Tanrı İnancı.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ TÜRK DİLİ METİNLERİNDE TANRI KAVRAMI

2.1. Türkçe Kelimeler.....	14
2.1.1. Tenri- Təŋri-Taŋrı- Tigri- Təŋeri-Təŋir (Tanrı)	14
2.1.2. Ay/Kün Tenri.....	17
2.1.3. Bayat (Kadîm Allah)	17
2.1.4. İdi- Êdi- İzi (Sahip).....	19
2.1.5. Uğan (Gücü Yeten Allah).....	21
2.1.6. Təgmä Närsä Üzä Uğan (Her şeye gücü yeten)	22
2.1.7. Çalap-Çalab (Rab)	22
2.1.8. Erklig (Hükümdar, Mülkün Sahibi).....	23
2.1.9. Uluğluk İdisi- Uluğrak (Yücelik sahibi).....	24
2.1.10. Ağırılığrak-Ağırılığ idisi (İkram Sahibi)	25

2.1.11. Uluğluk idisi takı ağırlık idisi (Azamet ve İhsan Sahibi)	25
2.1.12. Bağırsak-Bağırsak idi (Şefkat, Merhamet Sahibi).....	26
2.1.13. Yarlıkağlı- Yarlıkadaçı-Yarlıkağan-Yarlıkağanrak (Merhamet Eden-Bağışlayıcı) .	26
2.1.14. Yaratgan (Yaratıcı)	28
2.1.15. Esirgeyici (Esirgeyen, Bağışlayan)	29
2.1.16. Arığ Kılğan (Arındıran).....	30
2.1.17. Arığ (Eksiklikten Uzak)	30
2.1.18. Törütgen -Törütügli (Yaratan).....	31
2.1.19. Tägmä Närsäniñ Törütügli (Her şeyin yaratıcısı).....	31
2.1.20. Küdezçi-Küdezgen (Koruyan-Gözeten)	32
2.1.21. Bağışlağan- Gey Bağışlayıcı (İhsan Eden).....	33
2.1.22. Eşitgen-Eşidici (Her şeyi duyan).....	33
2.1.23. Kiñ-Giñ (Lütfu Geniş)	34
2.1.24. Körklüg İşlig (Lütufkâr)	34
2.1.25. Berk İşlig (Hüküm ve Hikmet Sahibi).....	35
2.1.26. Keñrü İşlig (Lütfu Geniş Olan)	35
2.1.27. Köni İşlig (Hüküm ve Hikmet Sahibi)	35
2.1.28. Bütün İşlig- (Hüküm ve Hikmet sahibi)	36
2.1.29. Körgen-Görici (Hakkıyla Gören)	36
2.1.30. Tägmä Närsäni Körügli (Her şeyi Hakkıyla Gören)	37
2.1.31. Bilgen- Biligli- Bilici (Her şeyden haberdar olan)	37
2.1.32. Bağırsak Bilgän (Her şeyin iç yüzünü bilen).....	38
2.1.33. Tägmä Närsäni Bilgän/Biligli (Her şeyi bilen Allah).....	38
2.1.34. Tägmä Närsäni Kapsayu Bilgen (Her şeyi Kuşatan).....	38
2.1.35. Keñrü Biligli (Her şeyi bilen).....	39
2.1.36. Tëgmä Törütmäkdin Bilgän (Her yaratmayı Bilen)	39
2.1.37. İgitgen (Besleyen- Rab).....	39
2.1.38. İktülegen (Besleyen).....	40
2.1.39. Ögdülmiş-Ögülmüş (Hamde Layık Olan)	40
2.1.40. Keçürgen-Kiçürgen-Geçürici (Affedici)	41
2.1.41. Örtgen (Bağışlayan, Affeden)	42
2.1.42. Tañrı Yazuk Örtgän Üküş Yanut Bergän (Günahları örten ve şükre yanıt veren Tanrı)	43
2.1.43. Yazuk Keçrü Koldaçı (Günahları affeden, Dost)	43
2.1.44. Yanut/Yanud Virici (Karşılık Veren)	43
2.1.45. Kütgargan (Koruyan-Kurtaran)	44

2.1.46. Saklayıcı- Saklağan (Gözeten, Koruyan)	44
2.1.47. Sakçı (Gözeten)	45
2.1.48. Sakış kılguçı (Hesap Gören).....	45
2.1.49. Tärk Sakışlığı (Hızlı Hesap Gören)	45
2.1.50. Bendeşsüz (Güç Sahibi).....	46
2.1.51. Mengzezsiz (Güç Sahibi)	46
2.1.52. Aymaklık (Hamd Edilmeye Değer).....	46
2.1.53. Sevici (Çok seven).....	47
2.1.54. Tölek (Yumuşak huylu).....	47
2.1.55. Ugranılmış (Kendisine Muhtaç Olunan, Başvurulan)	48
2.1.56. Ata- Ata Təñri (Baba Tanrı)	48
2.1.57. Bey.....	48
2.1.58. Edgülük Kılğan (İyilik Eden)	49
2.1.59. Adakın Tutuglı (Bütün varlıkları yönetip, gözeten)	49
2.1.60. Uluğ Artukluk İdisi (Lütuf Sahibi).....	49
2.1.61. Artukluk Bèrmek İdisi (Lütuf Sahibi)	50
2.1.62. Azka üküş bèrgen (Az Şükre Çok Karşılık Veren)	50
2.1.63. Yalguz (Bir ve Tek Olan)	50
2.1.64. Boynağuların Boynın Sığan (Her şeyi kontrolü altında tutan)	51
2.1.65. Yarağlıg (Gücü Yeten)	51
2.1.66. Edizrek (En Yüce Olan)	52
2.1.67. Köngülke Ediz (Gönül için yüksek)	52
2.1.68. Yitiz Ulug (Çok yüce)	52
2.1.69. Yüksek (Yüce).....	53
2.1.70. Yüksek Ulug (Yüce).....	53
2.1.71. Öldürgen (Can Alan)	53
2.1.72. Örtüglüg (Gizli Olan)	54
2.1.73. Örtüglügni Bilgen (Gizli saklı olanı bilen).....	54
2.1.74. Kızgıtlug (Azapla cezalandıran)	54
2.1.75. Tirig-Diri (Her zaman diri olan).....	55
2.1.76. Tiritken-Tirgürgen-Tirgüzgen (Diriltten)	56
2.1.77. Kınılıg (Azap Sahibi).....	56
2.1.78. Kınıguçı (Cezalandıran).....	57
2.1.79. Kın İdisi (Azap sahibi)	57
2.1.80. Öç İyesi- Öc Almak İssi (İntikam Sahibi)	57
2.1.81. Küçlög-Küçlü (Kuvvetli, Güçlü).....	58

2.1.82. Bir	59
2.1.83. Bir ü Bar (Tek ve Var olan Tanrı)	59
2.1.84. Ajunluğlar İdisi (Alemlerin Sahibi).....	59
2.1.85. Kösüş (Değerli-Galip)	60
2.1.86. Tüzün (Yumuşak Huylu).....	60
2.1.87. Süyürgalı (Bağışlayıcı)	60
2.1.88. Suça Katlanıcı (İşlenen günahlara sabreden, cezada acele etmeyen).....	60
2.1.89. İş Sürici (Gözeten).....	61
2.1.90. Güc Götürücü (Cezada Acele Etmeyen)	61
2.1.91. Güci Yiter (Her şeyi yapmaya gücü yeten)	62
2.1.92. Tanuk (Tanık Olan)	62
2.1.93. Tägmä Närsä Üzä Tanuk (Her şeyin tanığı olan)	63
2.1.94. Yinggen (Mutlak güç sahibi).....	63
2.1.95. Uķğan (Her şeyden haberdar).....	63
2.1.96. Açğan (Sorunları Çözen).....	64
2.1.97. Muşsuz (Sıkıntısız).....	64
2.1.98. Mengü (Sonsuz).....	65
2.1.99. Tutçı (Devamlı olan)	65
2.1.100. Açu (Tanrı)	65
2.1.101. Öngdün Kidin-Öñ Dakı Soñ (İlk ve Son olan)	65
2.1.102. Köni Çın Törü Birgüçi (Adaletle kanun koyan).....	66
2.1.103. Kоруğ (Koruyan)	66
2.1.104. Kınakmakğa İwmegen- Kınakğa İwmegen (Cezalandırmada acele etmeyen)... 66	
2.1.105. Bay-Baylık (Zengin).....	67
2.1.106. İvici Degül (Ceza vermede acele etmeyen, yumuşak huylu)	67
2.2. Türkçe+Arapça/Farsça-Arapça/Farsça+Türkçe Kelimeler	68
2.2.1.Tapunmakğa Sezā (Tapınmaya Layık- Allah).....	68
2.2.2. Ol Cihanda Yarlıkāğan (Ahirette merhamet gösteren).....	68
2.2.3. Tevbe Virici- Tevbe Kabül Kılğan (Tevbeleri Kabul Eden).....	68
2.2.4. Saķış Rāvān (Hesabı Çabuk Gören).....	69
2.2.5. Hisāb Eyleyici (Hesap Sorucu)	70
2.2.6. Tiz Hisāblu	70
2.2.7. Ulug Baķışışlıg (Bağışlayan).....	70
2.2.8. Baķışış Kılğan (Karşılıksız Bağışlayan).....	71
2.2.9. ‘Arş Erkligi (Arşın Sahibi)	71
2.2.10. ‘Ālamların Erkligi (Alemlerin Rabbi)	71

2.2.11. ‘Arş İdisi (Arşın Sahibi)	72
2.2.12. Kudretliĝ- Kudratliĝ (Gücü Yeten)	72
2.2.13. Kudret İdisi (Güç Sahibi)	72
2.2.14. Uluĝ Taht İdisi (Büyük Arşın Sahibi)	73
2.2.15. Sālāmathıķ Bergān (Esenlik Veren)	73
2.2.16. Esenlik Bērgen (Esenlik Veren)	73
2.2.17. Şükr Yanutı Bergān (Şükrün Karşılıĝını Veren)	74
2.2.18. Kabūl Kılıp Yanut Birgen (Şükrün Karşılıĝını Veren)	74
2.2.19. Rūzī Virici- Rūzī Birgen (Rızık Veren)	74
2.2.20. Tañrı Tāvba Bāzārlāĝān (Tevbeleri Kabul Eden).....	75
2.2.21. Az ‘Amelķa Üküş Cezā Bērgen (Az İbadete Çok Karşılık Veren)	75
2.2.22. Az Tā‘atķa Üküş Yanut Bērgen (Az ibadete Çok Karşılık Veren)	76
2.2.23. Ögmekke Sezā (Övülmeye Layık)	76
2.2.24. Peyveste Örelig Kılĝan- Pāyvāstā Örälig’’ (Sürekli İdare Eden).....	76
2.2.25. Amān Baĝışlayan (Güvenlik Veren)	77
2.2.26. ‘Aybdın Kurtulĝan (Kusurlardan Arınmış)	77
2.2.27. Cebr Kılĝan (İstedini Zorla Yaptıran)	77
2.2.28. Kahr Kılĝan/Eyleyici (Kahredici)	78
2.2.29. Raĝmetlig (Merhamet Sahibi)	78
2.2.30. Raĝmet Kılĝan- Raĝmet Kılĝanrak- Raĝm Kılĝuçı (Merhamet Eden).....	79
2.2.31. Raĝmeti Lāzım (Merhameti Gerekli Olan)	79
2.2.32. Takdīr Kılĝan (Var eden)	79
2.2.33. Şevāb Birgen (Mükafatlandıran Tanrı).....	79
2.2.34. Şüret Kılĝan- Sūrat Eyleyici (Şekil Veren)	80
2.2.35. Du‘ā Eşitĝan (Duaları İşiten).....	81
2.2.36. Du‘ā İcābet Kılıĝlı (Duaları Kabul Eden)	81
2.2.37. İcābet Kılĝan (Dualara Karşılık Veren).....	81
2.2.38. Cevāb Ayĝan (Karşılık veren).....	82
2.2.39. Endāza Kılĝan- Endāze Eyleyici (Ölçüyle Yaratın Allah)	82
2.2.40. ‘Afv Eyleyici (Affeden).....	82
2.2.41. Hıķmetlig (Hıķmet Sahibi)	83
2.2.42. Hıķmet Birle İş Kılĝan (İşlerini Hıķmetle Yapan)	83
2.2.43. Hüküm Kılıĝlı/Kılĝan/Eyleyici (Karar-Hüküm Veren)	83
2.2.44. İmīn Kılĝan (Emniyete Kavuşturan)	84
2.2.45. Hemīşe Olıcı (Her zaman Var Olan)	84
2.2.46. Hemīşe Durıcı (Sürekli İşinin Başında Duran).....	85

2.2.47. Hemîşe Dirî (Her zaman Yaşayan).....	85
2.2.48. Râst İşlig (İşî doğru olan, hikmet sahibi)	85
2.2.49. Vekîl Kılınmış (Koruyucu).....	86
2.2.50. Bârâkât İdîsî (Kutlu Allah)	86
2.2.51. Maşrîklar İdîsî (Doğuların Sahibi)	86
2.2.52. Ğalebe Kılğan (Her şeye Üstün Gelen)	87
2.2.53. Ğâlib Bolğan (Üstün Gelen)	87
2.2.54. Luţf İssî (Lütuf Sahibi)	87
2.2.55. Luţf Kılğan (Lütfedici)	88
2.2.56. İvici Degül ‘Azāba-İvici Degül (Yumuşak Huylu)	88
2.2.57. Dost Tutğan (Çok Seven)	88
2.2.58. ‘İlmîg (Bilgi Sahibi)	88
2.2.59. ‘İlmî Örtüglügge Ulangannı Bilgen (Gizli Saklı Olanı Bilen)	89
2.2.60. ‘İlmî Yinggen Örtüglügge (Sırlara Vakıf Olan)	89
2.2.61. Uluğluk Eyesi Taķı İkrām Eyesi (Büyüklik ve İkrām Sahibi)	89
2.2.62. Bir u Bār	89
2.2.63. Haberli (Her şeyden Haberdar Olan).....	90
2.3. Arapça Kelimeler.....	90
2.3.1. İlāh- İlāhi	90
2.3.2. Allah- Allāh	91
2.3.3. Rab-Rabb-İrab	92
2.3.4. Mevlā-Mewlī	93
2.3.5. Raḥīm	94
2.3.6. Raḥmān- Raḥman	94
2.3.7. Erḥam	95
2.3.8. Ḥālîk- Ḥalîk	95
2.3.9. Aḥad	96
2.3.10. Celîl	97
2.3.11. Ḥaķ- Ḥaķ Te‘ālā-Ḥaq Te‘ālā	97
2.3.12. Ḥaķîm- Hakim	98
2.3.13. Ḥalîm	98
2.3.14. Ğaffār.....	98
2.3.15. Ğafur- Ğafūr	99
2.3.16. Ğāfirü’z-Zünüb	99
2.3.17. Kādir- Kādir- Kādirü’llāh	99
2.3.18. Ma‘būd	100

2.3.19. Bārī	100
2.3.20. Kerīm- Kērīm	100
2.3.21. Melik- Mèlik.....	101
2.3.22. Melik Sübhān- Sübhān	101
2.3.23. Mālik.....	101
2.3.24. Mālikü'l-mülūk	102
2.3.25. Hāllāk	102
2.3.26. Rezzāk	102
2.3.27. Hayy	103
2.3.28. Şāni'	103
2.3.29. Aḥsenü'l-ḥālikīn.....	103
2.3.30. 'Ālimü'l-esrār	104
2.3.31. 'Ālimü'l-guyüb.....	104
2.3.32. Deyyān-Dayyān.....	104
2.3.33. Başīr.....	104
2.3.34. Şamed	105
2.3.35. Cabbār- Cebbār.....	105
2.3.36. Hannān.....	105
2.3.37. Veliyy	106
2.3.38. Kayyūm	106
2.3.39. Kavī	106
2.3.40. Zü'l-celāl	107
2.3.41. Mi'mār-ı kazā	107
2.3.42. Lem-yazel	107
2.3.43. Lā-Mekān	108
2.3.44. Nakḫāş-ı ezel (Ezelden Ressam olan Allah).....	108
2.3.45. 'Azze ve celle.....	108
2.3.46. Mecīd.....	108
2.3.47. Kahhār	109
2.3.48. Semī'	109
2.3.49. 'Alīm.....	109
2.3.50. Hakk-ı 'Alīm	110
2.3.51. Hāzret	110
2.3.52. Laṭīf	110
2.3.53. 'Azīz	110
2.3.54. Avval	111

2.3.55. Āḥır.....	111
2.4.Farsça Kelimeler.....	111
2.4.1. Ḥudāy- Ḥudā- Ḥūdāy.....	111
2.4.2. Ḥudāvend.....	112
2.4.3. Kirdigār-Kirdgār-Girdgār	112
2.4.4. Dōst.....	112
2.4.5. Perverdigār	113
2.4.6. Yezdān.....	113
2.4.7. Dādār	113
2.4.8. İzid.....	114
2.4.9. Bār- Bar	114
2.4.10. Padişah- Pādīşah.....	114
2.4.11. Üstüvār	115
SONUÇ	116
KAYNAKÇA.....	119
ÖZGEÇMİŞ	125

İŞARETLER

- Fiil kökü, fiil köküne gelen ek.
- + İsim kökü, isim köküne gelen ek.
- > Bu şekle girer.
- < Bu şekilden gelir.
- # Sesin başındaysa kelime başını, sonundaysa kelime sonunu ifade eder.
- /.../ Sesbirimini gösterir.
- * Tespit edilememiş tahmine dayalı şekil.
- ~ Nöbetleşme.
- Ø Düşen.

KISALTMALAR

ADD	Ahmed-i Dâi Divanı
AH	Atabetü'l Hakayık
Ar.	Arapça
AY	Altun Yaruk
BD	Babür Divanı
bk.	Bakınız
CC	Codex Cumanicus
Çev.	Çeviren
DKK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
e.	ek
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
Ens.	Enstitü
ET.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
GT	Gülistan Tercümesi
HKT	Harezmi Kur'an Tercümesi
HŞ	Hüsrev ü Şirin
hzl.	Hazırlayan
i.e.	İyelik eki
i.f.	İsimden fiil
i.i.	İsimden isim
İKPÖ	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İMS	İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin
is.	İsim
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kısasü'l-Enbiya
KKM	Kur'an-ı Kerim Meâli
KN	Kabusname

KT-D	Kültigin Yazıtı-Doğu Yüzü
KTS	Karahanlı Türkçesi Sözlüğü
LD	Lûtfi Divanı
ME	Mukaddemetü'l-Edeb
mec.	Mecazi
MK	Mahbubu'l-Kulub
MM	Mu'înü'l- Mürîd
Moğ.	Moğolca
NF	Nehcü'l- Feradis
Osm T.	Osmanlı Türkçesi
OT	Orta Türkçe
ÖTS	Ötüken Türkçe Sözlük
RKT	Rylands Kur'an Tercümesi
s+f	Sıfat+Fiil
sf.	Sıfat
ŞHD	Şiban Han Divanı
T.	Türkçe
T-B	Tunyukuk Yazıtı-Batı Yüzü
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TİEM73 No 73	Karahanlı Türkçesi Satır-Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi
TKT	Topaloğlu Kur'an Tercümesi
UTS	Uygur Türkçesi Sözlüğü
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
YZ	Yûsuf ve Züleyhâ
z.e.	Zaman eki
zf.	Zarf

ÖZET

Bu yüksek lisans tezinde Tarihi Türk dili metinlerinde geçen Tanrı kavramı incelenecektir. Bu incelemeye geçmeden önce dinler, inanışlar hakkında bilgiler verilip Türklerin dini tarihine değinilecektir. Bu bilgiler ışığında Türklerin hangi dönemde hangi kelimeleri neden kullanmış oldukları daha bilinçli bir şekilde idrak edilecektir. Etkileşime geçtikleri dinler hakkında bilgiler verildikten sonra kullandıkları kelimeler dört gruba ayrılarak sırasıyla bu dört başlık altında gösterilecektir. Orhun Türkçesi döneminden başlanarak Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi esas alınmak üzere bu dönemlerin önemli eserlerinde Tanrı'yı ifade etmek için Türklerin hangi kelimeleri kullanmış oldukları ilk olarak örneklerle gösterilecektir. Ardından gerekli sözlükler yardımıyla açıklamaları yapılacaktır ve Türkçe kelimelerin etimolojileri verilecek, morfolojileri yapılacaktır. Dönemsel olarak verilen kelimelerde meydana gelen fonolojik değişimler tablo şeklinde gösterilecektir. Türkçe olan kelimelerin Esmâ-i Hüsnâ'daki karşılıkları verilecektir.

Bu çalışmayla Türklerin dönemsel din algısı ve Tanrı düşüncesi üzerinde fikir sahibi olunacak ve kelimeler üzerindeki başarıları görülecektir. Bu başarıları daha çok Kur'an Tercümelerinde Tanrı için kullandıkları kelimelerde görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Tanrı Kavramı, Din, Esmâ-i Hüsnâ.

SUMMARY

THE CONCEPT OF GOD IN HISTORICAL TURKISH TEXTS

In this master thesis, the concept of God in historical Turkish texts will be examined. Before this study, religions, beliefs will be given about the religious history of Turks will be mentioned. In the light of this information, it will be realized in a more conscious way which Turkish words are used in which period. After giving information about the religions they interact with, the words they use will be divided into four groups and will be examined under these four headings respectively. Karahanli, Khwarezm, Kipchak, Chagatai and Old Anatolian Turkish, starting from the Orkhun period, will be used as the first examples of the words used by Turks to express God in important works of these periods. Then, the necessary explanations will be made with the help of the necessary dictionaries and the etymologies of the Turkish words will be given and their morphology will be done. Phonological changes occurring in periodic words will be shown in tabular form. The words which are in Turkish will be given in Esmâ-i Hüsnâ.

With this study, the students will have an idea about the religious perception of the religion and the idea of God and their successes on the words will be seen. These achievements will be seen in the words they use for God in Quran Translations.

Keywords: God, God Concept, Religion, Esmâ-i Hüsnâ.

GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca insanoğlu hep kendinden daha üstün bir varlığın gücünü kendi varlığının derinliklerinde hissetmiştir. Evrenin sonsuzluğu karşısında hayrete düşen insanoğlu bu mükemmel düzenin bir yaratıcısı olduğu fikrine kapılmaktan zamanın hiçbir döneminde kendini alamamıştır. Çevremizi, kendimizi anlamlandırmaya başladığımız andan itibaren tanrıyı düşünür, sorgular dururuz. Günümüzde buna ulaşabildiğimiz en eski kanıtlarla şahitlik edebilmekteyiz. Bu inanma ihtiyacı birçok farklı tanrı birçok din ortaya çıkarmıştır.

İlkel inanışlar ve mitik anlatılar bize hak dinleriyle etkileşimin öncesinde de insanın Tanrı düşüncesinden uzakta kalamadığını göstermiştir. İnanış milletten millete benzerlik gösterdiği kadar farklılıklar da göstermektedir. Semavi dinlerde tek bir Tanrı'ya inanılırken bazı inanç sistemlerinde doğa olaylarına veyahut da insanlara atfedilen Tanrılara inanışın olduğu görülmüştür. İlkel zamanda böyle bir anlamlandırma bu düzene ihtiyaç olduğu için yapılmıştır hiç şüphesiz. Tanrının varlığı yani din insan için bir ihtiyaçtır. Tanrı doğrular ve yanlışlarla, iyilikler ve kötülüklerle düzenin koruyucusudur.

Özellikle Türk milletinin Tanrı ile olan münasebeti çok önemlidir. Semavî dinlerle etkileşime geçip onları kabul etmeden önce zaten var olan tek tanrılı bir inanış sistemlerinin bulunduğunu Türk tarihinin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Birçok dine geçmiş olan Türkler eski inanışlarını bir şekilde bu geçtikleri dinler içinde yaşatmışlardır. Kabul ettikleri dinlerin din algısını gösteren metinler Türk diline çevrilmiştir ki inanış tam anlamıyla anlaşılabilir ve kabul edilsin. Bu bağlamda Türkoloji alanındaki eserlere baktığımız zaman çeviri dinî metinlerin geniş bir yer kapladığını görmekteyiz. Bu eserlerde Tanrı'yı kapsayan birçok kelimenin varlığı hemen dikkatleri çekmektedir. Özellikle Esmâ-ül Hüsnalara isim bulma konusunda mükemmel bir ifade biçimi göze çarpmaktadır. Bu zamana kadar Tanrı kavramı için yapılan çalışmalarda bu kelimelerin çoğunu veya Türkçenin çoğu dönemini kapsamadığı görülmüştür. Bizi de bu çalışmaya iten husus bu alan için yapılan çalışmalara daha önem verilmesi ve alandaki eksikliklerin doldurulması gerekliliği olmuştur.

Çalışmanın ilk bölümünde dinlerin Tanrı algısı ve Türklerin dini tarihi hakkında özetleyici bilgiler aktarılacaktır. Türk dili alanında “Tanrı” kavramıyla ilgili yapılan çalışmalardaki eksiklikler göz önünde bulundurularak Türk dilinin dönemlerine ait metinlerden alınan örnekler verilecektir. Dönemsel olarak taranan eserlerin, dönemin dini algısını yansıtacak kelimeleri barındırıyor olmasına dikkat edilecektir.

Orhun Türkçesi döneminden; Orhun Yazıtları, Uygur döneminden; Altun Yaruk, İyi ve Kötü Prens, ve Eski Türk Şiirine ait metinler, Karahanlı Türkçesi döneminden Atebetü'l-

Hakayık, Kutadgu Bilig, TİEM73, Rylands Kur'an Tercümesi, Harezmi Türkçesi döneminden; Nehcü'l-Feradis, Kısasü'l-Enbiya, Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Mu'înü'l-Mürîd, Mukaddimetü'l-Edeb, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i, Kıpçak Türkçesi döneminden; Codex Cumanicus, İrşadü'l Müluk Ves Selatin, Çağatay Türkçesi döneminden Şiban Han Divanı, Babür Divanı, Lûtfi Divanı, Gülistan Tercümesi, Mahbubu'l-Kulub, Eski Anadolu Türkçesi döneminden ise Dede Korkut Kitabı, Yusuf ve Züleyha, Kabusname, Fahrî'nin Hüsrev ü Şirin'i, Ahmed-i Dâ'î Divanı ve Topaloğlu Kur'an Tercümesi olmak üzere toplamda 27 eser incelenecektir. Bu eserlerden Tanrı'yı doğrudan veya dolaylı yoldan ifade eden kavramlarla ilgili örnekler verildikten sonra bu kelimelerin sözlüklerde geçen açıklamaları, etimolojileri hakkında gerekli açıklamalar yapılacak, ses değişimleri ve morfolojileri incelenecektir. Ayrıca Kur'an tercümelerinden verilen örneklerin de Esmâ-i Hüsnâ'daki karşılıkları verilecektir.

Bu çalışmanın meydana getirilmesi sürecinde emeklerini ve değerli bilgilerini bir an olsun benden esirgemeyen saygıdeğer tez danışmanım Doç Dr. Suat ÜNLÜ'ye ve eğitim hayatım boyunca bana karşı büyük bir özveri ve fedakârlıkla yaklaşan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNLERDEKİ TANRI KAVRAMI

1.1. İslamiyette Tanrı Düşüncesi

İslamiyet tüm insanlığa Allah tarafından Hz. Peygamber'e meleklerinden Cebrail vasıtasıyla gönderilmiştir. Hz. Muhammed'e bulunduğu ortamın çirkinliğinden uzaklaşma isteğiyle Hira dağında inzivaya çekildiği 610 yılında ilk vahiy gönderilmiştir. Parça parça halinde indirilen bu din daha sonra dört halife döneminde toplatılıp kitap haline getirilmiştir. Bu dine insanları davet etmek için önce gizli daha sonra açık bir yöntem uygulamıştır. Çünkü İslamiyet'in geldiği ortam henüz bu duruma uygun değildi. Bir yaratıcının varlığına inanmanın yanında güneşe, aya, putlara da inanılıyordu. Önce putlara inananlar zamanla mutlak hakikat olanın gönderdiği İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Tanrı insanlığın zihninde hiçbir soru işareti bırakmamak için adeta kendini tanıtan bir kitap yollamıştır.

İslamî düşüncede Allah'ın varlığına ve birliğine inanılır. Yaratıcı tek ve evrenseldir. Tüm insanlığın tanrısıdır. Evrendeki her şey onunla gerçekleşmiştir ve devamı da ona bağlıdır. İslamiyet'te inanılan Allah Kur'an'da ifade edilen sıfatlarıyla bilinir, tanınır. Mülk suresinin 14. ayetinde onun her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olmasıyla sonsuz ilim sıfatı vurgulanır. Allah'ın ebedi oluşu Rahman suresinin 26-27. ayetlerinde geçmektedir. İnsan fanidir ve inanca göre tek baki olan Allah'tır. İnsandan önce de vardı sonra da var olacaktır. Nahl suresinin 40. ayetinde¹ irade sahibi olması söz konusudur. 'Ol' dediği zaman her şey olur. Allah semi ve basardır. Her şeyi duyup işiten ve görendir. Bakara suresi 181. ayette her şeyi işittiği, yine Bakara 91. ayette her şeyi hakkıyla gördüğü yazılıdır.

Bunlarla sınırlandıramayacağımız kadar sıfatı vardır. Tüm bu ayetler ışığında insanların zihninde bir yaratıcı düşüncesi oluşmuştur. Bu yaratıcı sonsuz kudrete sahiptir. Her şeyin başı ve sonu O'nunladır. İslamî düşüncede insanlar yeryüzüne inmeden önce O'nunla olduklarına ve ölümden sonra tekrar O'na döneceklerine inanmaktadırlar. Bunu Bakara-156. ayette görmekteyiz.

İslâm'da Tanrı ödüllendiren ve cezalandıran bir yaratıcı konumundadır. İyilikler ve kötülüklerin öldükten sonra Tanrı tarafından karşılığı verilecektir. Yaratıcının zulmedenleri sevmediği Şura suresinin 40. ayetinde² çok net bir şekilde yerini almaktadır. İnsan onun

¹ Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, 'ol' dememizdir. O da hemen olur. (Altuntaş ve Şahin, 2011: 291).

² "Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır). Ama kim affeder ve arayı düzeltirse, onun mükâfatı Allah'a aittir. Şüphesiz O, zalimleri sevmez." (Diyanet, 2011: KKM 26/40).

buyurduğu gibi dünyada barışı sağlamalıdır. Aksi yönde tutum sergileyenlerin ahiret yaşamında azap çekeceğine inanılır. Sistemde her şey karşılığını bulmaktadır.

Kur'an'daki ayetlerde Tanrı semâdadır. En yüksekte bulunmasıyla onun her şeye hükümranlık yaptığı anlamı çıkartılır. İnançta eller hep semâya açılır yüzler hep semâya dönmektedir. Bunu gösteren ayetler Mülk-16,17³, Nahl-50'de⁴ mevcuttur.

İslâm'da Allah, insanlara şah damarından daha yakındır. Bütün dualar, doğrudan doğruya O'na yöneltilir. Yalnızca O'na ibadet edilir, yalnız O'ndan istenir. Kalblerin hâkimi, yerin-göğün Rabbi O'dur. O, dilediğini yapar; dilediğini azîz, dilediğini zelil kılar; dilediğine hikmeti verir. Mülkün sahibi O'dur. Mülkünde istediğini yapar. “Din Günü” nün sahibi de O'dur. O, Tek Tanrı'dır. (Küçük vd., 2010: 453).

Sonuç olarak İslâm'da zihinlerdeki Tanrı tek ve ebedidir. Varlıkların en mükemmelidir. Onun bir eşi daha yoktur. Doğmamış, doğrulmamıştır ve yardımcıları yoktur, her şeye gücü yetendir. Her şeyin üstündedir ve her şeye hâkimdir. Evrenseldir; herhangi bir milletin Tanrısı değildir. Evreni çekip çevirendir, gökler direksiz duruyorsa onun sayesinde. Göğün, yerin ve ikisinin ortasındakilerin sahibidir. Ondan başka ilah arayamazlar ve onu cisimleştiremezler.

Sadece ona ibadet edilir. Buyruklarına uymak zorundadırlar çünkü bu ölümlü dünya insanoğlunun sınav yeridir. Ergenlik çağlarından sonra eyledikleri işler onların ölümden sonraki yaşamlarını belirleyecektir. Allah'ın dört büyük meleklerinden olan İsrâfil'in sûra üfürmesiyle kıyamet kopacaktır. Var olan düzen yok olacak ve yeni bir âlem var olacaktır ki bu âlem insanların mahşerde toplanıp tekrar dirildikten sonra yaşayacakları sonsuz âlemdir. O gün gelince insanlar ahiret sorgusuna çekilecek ve defterlerindeki amellerine göre cennete ya da cehenneme gönderileceklerdir. Yine bu bilgilere de Kur'an'dan ulaşabilmekteyiz (Kehf-99⁵).

İslamiyet'te insanlar Tanrıyı Kur'an doğrultusunda ararlar çünkü bu kutsal kitap Tanrının kelimidir. Tüm batıllara son vermek için kendisini kendi sözlerinden öğrenmelerini istemiştir. Bunun belirtildiği birçok ayet olmakla beraber bunlardan birkaçı Araf suresinin 52. ayeti⁶ ve Casiye suresinin 20. ayetidir⁷.

³ “Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz? (O zaman) bir de bakarsınız yeryüzü şiddetle çalkalanıyor.-Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgâr göndermeyeceğinden mi emin oldunuz? O zaman, uyarım nasılmış bileceksiniz!” (Diyanet, 2011: KKM 67/16-17).

⁴ “Üzerlerinde hâkim ve üstün olan Rablerinden korkarlar ve emrolundukları şeyleri yaparlar.” (Diyanet, 2011: KKM 16/50).

⁵ “O gün biz onları bırakırız, dalga dalga birbirlerine karışırlar. Sonra sûra15 üfürülür de onları toptan bir araya getiririz.” (Diyanet, 2011: KKM 18/99).

⁶ “Andolsun biz onlara, bilerek açıkladığımız bir kitabı, inanan bir toplum için bir yol gösterici ve rahmet olarak getirdik.” (Diyanet, 2011: KKM 7/52).

İslâm’da Allah’ın isimleri Esmâ-i Hüsnâ diye ifade edilir.

1.1.1. Esmâ-i Hüsnâ

Bir şeyin ismi onun zatını tanıtmak için bir alamettir. İsimler varlığın tescilidir. Bir şeyin var olması onun bir isim taşımasını gerektirir. Ancak yok olanın adı sanı olmaz. Allah var ve varlığı zorunlu (vâcibu’l-vücûd) olduğuna göre şüphesiz O’nun da adı olacaktır. Kur’an Allah’ın isimlerini el-Esmâü’l-Hüsnâ (en güzel isimler) diye adlandırır (Özler, 1977: 65).

Allah’ın güzel isimleri anlamına gelen Esmâ-i hüsnada (el-esmâü’l-hüsnâ) esmâ ‘isimler’, hüsnâ ise ‘güzel, en güzel’ anlamına gelir ve bu terkip Allah’a nispet edilen isimleri ifade eder. Esmayihüsna, Allah’a ait özellikleri ve nitelikleri de anlattığı için sıfat olarak da kullanılır. İnanan ve inandığına ibadet etmek isteyen insan için Allah’ın bazı sıfatlarla nitelendirilmesi bir ihtiyaçtır. Bu bakımdan esmayihüsna, bizim Allah’ı tanımamıza ve Allah’ı anlamamıza da yardımcı olur (Savran, 2008: 29).

Sayıları ne kadar olursa olsun, Allah’ın isimleri O’nun sıfatlarına delalet etmektedirler zira el-Esmâü’l-Hüsnâ diye adlandırılan bu kelimeler belli manâlar taşıyan köklerden türemişlerdir. Bundan dolayı bu isimler Allah’ın zatına nisbet olduğunda, bununla sadece O’nun zatını isimlendirmek değil, aynı zamanda bu isimlerin kök manâlarının da Allah’ın zatında bulunduğu kastedilir. Aksi halde, hakikat manasına olmayıp, sadece şeref lakabı veya alem olmaktan öte geçmezler (Özler, 1977: 67).

1.2. Hristiyanlıkta Tanrı

Hristiyanlık Filistin’de yaşamış olan Yahudi bir aileden gelen İsa ile vücut bulmuştur⁸. İnanç ilk dönemlerinde Yahudi diniyle ilerlerken daha sonraları tek bir varlığın içine üç unsur koyar hale gelmiştir ve Yahudi olmayanlar da dini kabul etmeye başlamışlardı. Bu olay milli bir Tanrısı olan Yahudi inancıyla ters düşüyordu. Zamanla Yahudiliğin getirdiği zorunluluklardan, inançlardan uzaklaşmaya başlanmıştı.

Üç unsurdan oluşan teslis inancı hâkimdir: Baba, oğul ve kutsal ruh. Üç unsurun da görevi bulunmaktadır. Birbiriyle bir düzen içinde işleyen bu unsurlar tek bir Tanrıyı oluşturmaktadır. Tanrı üç unsorda tekleşmektedir. Bu üç unsuru tek bir yerde toplamının amacı da monoteizmden çıkıp politeizme sapmamak için kiliselerce alınan bir önlemdir.

Tanrı-Baba göklerde ve oğlu da onun yanında oturmaktadır. Bu inancın Hristiyanlarca kabul edilmesinin sebebi İsa’nın öldürülüşünün 3. günü dirilip ardından bir kez daha yeryüzüne gelmek üzere göklere intikal etmiş olmasıdır. Bu inanca göre İsa şu an

⁷ “Bu Kur’an, insanlar için kalp gözleri (konumundaki bir nur), kesin olarak inanan bir toplum için de bir hidayet ve bir rahmettir.” (Diyaret, 2011: KKM 45/20).

⁸ Özdeş, 1998:1.

Tanrı'nın yani Baba'nın sağ tarafında oturmaktadır. Vakit tamam olunca Kurtarıcı tekrar yeryüzüne Mesih olarak inecektir⁹.

Hristiyanlara göre Allah'ın özü sevgidir. Allah, bu sevgiyi biricik oğlu İsa'yı insanları günden kurtarmak için dünyaya göndermek ile göstermiştir. Allah'ın özü; Baba Allah, Oğul Allah ve Kutsal Ruh Allah olarak görünürse de yine "Bir"dir. Bölünmez bir özdür, cevherdir. Çünkü bu cevher, ruhtur. Ruhta bölünme kabiliyeti yoktur. Bunun için de Allah Bir'dir. Allah, Kutsal Üçlük'tür. "Kutsal Üçlük"ün üç şahsının her biri de Tanrı'dır: Baba Tanrı, Oğul Tanrı ve Kutsal Ruh Tanrı." Bu üç şahıs, bir Tanrı'nın değişik tezahürleri ve değişik sıfatları olarak izah edilmektedir. Hristiyanlarca bu Üçlük, izah edilmesi zor olsa da inanılması gerekli bir "sır" olarak görülmüş ve formüle edilmiştir.

Dört incilde de Tanrı'nın birliği, yüceliği, sonsuz gücü, yaratıcılığı vardır. İnciller; Tanrı'nın varlığı konusunda ayrıntılı bilgiler ve düşünceler ileri sürmemekte sadece Tanrı'nın önsüz-sonsuz olduğundan bahsetmekle yetinmektedir (Küçük vd., 2010: 369).

1.3. Yahudilik İnancında Tanrı

İbrâhîmî gelenekten olan Yahudilik tek tanrılı dinler içerisinde yer almaktadır. Bu geleneğin bilinen ilk halkasını oluşturmaktadır. Çoğu dinler gibi evrensel unsurlar barındırmakla beraber millî unsurlar da barındırmaktadır. Din aynı zamanda etnik bir kimliği ifade etmektedir¹⁰. Kutsal metinlerinde yer alan tanrının tüm insanlığa gelmiş olduğu belirtilmiş olsa da o İsrail'in Tanrısı'dır¹¹. Milli bir karakter taşıdığı için inandıkları Tanrı Yahudi kaynaklarında İsrail'in koruyucusu olan bir yaratıcı şekliyle var olmaktadır.

Yahudiler nezdinde onların düşmanı Tanrı'nın da düşmanıdır; Tanrı'nın millileştirildiğini bu düşüncelerinde açıkça görebilmekteyiz. Tanrı, İsrail halkını yok olmaktan kurtarıp ardından onlara Kenan'ı vadedendir.

Yahudilik inancında Tanrı'nın birliği ve mutlak hâkimiyeti tartışmasız bir kabul durağıdır. Her şey bunu kabul etmekle başlamaktadır. Onlara göre Tanrı birkaç unsurdan oluşamaz ne üç birdir ne bir üçtür¹². Tanrı cisimsizdir ve her yerdedir. Bu özellikleriyle evrensel bir nitelik taşımakta iken aynı zamanda yukarıda üzerinde durulduğu gibi İsrail kavminin Tanrısı'dır. Hz. İbrahim'e kadar dayandırılan bu kavmin inanışları bir gelenek dairesi içerisinde halkalardan oluşmaktadır. Bu sebeple içerisinde hem etnik hem de dinî unsurlar barındırmaktadır¹³. Yahudiler Tanrı için Yehova, Elohim ve Adonay kelimelerini kullanmaktadırlar¹⁴.

⁹ Aydın, 1998: 348-353.

¹⁰ Gürkan, 2003: 187.

¹¹ Harman, 2013: 204.

¹² Bu muhaliflikleri Hristiyanların Tanrı anlayışıyla ilgilidir.

¹³ Aydın, 2004: 44-45.

¹⁴ Küçük vd., 2010: 300.

1.4. Zerdüştlük İnancında Tanrı

Temelinde ateş ögesini bulundurması sebebiyle ‘Ateşperestlik’ olarak da adlandırılan Eski İran kökenli bir din olan Mecusîliğin kurucusu olan Zerdüş MÖ 630/628- 553/551 yılları arasında yaşamış olabileceği düşünülmektedir. 30 yaşında ilk vahiy tecrübesini edindiği bilinmektedir. Mecusî anlatılarında diğer dini anlatılarda sıkça karşımıza çıkmakta olan mucizevi doğum olayı Zerdüş için de geçerlidir.

Mecusîliğin ilk evresi Zerdüş’ün yaymaya çalıştığı gibi monoteist bir yapı içermektedir. Çok tanrıcılığa karşı durulan bir dönemdir. Zerdüş’ün emirleri tek tanrı olan Ahura Mazda’dan aldığı kabul edilmektedir. Persler zamanında ise yayıldığı geniş sahalarda bu emirler ve öğretilerden uzaklaşmış ve dindışı unsurlar görülmüştür. Sasaniler zamanında monoteist bir yapıyı savunan din iyi ve kötünden oluşan düalist bir yapıya bürünmüştür. Bu dönemde resmi din ilan edilmiş ve yayılmış olduğu birçok ülkede yönetici dini olarak yer bulmuştur. Sasanilerin yıkılışından sonra İran İslam egemenliği altına girer ve Mecusîlik geriler. Çünkü Mecusîlere ve geleneklerine karşı yıkıcı önlemler alınmıştır¹⁵.

İslâm dininin etkisiyle Pehlevicede iyi karakterli ruhları, unsurları ifade eden ‘tapınılmaya layık varlıklar’ manasına gelen ‘yazdân, izedân’ kelimeler bu dönemde Yeni Farsçanın başlamasıyla tek tanrı için kullanılmıştır¹⁶.

1.5. Hinduizm İnancında Tanrı

Hinduizm kelimesi, 8. yüzyılda Sindhu bölgesindeki Fars kökenli insanlar için kullanılan Hindu kelimesinden gelmektedir. Bu inanç sistemi Brahmanizm’in farklı etkenlerle genişlemiş veya değişmiş bir hali olarak görülebilir. Ortaya çıkış ve gelişim tarihi hakkında tek bir görüş yoktur¹⁷.

Birçok tanrı bulundurması bakımından politeist bir görünüm arz etse de Hindular onları bir tek Tanrı’nın tezahürü olarak kabul etmektedirler. Son yıllarda monoteist bir sistem yaratma çabalarının sonucu olarak böyle bir düşünce ortaya çıkarılmıştır.

Hinduizm dininde amaç Tanrıya ulaşmaktır bu da Samsara çarkını¹⁸ kırmakla mümkündür. Kişinin yapması gereken Brahman ile kendi benliğinin farklı şeyler ifade etmediğinin aslında onların bir olduğunu anlamaktır. Bu düzeye gelmek için de acıdan ibaret olan doğum ve ölüm süreci yaşanmalıdır. Ulaşmak istedikleri şey Tanrı’da yok olmaktadır.

¹⁵ Gündüz, 2003: 179-284.

¹⁶ Alıcı, 2013: 513.

¹⁷ Demirci, 1998: 113-114.

¹⁸ Reenkarnasyon çarkı.

Hindu dini düşüncesinde Tanrı insanlara yol göstermek için bedenleşmiştir. Örnek ve önder olmak temek nedendir. Bunun için değişik dönemlerde Tanrı bedenleşip yeryüzüne inmektedir. İnişyle insanlara kurtuluşa nasıl gideceklerini göstermektedir.

Bu düşünceler Sanskritçede ‘avatara’ olarak adlandırılmıştır. Avatara terim olarak, başta Vişnu olmak üzere tanrıların ve metafizik varlıkların belirli amaçlar için insan veya hayvan formunda yeryüzüne inişlerini ifade eder. Bu terim aynı zamanda tanrının veya metafizik varlığın aldığı biçimi ya da bedensel formu da tanımlar (Kutlutürk, 2015: 155).

Tüm bunlardan yola çıkarak denilebilir ki Tanrı üç unsurun tek büyük bir güçte toplanmasından hâsıl olmaktadır. Birçok tanrı olmakla beraber doğadaki çoğu unsur da kutsal kabul edilmektedir.

1.6. Budizm İnancında Tanrı

Budizm inanç sisteminin kurucusu kabul edilen Buda’dan gelmektedir. Buda tarihsel bir kişilik olarak MÖ 6. yüzyılda Hindistan dolaylarında prens Siddharta olarak dünyaya gelir. İçinde bulunduğu bolluk ortamı onun ruhunu doyurmaz ve hep bir arayış içerisinde yaşar. Bu arayışla çevresinden uzaklaşarak inzivaya çekilir. Böyle geçen altı yıl sonunda hayatımız boyunca yaşayacağımız acının doğuş noktasını bulur. Buda’ya göre acının kaynağı isteklerdir. Arzularından ne kadar arınırsa insan o kadar mutlu olur. Bu düşüncelerinden sonra ermiş olarak “Buddha” ismiyle anılır. Mitolojik bir kişilik olarak ise Buda bu dünyadan önce cennette yaşamış olan tanrısal bir varlıktır ve annesi onu mucizevi bir şekilde doğurmuştur. Mitolojik kişiliği Budistler arasında daha yaygındır ve onlara göre Buda Tanrı’nın tezahürüdür¹⁹.

Budistler için dünyayı kimin yarattığı değil acı çemberinden nasıl kurtulacakları önemlidir. Putların yaygınlaşmasına karşı olan Buda zaman geçtikçe tanrısallaştırılıp kendisinin heykelleri yapılmıştır²⁰.

Budizm’in temel amacı Nirvanaya varmaktır. Bunun yolu sadece Budha’nın yolundan gitmekle gerçekleşebilir. Eğer insan bu acılarla dolu dünya içinde tüm isteklerinden arınırsa işte o zaman Nirvana’ya ulaşmış demektir. Nirvanaya ulaşan kişi bu dünyaya bir daha gelip acılarla karşılaşmaktan kurtulacaktır²¹.

Yaşadığı sürece Budda’nın “Üstün/Yüce Varlık” anlamında bir tanrıdan söz etmemiş ve bu konuyla ilgilenmemiş olduğu günümüzde yaygın kanaatlerdendir. Bu kanaatin ötesinde onun Hinduizm’in Tanrı

¹⁹ Aydın, 2007: 309.

²⁰ Günay, 1992: 356.

²¹ Işık, 1990: 170.

Anlayışını ve tanrılara kesilen kanlı kurban törenlerini reddettiği görüşü de vardır. Bu kanaatler yanında bazı kimselere göre aslında onun reddettiği, üstün bir varlık anlamında Tanrı değil, yiyen-içen, acı duyan, seven, yerine göre insanlardan daha aciz olan, aldanan ve aldatan özelliklere sahip insan biçimindeki tanrıdır. Ancak yine de Tanrı konusundaki sessizliği ve ilgisizliği nedeni ile Budda, Ateist olarak kabul edilmiştir. Halbuki Budda, sadece Tanrı hakkında değil, kendi kimliği hakkında da çok açık ve fazla bir şey söylememiş; kendisinin tanrı olduğunu iddia etmediği gibi insan olduğunu da ifade etmemiştir (Küçük vd., 2010: 24).

1.7. Maniheizmde Tanrı İnancı

216 yılında Güney Mezopotamya’da doğan Mani’nin ailesinin Hristiyan mezhebine bağlı olması ve içinde bulunduğu çevre Maniheizm’deki Hristiyan unsurlarının kaynağı hakkında bilgi vermektedir. Sâsânî Kralı I. Şapur zamanında onun öğretisini yaymasına anlayış gösterilmiştir. Bu anlayış sayesinde Mani dinini İran’a ve daha birçok yere ulaştırma fırsatı yakalamıştır. Fakat Kral I. Behram zamanında da sürdürülen bu anlayış, Manilere karşı negatif bir tutum besleyen Mecusi başrahibi Kartir’in öncülüğünde engellenmeye başlanmıştır. Bu sürecin sonunda zindana atılan Mani 276’ da öldürülmüştür²².

Maniheizm inancının temelini, ışık ve karanlık yahut iyilik-kötülük şeklindeki birbirine zır iki aslı prensibe dayanan gnostik bir düalizm oluşturmaktadır. Nitelik olarak tamamen farklı karakterlere sahip olan bu prensiplerin her ikisi de ezeli ve ebedidir. Sevgi, iman, sadakat, iyilik, hikmet özelliklerini temsil eden ve hava, rüzgâr, ışık, su, ateşten oluşan ışık âleminin hâkimi yüce ışık (nur) tanrısıdır. Ulûhiyyet, nur, güç ve bilgi kudretine sahip olan bu tanrı “yüceliğin babası, ışık âleminin kralı”, bazen de İran geleneğine uygun olarak Zervân (Zervân) şeklinde adlandırılmaktadır. Işık âlemi için “hayat ağacı” tasviri de kullanılmaktadır. Aynı şekilde karanlık âleminin başında çoğunlukla canavar olarak tanımlanan karanlık kralı ya da tanrısı bulunmaktadır (Gündüz, 2003: 575).

Gündüz’ün maddesinde; “Böyle bir düalist yapıya sahip olan Maniheizm aydınlık ve karanlığın mücadelesine inanır. Mücadelenin temelini, kaosu temsil eden karanlığın; iyiliğin ve düzenin temsilcisi olan ışık âlemini ele geçirmeye çalışması oluşturmaktadır.” (Gündüz, 2003: 575).

1.8. Türklerde Tanrı İnancı

Orta Asya’da varlığını gösteren Türkler eski çağlardan beri birçok dinle ve kültürle etkileşim içine girmişlerdir. Bölgede yaşayan halkların çeşitliliği, göçler, savaşlar, ticaret tüm bunlar inanç konusunda Türklerde bir değişim yaratmıştır. Temel olarak genelde tek tanrılı bir inancı kabul eden Türkler hangi dinle etkileşime geçerlerse geçsinler bu inançlarını bir köşeye

²² Gündüz, 2003: 575.

bırakamamışlardır. Orhun Yazıtları ve bunun gibi eserlerde ayrıca Çin yıllıklarında da bunların gerçekliğine şahit olmaktayız. İnandıkları tanrı en büyük yaratıcı güçtür. Yerleri, gökleri ve ikisinin arasındaki insanoğlunu O yaratmıştır. Genel olarak ilk ve eski dinleri adlandırılırken Gök Tanrı inancı tabiri kullanılmaktadır. Bazı görüşlere göre Şamanizm Türklerin eski dini olarak görülmektedir. Şamanizm eski Kök Tengri inancının ve kültürlerinin bir ritüel halini almış halidir. Şamanizmin de merkezinde Tanrı bulunmaktadır. Ona dualar edilir ve ona yaklaşıp kötü ruhlardan uzaklaşmak adına ayinler düzenlenir.

Çin kaynaklarında verilen bilgilere göre Hun hakanı her yılın belli bir döneminde Gök Tanrı'ya ve ıduk ruhlara kurban sunardı. Bir diğer bilgiye göre ise MÖ 121. Yüzyılda gerçekleşen savaşta hun karargâhı ele geçirilince Çinliler altın bir put bulurlar. Hun prensinin bu put karşısında Tanrıya kurban sunduğu kaydedilmiştir. Bu putun Şamanistlerin kullandığı tözler olduğu düşünülmektedir (İnan, 1976: 3).

Milâttan önceki 77. yüzyıllarda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlarda tesbit edilen Gök- Tanrı, güneş, ay yer- su, atalar ve ölümler kültürü Türk kavimlerinde, muhtelif kültürlerin tesirleri altında kalmalarına rağmen, son devirlere kadar devam ettirilen kültürlerdir. Bu kültürler çağdaş Altaylılarda ve Yakutlarda müşahade edilmiştir. Bununla beraber Altay ve Yakut samanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dinî telâkkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır (İnan, 1976: 6).

Hunlardan sonra Orta Asya'da devlet kuran muhtelif sülâlelerden bahseden Çin kaynakları bunların da Gök Tanrı' ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunduklarını yazmışlardır.

Daha sonra MS 3. Yüzyılda ortaya çıkan Tobalar devrinde de bu kültürlerin devam ettiği aktarılmıştır. Kaynaklarda onların da Gök-Tanrı' ya kurban ayini yaptıkları kaydedilmiştir. Fakat 5.yüzyılda Toba Hanı'nın budizmi resmen kabul ettiği kaynaklarda verilmektedir. Bu kabul yüksek sınıflarda kaldığı, halkın inançları konusunda bir değişime neden olmadığı düşünülmektedir.

Tobalardan sonra Cücenlerin Çin kaynaklarında şamanistik özellikleri devam ettirdikleri kayıtlıdır. Su kültürüyle alakalı olan bu bilginin onların suyu kirletmekten korkmaları ve saygı göstermeleriyle alakalı olduğu düşünülmektedir²³.

VI- VIII. yüzyıllarda Büyük Gök- Türk imparatorluğunun başında bulunan Türk sülâlesinin Gök- Tanrı hakkındaki inanç ve telâkkileri epeyce gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu bıraktıkları andaç -yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yazıtlarda hakan ve beyleri, Türk milletine yaptığı iyilik ve yardımları için, Tanrıya içten gelen minnet ve şükranlarını ifade ediyorlar. Hakanları tahta çıkaran, Türklere zafer kazandıran, felâketlerden koruyan Türk tanrısı Gök- Tanrı'dır. Türklerin büyük başarılarından bahsederken hakan

²³ İnan, 1976: 3-5.

veya beyler daima "tanrının inayeti ile", "Tengri yarılıkaduk üçün..." demeyi ihmal etmemişler (İnan, 1976: 16).

Göktürklerden hâkimiyeti alan Uygurlar Böğü Han döneminde 763 yılında ata inançlarından vazgeçerek Maniheizm'i seçmişlerdir. Bu dini seçerek yerleşik hayata geçen Uygurlar aynı zamanda savaşçı özelliklerinden de uzaklaşmışlardır. Siyasi özellikler göz önüne alındığında Çin'deki Budizm'e karşı bu dini seçmiş olduğu da söylenmektedir²⁴. Uygurların 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı Kansu'ya bir kısmı ise Beşbalık yönüne doğru gitmiştir. Kansu Uygurları (840-1226) gittikleri yerlerde Maniheizm'i yaymışlardır ancak Beşbalık Uygurları (840-1368) daha çok budizmi tercih etmekle beraber aralarında Nesturi Hristiyanlığı ve İslam dinini kabul edenlerin de olduğu bilinmektedir. Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızların Şamanist oldukları kaynaklarda verilmektedir²⁵. X. yüzyılın İslam seyyahı Ebu Dülef 'in notlarından da tanrıya ibadet ettikleri bildirilmektedir. Karlukların Şamanistliği epeyce geliştirdikleri Dülef tarafından not edilip tapınaklarının olduğu bile bildirilmiştir. Fakat 751 yılında gerçekleşen Talas savaşında Çinlilere karşı Arapların yanında durarak Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasını sağlamışlardır²⁶. 766 yılında ise müstakil bir devlet kurmuşlardır. İslamiyet'i kabul eden ilk Türk boyu olmuşlardır. Oğuzlara (766-1000) baktığımız zaman X. Asırda İslam'ı kabul etmelerine kadar eski inanışlarını sürdürmüşlerdir²⁷. Selçuk Devletini kuran oğuzlar İslam'ı seçtikten sonra gittikleri yerlerde bunun için savaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nin de temelini oluşturan bu sistem din için cihadı seçmiştir.

Doğu Avrupa'da farklı bir din ile karşımıza çıkan Türk topluluklarında Hazarlar'ı görmekteyiz. Hazarların kendilerini gösterdikleri dönemlerde hem Hristiyanlık hem de İslam çatışma halindeydi. Halk olarak eski inançlarını sürdüren Hazarlar yüksek sınıfın aldığı kararla Musevi dinine geçmişlerdir. Museviliğin Karay mezhebini seçmişlerdir ve zamanla kalabalık bir kitle olmuşlardır²⁸. Bu dini kabul tarihleri ile ilgili birçok farklı görüş sunulmaktadır²⁹.

1000-1303 yılları arasında kendilerini gösteren Kıpçaklar hakkında verilen malumata göre onların ata inançlarına ve kültlerine bağlı oldukları bilinmektedir. Diğer Türk topluluklarına göre geç dönemde İslamiyet inancına geçmişlerdir. 10. yüzyılda Müslüman olmaya başlayan Kıpçakların büyük çoğunluğunun gönülden bu dine bağlanmaları daha geç

²⁴ Kanlıdere, 2011: 27.

²⁵ İnan, 1976: 10.

²⁶ Salman, 2001: 509.

²⁷ Sümer, 2007: 326.

²⁸ Günümüzde Kırım ve Polonya'daki Türkçeyi kullanan Karaim topluluğu Musevi Hazar Türklerinin devamı olarak görülmektedir.

²⁹ Taşağıl, 1998: 119.

dönemlerdedir. İkinci din olarak Hristiyanlık karşımıza çıkar. Kıpçakların bir bölümü bu dini seçmişlerdir. İslam ve Hristiyanlığa göre az da olsa Yahudilik inancını kabul eden Kıpçak toplulukları da olmuştur³⁰.

1097-1231 yılları arasında hüküm süren Harezmşahlar tarihinde Hârizm ve İran'da yaşamış olan Türk-İslam devleti olarak geçmektedir. Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olan Çağatay Hanlığı (1227-1370) zamanında ise halkın büyük bir çoğunluğu Türk ve Müslümanlardan oluşmaktaydı. Yoğun karışımdan dolayı devletin içindeki Moğol unsurları çok geçmeden erimiştir.

Her ne kadar İslam, Hristiyanlık, Yahudilik veya Budizm gibi inançlara geçmiş bulunsalar da eski inançlarının köklerinden kopmadıkları görülmektedir. Günümüzde bile Göktürkler döneminde bağlı olunan kültlerle karşılaşmaktayız.

Orhun yazıtlarından itibaren Türklerin tek bir Tanrıya inandıkları tartışmasız bir bilgidir. İlk zamanlarında Tengri olarak adlandırdıkları bu yaratıcının adını andıkları zaman önüne Kök kelimesini de koymuşlardır. Bu kelime inanç konusunda bazı yanlış anlaşılmalara yer açmışsa da Tanrının büyüklüğünü sonsuzluğunu ifade etmek için kullanılmış bir sıfattır. Bögü Kağan zamanına kadar devam eden bu saf din diğer dinlerle etkileşimle birlikte değişime uğramıştır. Bu inanış için kullanılan yaygın ifadeler Gök Tanrı İnancı, Eski Türk Dini veya Geleneksel Türk Dini'dir.

İnsanların ve yeryüzünün yaratıcısı, yapıcısı ve hâkimi olan Tanrı; bazı kültürlerin etkisi ile bölgeden bölgeye değişik isimlerle ifade edilmiştir. Türk lehçelerinde Tanrı; "Tengri", "Tangara", "Tingir", "Gök Tengirisi" ve bunlardan türeyen kelimeler ile belirtilmiştir. Kök/Gök Tengiri terimindeki Gök'ün Tanrının sıfatı olarak "Yüce" anlamında kullanıldığı kabul edilmiştir. Bundan dolayı Türklerde Gök Tanrı, "Yüce Tanrı" anlamında gelmektedir (Küçük vd., 2010: 117).

Türk dini tarihinde en eski terim Tanrı'dır. Çince Tien şeklinde ifade edilmektedir. Tanrı kelimesi literatürde Kök=Gök sıfatıyla birlikte "Gök Tengri" (Yüce Tanrı) şeklinde geçmektedir. Gök Tanrı inancının en önemli özelliği, onun, antropomorfik bir karakter taşımasıdır. Gök Tanrı; yaratıcı ve kadir-i mutlak, tek, ezeli ve ebedi, eşi, benzeri olmayan, öldüren, iradesine göre hükmeden, yardım eden, cezalandıran, koruyan, insanlara bilgi veren, her şeyin en iyisini bilen, yol gösteren ve kulun duasını kabul edendir. İslam'ın Allah anlayışına benzerlik arz eden bütün bu sıfatlara rağmen, Gök Tanrı'nın, ilahi dinlerde olduğu gibi, tapınakları yoktur. Eski Türkler O'nun resim ve heykellerini yapmamışlardır (Erdem, 1998: 81).

³⁰ Gökbel, 2002: 110-112.

Türklerin tarih boyunca daha çok tek tanrılı inanç sistemlerine yakınlık duyduğu görülmektedir. Gelişmiş bir inanç sistemiyle yaşayan Türkler bu inançlarını, düşüncelerini geçtikleri dinlerde de yaşatmayı başarabilmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ TÜRK DİLİ METİNLERİNDE GEÇEN TANRI KAVRAMLARI

2.1. Türkçe Kelimeler

2.1.1. Teḡri- Täḡri-Taḡrı- Tigri- Tèḡeri-Tèḡir (Tanrı)

Orhun Türkçesi

“üçün igidmiş kağanının savın almatın yēr sayu bardıg kop anta alkıntıg arıltıg anta kalmışı yēr sayu kop toru ölü yoriyur ertig **teḡri** yarlıkadokın üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum” (KT-D 9).

“kanıḡın kodup içikdiḡ içikdök üçün **teḡri** öl tēmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sır bodun yērinte.” (T1-B3).

Uygur Türkçesi

“Ögüküm yer **täḡri** törümiştä...” (İKPÖ V-8).

“kayu üdün tükel bilge **[t(e)ḡri]**” (AY 3/4).

Karahanlı Türkçesi

“kaḡḡum saḡınçımdın **Teḡrike**, bilür men **Taḡrıdın**” RKT 30/7a=12/86). “Yakub, “Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a arz ederim. Ben, Allah tarafından sizin bilmediḡiniz şeyleri bilirim” dedi” (Diyanet, 2011: KKM 12/86).

nā boldı (7) silärkä ribāmlamas silär **taḡrı** yolu içindä **täḡrikä** turur yeti kat kök yārniḡ mirasları” (TİEM 73 397v/7=57/10). “Göklerin ve yerin mirasçısı Allah olduḡu halde, Allah yolunda siz niçin sarf etmiyorsunuz?” (Diyanet, 2011: KKM 57/10).

Harezm Türkçesi

“Munung tēg mu‘ciza peygāmbarlardıñ özgede bolmaz. Eger **Taḡrı** ‘ömr bērse, barḡay-men tēdi. Yana Umm-i Mu‘idke aydı: Maḡa ol kişiniḡ” (NF 23/2).

“muradı ol çerdi. Bu kün **Teḡri** ferişteleri ḡavī turur, olarnıḡ birle çıkışḡu ḡudret” (KE 9v11,13).

“ey **kök teḡrisi** eger bu söz rast” (KE 31r/10).

“delil bilmemiş-sēn çın-oḡ **teḡrini**” (MM 42/4).

“**Taḡrı** atı birle başlayur men; üküş raḡmetlig, raḡmeti lāzım” (HKT 47a/1=3).

“ḡahr ḡılḡan, yalguz **Tengrige**” (HKT 447b/9=40/16). “Tek olan, her şeyi kudret ve hākimiyeti altında tutan Allah’ındır” (Diyanet, 2011: KKM 40/16).

Kıpçak Türkçesi

“öz nefsleri öze ümîd kesmeñiz **Tengri** rahmetinden râstı **Tengri Te‘âlâ** barça yazuqlarnı yarlıkar, râstı ol Tengri yarlıkağan turur” (İMS 74a/1)

“taķı **Tigri** Rasûlî’na, andan songra şeklenmediler ya‘nî şeklenmediler imānı içinde” (İMS 25a/1)

“anca söver-biz **Tëñirni**” (CC 62a/18)

“**Tëñiriniñ** sövmekinden başka, nè kim yol bar köktegi ħan/lıkta” (CC 62a/28-29)

“Anın canı **Tëñri** allında köpten öldi” (CC 62b/20).

“**Tëñeri** küçlüdür dağı yarlıgançludur bizim/yazukumuz boşatma” (CC 62b/32-33).

Eski Anadolu Türkçesi

“**Tağrınıñ** birliğine yokdur güman” (DKK 31-11).

“**Tağrınıñ** kulları yolına anuñ-ıla ‘amel eyleyüp’” (KN 2b/2).

Çağatay Türkçesi

“velî sürmes-ler kademîni **tëñri-lıķ-ka** urmas-lar” (GT 206/10).

Sözlüklerde;

Abuşka L.’de tēñri, “[<*tañrı] tañrı ta‘ālā adıdır.” (Atalay, 1970: 435).

DLT’de Tenri şöyle geçmektedir:

Tenri: yüce ve aziz Allah. Atasözü: Toyın tapugsa.k Tenri sewinçsiz. Kâfirlerin din adamı Yüce Allah’a ibadet eder; ancak Allah sübhânehu ve taalâ onun işinden razı değildir. Bu karşı tarafın iyi karşılayacağını uman; fakat karşı tarafın hoşlanmadığı bir işi yapan için söylenir.

teñri: kâfirler- yüce Tanrı onları yok etsin- göğe teñri derler. Aynı şekilde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeylere de teñri adını verirler ve bu gibi şeylere secde ederler. Bundan “bilgin” için de teñrike.n derler (DLT, 2014: 501).

UTS’de “tängri=tngri, 1.Allah, tanrı, ruh, put. 2. Gök. 3.Şevketli, haşmetli.” (Caferoğlu, 2011: 242).

ÖTS’de Tengrim “[teñri-m] (teñrim) ünl. 1. Çok yüksek bir kişiye ya da kutsal bir varlığa hitap ederken kullanılan seslenme sözü; Tanrım! 2. Beyefendi; haşmetli, efendim; majeste, hünkârim; hazretleri, prenses hazretleri. 3. sf. Deha; dâhi. 4. İlahî; semavi.” (Çağbayır, 2007: V, 4733).

Erol eserinde Tenri hakkında verilen görüşleri şöyle açıklamıştır:

Kelimenin anlamını Clauson şöyle açıklamaktadır:

“Çok eski bir kelime, muhtemelen Eski Türkçe ki eğer daha eski değilse, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir. Orijinalinde ‘fizikî gökyüzü’ anlamına gelmiş gibi görünüyor, fakat oldukça önce, dinî tonlar kazanmış ve şahıssız Tanrı çeşidi olarak ‘gök’ anlamına gelmiştir. Daha eski metinlerde daha yaygın anlam budur. Bu Man. Ve Bud. Metinlerinde ‘Tanrı’ için normal bir kelime idi ve Müslümanlık döneminde bu anlamda yaşamaya devam etmiştir, KB’de ki burada ‘Tanrı’ için normal kelime bayat’tır ve daha sonra Allah ve Xuday gibi alıntı kelimelerle büyük oranda yer değiştirmiş.”

Türkçede ‘gökyüzü’ için geleneksel (İslâmî) kelimenin kök ‘mavi’ olduğunu söyleyen Doerfer (II 944), tengri kelimesinin, yeni bir dinî düşüncenin etkisi altında, yakın bile olsalar, ‘Allah’ (dinî terim olarak) ve “‘gökyüzü” (tabîî bir nesne olarak) kavramları arasındaki farkın net bir şekilde vurgulanması için ortaya çıktığını söylemektedir. Eski Türklerin dinî inancı ve tengri’nin bu inançtaki yeri hakkında Doerfer, Harva’ya [Uno Harva: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker (Altay Halklarının Dini İnancı). FF Communications edited fort he folklore follows, vol. 52, no. 125. Pervoo-helsinki 1938] kaynak göstererek şu bilgileri vermektedir:

“Eski Türklerin dini 3 bölüme ayrılmıştır: Totemistik dönem, şamanistik dönem ve Tanrı inancının hâkim olduğu dönem. Sonuncusu Çin’deki Üç Güç Öğretisi’ne benzemektedir: Buna göre üç dünya gücü vardır: Örtülü gökyüzü (en önemlisidir), taşıyıcı yeryüzü ve bu ikisinin arasındaki insan, ki burada hükümdar gökyüzünün temsilcisidir. Çin’de bu düşünce bilindiği gibi çok eskidir... İnsan, gökyüzü ve yerin ruh gücüyle oluşturulur, Büyük kral da atalarına Gökyüzü Tanrısı olarak saygı gösterir. –Burada bir Tek Tanrıçılık söz konusu değildir. Gökyüzü ve Tanrı unsurları arasında bir ayrım yok gibidir. Ayrıca Çince’de eski zamanlarda bu fark yoktur, Grubbe “Gökyüzü ifadesi iki anlama gelebilir: Önce gök kubbe için bir söz ve sonra ‘Tanrı’ anlayışı.”

Türklerdeki tek tanrı inancı hakkında Jean-Paul Roux’un Doerfer’den farklı düşündüğü şu ifadeden ortaya çıkmaktadır: “Türkler ve Moğollar sık sık, “Gökyüzünde tek bir tanrı olduğu gibi yerde de tek bir hükümdar vardır” derler.” M. Eliade de bu konuda Doerfer ile ve de dolayısıyla Harva ile aynı fikirdedir.

Doerfer’in belirttiği gök ve tengri kavramları arasında oluşturulan ayrıma A. İnan da değinir. Maniheizm ve Budistlere ait metinlerde “tanrı (tengri)” adının Göktürk metinlerindeki anlamıyla kullanılmakla beraber maddî varlık tasavvur edilen “tengri (gök, sema)”nin ayırt edildiğini, maddi varlık sayılan “tengri” için genellikle “kök=gök” kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir. Bu kelimenin bir dinî mefhum haline gelişini şöyle açıklar:

“Eski Türkçede tengri kelimesi göze görünen gök ve “Allah” anlamlarını ifade etmiştir. Şimdiki Şamanistler nasıl ki bir dağı yahut bir ırmağı aynı zamanda bir ruh telakki ediyorlarsa Eski Türkler de göğü (semayı) öyle, yani maddî bir varlık sandıkları gök ile yüksek ve büyük bir ruhu-tanrıyı aynı şey telakki etmişlerdir.”

René Grousset, Bozkır İmparatorluğu adlı eserinde, eski Türk inancında yer alan tengri anlayışı hakkında şöyle der: “Sadece yerin ve göğün yaratıcısı olana taparlar ve Tanrı derler ve O’na at, sığır, koyun kurban ederler: Bütün eski Türk-Moğol topluluklarında ortak olan İlâhî Gök yani “Tengri” inancı işte budur.”

Görüldüğü gibi kelime somut bir anlamdan soyut bir anlama doğru anlam alanını öncelikle genişletmiştir. Ancak ilk anlamın daha sonra unutulması, başka bir kelime ile yaşamaya başlamasıyla bu kelime sadece ikinci anlamda (Tanrı) kullanılır olmuştur (Erol, 2014: 504-505).

Fonetik değişim şu şekilde olmuştur:

Orhun T.	Uygur T.	Karahanlı T.	Harezmi T.	Kıpçak T.	Eski Anadolu T.	Çağatay T.
Teğri	Täęri	Tengri	Tangrı	Tengri	Tanrı	Tēęri
	Tengri	Täęri	Teğri	Tigri	Tangrı	
		Teğri		Tēęeri		
				Tēęir		

Uygur Türkçesi metinlerinde meydana gelen değişim; Teęri>Täęri, /e/>/ä/. /e/ ünlüsünden daha açık, düz bir /ä/ ünlüsüyle de kullanılmıştır. Daha sonra Harezmi Türkçesi döneminde hem ince hem kalın haliyle görölmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de bununla karşılaşmaktayız. Bunun nedeni geniz-damak-diř ‘n’ ünsüzünün [ŋ] kalınlaştırıcı etkisidir.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde Tigri haliyle karşımıza çıkan kelime: Teęri>Tigri, /e/>/i/ yarı açık bir sestən kapalı, düz olan i’ye dönüşmüş, [ŋ] ünsüzü de erimiştir (ŋ > ø).

Tēęeri, Tēęiri kelimelerinde iki ünsüz arasında ünlü türemesi hadisesi görölmektedir. Bu orta hecede görölen ünlü türemesi Kıpçak Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan bir ses hadisesidir. Bu türemenin nedeni telaffuzu kolaylaştırmaktır. Tēęir kelimesinde ise ünlü-ünsüz göçüşmesi görölmektedir.

Çağatay Türkçesi’nde Teğri kelimesinin ilk hecesinde bulunan /e/ ünlüsü ince, düz, yarı geniş /ē/ ünlüsüyle kullanılmıştır. Bu /e/ ünlüsünde meydana gelen değişimler kapalı e meselesinden kaynaklanmaktadır.

2.1.2. Ay/Kün Tenri

Uygur Türkçesi

Tağ teğri kelti

Tağ teğri özi kelti

...

Körügme **kün teğri**

Siz bizni küzediң

Körünügme **ay teğri**

... (Arat, 1961: 8)

Uygur dönemindeki Mani çevresine ait Eski Türk şiiridir. Ay ve Güneş tanrılarına yazılmıştır.

2.1.3. Bayat (Kadım Allah)

Karahanlı Türkçesi

“**bayat** birdi erse sağa sen me bir” (AH 249).

“tanukluk birür bir **bayatı**ğ tilin” (KB 1021).

“**bayat** faızlı erdi sini bulmışım” (KB 3120).

Harezmi Türkçesi

“kılur cez̄b anı faẓlı birle **bayat**” (MM 306/1).

Sözlüklerde;

DLT’te “Bayat, Ulu Tanrının adı. Argu lehçesinde.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 419).

ÖTS’de “bayat, 1. Sonsuz geçmişten beri var olan; kadim. 2. (Tanrı’nın “ezeli” sıfatı için) Kadim. 3. is. Ulu Tanrı. [DLT] 4. Oğuzların hâkim boylarından Kayı’dan sonra gelen ve Bozok koluna mensup bir Türk boyu. 5. Tahtacı.” (Çağbayır, 2007: I, 509).

Abuşka Lugatinde, “Bayat, [<baya+t] Ḥudā ma’nāsınadır.” (Atalay, 1970: 334).

“Bayat” hakkındaki bazı görüşler:

Bayat “Tanrı anlamındaki isim en erken Kaş.da karşımıza çıkmaktadır. Oldukça seyrek kullanıldığını belirten Clauson “Bir Oğuz boyunun adı olan Bayat’la oldukça zor birleştirilebilir, Kaşgarlı’da ve diğer kaynaklarda bu şekilde belirtilmiş. Hak. XI, Çağ. XV, Harz. XIV, Osm. XVI bayat Türkçede Tanrı’nın bir ismi olarak tesadüfen bir metinde belirtiliyor.” Açıklamasını yapmıştır. Kelimenin KB’deki anlamı, anlam alanında meydana gelen genişlemeyi göstermektedir (Erol, 2014: 188).

Bayat kelimesi Çağatay’a göre ‘eski, devamlı, ezelden beri bilinen’ anlamları ile Budizm’de kullanılan ödsüz ‘zamansız, zamanla tahdit edilmeyen’ kelimesinin karşılığı düşünülerek alınmış olabilir. Ona göre Tengri ve İdi’ye de Budist metinlerinde rastlanmaktadır.

Bayat, Allah’ın ulûhiyete mahsus sıfatlarından Kıdem, esmayihüsna da el-Evvel için kullanılır. Kıdem ve Evvel, Allah’ın varlığının başlangıcının olmamasıdır. Buna göre Allah ‘Kadim’dir, her şeyden önce var olandır. (Savran, 2008: 51).

Bayat, ‘Eskimiş, taze olmayan’ =OT. (KB) bayat ‘kadim (Tanrı)’ <OT. Baya ‘az önce’+ t.

A. Tietze <Ar. bā’it, Sur. bēyet

Fars: bāyāt

Tietze’nin bu etimolosine katılmak mümkün değildir. Çünkü, ET.’deki bayat adı ve sıfatı aynı zamanda bir Türk boyunun da adıdır. Ar. bā’it anlam bakımından da farklıdır.

Suriye Arapçası ile Farsçadaki biçimleri Türkçe yazılış ve söylenişe daha uygundur. Dolayısıyla Tü. bayat>Ar. (Sur.) bēyet; Fars. Bāyāt olmalıdır.

Nişanyan bayat~ Ar. bā’it geceden kalan, bayat<#byt geceleme, bir yerde kalma→BEYİT

Not: ‘Gecelemeek’ ile ‘eski; kadim (Tanrı)’ arasındaki fark Tü. bayat’ın Ar. bā’it’ten gelmediğinin açık kanıtıdır (Gülensoy, 2007: 122).

İlk olarak Karahanlı dönemi Kur’an tercümesinde görülen bayaş³¹ kelimesinin Tanrı’yı ifade eden bayat sözcüğüyle köktaş olabileceği düşünülmüş ve karşılık anlamına gelen ‘masubatan’ yerine kullanıldığı belirtilmiştir³².

³¹ “Ayğıl nāk ukturayın-mu silärkä anda yawuzraq **bayaşın** tañrı üskindä” (TİEM73 87v/9=5/60). “De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi?” (Diyanet, 2011, KKM 5/60).

2.1.4. İdi- Êdi- İzi (Sahip)

Karahanlı Türkçesi

“ilahi keçürgen **ıdım** sen keçür” (AH 37).

“Seniñ **İding** tuta and” (RKT 26/37a2=4/65). “Hayır, Rabbine andolsun ki ...” (Diyanet, 2011: KKM 4/65).

“törütgen siz bir uğan **ıdı atı birlä** bağırsak kamuğ tınlığka rüzı berigli mü'minlari yarlıkağan” (TİEM73 1v/2=1/1). “Bismillâhirrahmânirrahîm” (Diyanet, 2011: KKM 1/1).

Harezmi Türkçesi

““aziz, **êdim** atını yana bir qata aygıl, cümle malım, tawarım saña bolsun, tedi erse, ol ferişte taqı üç qata aydı” (NF 212/8).

““âlim aydı: seniñ kelmekiniñ **İdi** kazâsı erdi İdi kazâsı sewüg bolur” (KE 18v4).

“**ıdı** zıkrin aygıl açılğay saña” (MM 36/3).

“uluğ turur Tangrı, yükey erür **İdi**” (ME 206-5).

“Tağı haqıqat üze ol **İding**, ol yinggen, rahmetlig” (HKT 351b/8=26:9). “Şüphesiz senin Rabbin, elbette mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir” (Diyanet, 2011: KKM 26/9).

Kıpçak Türkçesi

“Teñri Te‘âlâ sözi: iy **İdimiz**, kılğıl bizni iki müsülman saña, bu zâhir ma‘nâsı turur” (İMS 66a/4).

Eski Anadolu Türkçesi

“**ıdı** saña ulu mülk rüzı kıldı” (YZ B53v1).

Çağatay Türkçesi

“Ferâgatnı **İzi** birdi ki cānānım iki boldı” (ŞHD 172b/2).

“beyt unutmadı **êdi** ol hâlde sēni êrdiñ” (GT 192/12).

“**êdi** nuşreti birle tağı kıysı elge kim taşarruf kıldım êrse” (GT 70/10).

Sözlüklerde;

DLT’te “İdi, sahip, efendi. ‘Efendim ne der?’ anlamında **ıdım nē tır** denir.

İdi: Allahu Taâlâ için de İdi denmektedir. ‘Rabbimizin emri’ anlamında İdimiz yarlığı derler.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 42).

İdi “1. efendi, sahip, Tanrı 2. sahip, ehl-i ahali. 3. geniş bir saltanata sahip olan. 4. uzun uzadıya arkadaşlık eden, sıkı dost.” (Ünlü, 2012a: 311).

³² Kök, 2004: 82.

Ötüken Türkçe Sözlük'te, “İdi: 1. Sahip, efendi; bey, [ETY] [Gabain] [Tekin] [KB] 2. Tanrı; Rab.” (Çağbayır, 2007: II, 2094).

Karahanlı Türkçesinde kullanılan idi ugan ve idi bayat, ‘mülkün kudretli ve ezeli sahibi’ ibarelerinde yer alan idi’nin kelime anlamı ‘sahip’tir. Bu kelime esmayihüsna e-Melik, el-Vâris ve Mâlikü’l-Mülk için kullanılır. Yani Allah, görünen ve görünmeyen bütün mülkün sahibidir. Allah’ın saltanatı ve hükümleri da devamlıdır (Savran, 2008: 52).

İdi: Başlangıçta tam olarak “efendi, sahip” anlamına gelen kelime anlamını genişleterek ‘Sahip’ (Tanrı) anlamında kullanılmış. Ancak bu anlamı da daha sonra kaybolmuştur. Oldukça karmaşık olan kelimenin fonetik tarihi ile ilgili olarak Clauson şunları söylemektedir:

“Orijinal şekli idi: olmalı, fakat eş anlamlı kelime ige/ie/i-e o kadar eski ki bağımsız varlığı tam olarak hesaplanamıyor. Yine de, büyük ihtimalle, sonda sıra dışı bir ünlü değişikliğiyle ikincil bir şekil gibi görünüyor. Konumu, Moğalca eş anlamlı kelime ece(n)’nin varlığıyla karışmış ki bu da XIII. yy.a kadar gider. Türkçe alıntı kelimeye benziyor. İdi: Moğolca’da ıci olmuş olmalı, fakat ige/ie’nin Moğolca’da ece olması çok zor, böylece eğer bu iki kelime aynı ise kelime, ünlü değişikliği tamamlanmadan önce ödünç alınmış olmalı ve daha sonra da bununla uyuma girmek için değişmiş olmalı. Oldukça farklı ikincil şekillerle yaşıyor, her zaman tanımak kolay olmuyor.” (Erol, 2014: 100).

Türkiye Türkçesi’nde iye, eye yanında görülen is, ıs ‘sahip, malik’ ortaya çıkışı hakkında da kesin olmamakla beraber izah şekilleri ileri sürülebilir: Birincisi -s ünsüzün, z>s değişmesi ile meydana gelmiş olabileceğidir: idi>izi>isi. Bu şeklin teklik 3. Şahıs iyelik eki ile kullanılması sonucu, orta hece durumuna düşen kökteki son ünlünün düşmesi ile is şekli meydana gelmiş olacaktır: isi-si>issi. İkinci izah tarzına göre d>z>y inkişafından sonra ortaya çıkan iyi şeklinin teklik 3. Şahıs iyelik eki-si ile kullanılması sonucu evvela orta hece durumuna geçen kök ünlüsünün düşmesi, daha sonra da ys>ss benzeşmesiyle issi şekli ortaya çıkmış (iyi-si>iysi>issi) -si iyelik ekinin ayrılması ile de kelime is şekline geçmiştir. Üçüncü izah şekline göre de iyi şekline geçen kelime, diftonglaşma neticesi iyi>iy>i olmuş, daha sonra normal i haline gelmiş ve bu şeklin teklik 3. şahıs iyelik ekiyle kullanılması sonucu yanlış hece bölünmesine uğraşarak, iyelik ekindeki s ünsüzü kelimeye dahil olmuştur: i-si>isi>is-i. Bu son izah şekli G. Doerfer tarafından da belirtilmiştir ve bizce de en uygun izah şeklidir (Tanyu, 1980: 43).

Bizim için de isi şekli için en uygun olan açıklama Doerfer’in bahsettiği yanlış hece bölünmesidir.

Fonetik değişimi;

Karahanlı T.	Harezmi T.	Kıpçak T.	Çağatay T.	Eski Anadolu T.
İdi	İdi	İdi	İzi	İdi
İdä	Ėdi		Ėdi	
	İdi		Ėdi	

Karahanlı Türkçesi metinlerinden sonra incelenen dönemlerin metinlerinde İdi kullanımının yanında Êdi, Êdi, İzi kullanımları da karşımıza çıkmıştır. Normal i ünlüsü, e ile i arasında bulunan kapalı e şekliyle de kullanımına rastlanmıştır (/i/>/ê/). Sızıcı d ünsüzü Çağatay döneminde yine sürekli sızıcı olan z ünsüzüne dönüşmüştür (/d/>/z/). Eski Anadolu Türkçesi’nde kelimenin iyelik eki almış halinin ‘issi’ biçimiyle kullanıldığı ikinci bölümdeki örneklerde görülecektir.

2.1.5. Uğan (Gücü Yeten Allah)

Karahanlı Türkçesi

“yarattı **uğan** tünüñ kündüzüñ” (AH 13).

“ol Tañrı kamuğ neñ üze **uğan** ol” (RKT 27/31a3=5/17). “Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Diyanet, 2011: KKM 5/17).

“uğuğlı **uğan** ol uğar bu işig” (KB 1531).

Harezmi Türkçesi

“Yetti tün sekkiz kün içre yok boğun kıldı **uğan**” (KE 29r/8).

Eski Anadolu Türkçesi

“ilhām berdi yūsufa kâdir **uğan**” (YZ B40r15).

Çağatay Türkçesi

“Küfürdin saqla imānım mining müşfik **uğanım**-sin” (ŞHD 113b-4).

Sözlüklerde;

“Uğan: 1. kadir, Tanrı, esma-i hüsnâ’dan el-kadîr. 2. ayarlama, kadrini bilme. 3. ölçüp biçen” (Ünlü, 2012a: 847).

İML’de, “Oğan: 1.Kudretli. 2.[Tanrı atlarından] Kuvvetli” (Battal, 1934: 52).

Uğan, Uğun, Uğanım [<u+ğan+(u)m] Hudā ma’nāsınadur ki Ferhād u Şîrîn’de hākān sultānlığın Ferhād’a teklîf etdügi maḥalde gelür, ki: bükün yüz şükr kim kıldı Uğanım, sēni ming ança ki bolğay gümānım; Uğanım dēdügi hudām demekdür (Atalay,1970: 285).

Şemseddin Sami’nin sözlüğünde kelime özel bir imla ile yazılmış ve şöyle açıklanmış:

“ogan is. Eski Türk müşriklerinin en büyük mabudu olup feza ve kâinattan kinaye idi. Elyevm Çağataycada rab ve Allah manasıyla müstameldir. Bu lügatin eski Yunanîlerin en kadim ve en büyük mabudu olan ve muhit-i küll veya bahr-i muhit manasına gelen (ogin) ile olan müşabehet-i lafziyye vü maneviyyesi pek gariptir. <<Okyanus>> da bundan müştaktır.”

Ogan, Oğan, Ugan, Uğan kelimeleri Arap alfabesiyle aynı yazılır. Bu sebepten dört türlü de okunabilir. Okuyuştaki tereddüt ve farklılık, kelimenin tanınmamasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de bu kelime Türkiye Türkçesi için ölüdür. Tarihi Türkiye Türkçesi metinlerinde geçmez.

Doğru biçim Ugan okuyuşudur. u- ‘muktedir olmak’ kökünden -gan sıfat-fiil ekiyle türemiştir. Anlamı “1.Güçlü, kuvvetli, kudret sahibi, kadir. 2.(Birinci anlamdan mecaz olarak) kudret sahibi olan Tanrı.” (Kaya, 2009: 321-324).

- u-ğan: u- ‘muktedir olmak’ fiil köküne ‘-gan’ sıfat-fiil eki eklenmiştir.

2.1.6. Tāgmā Nārsā Ūzā Uğan (Her şeye gücü yeten)

Karahanlı Türkçesi

“ol **tāgmā nārsā ūzā uğan** turur” (TİEM73 411v/4=64/1). “...O, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Diyanet, 2011: KKM 64/1).

Sözlükte, “tāgmā nārsā ūzā uğan, Allah her şeye kadirdir, Esmâ-i Hüsnâ’dan el-kadir³³.” (Ünlü, 2012a: 758).

2.1.7. Çalap-Çalab (Rab)

Eski Anadolu Türkçesi

“kul **Çalap** fermanına boy vèrmek kerek èmdi” “YZ B18v12).

“Eyle olsa **Çalabuñ** ni‘metlerin endèşe eyle” (KN 5a/8).

“Dakı anlar kim katlandılar, **Çalabı**’ların istemek içün ya‘nî anun rızası içün” (TKT 118b-8=13/22). “Onlar, Rablerinin rızasını dileyerek sabrederler...” (Diyanet, 2011: KKM 13/22).

Çağatay Türkçesi

“Naẓm ehli arasında sayladı anı **Çalap**” (ŞHD 21b/8).

Çalap, “Tanrı, Allah.” (Yeni Tarama Sözlüğü: 503, 49)

Ötüken Türkçe Sözlük’te “Çalap, [Ar. Callab (Köle tüccarı)>calab (köle sahibi) => çalab [Marcel] >çalap {EAT} is. 1. Tanrı, ilah. 2. Efendi, sahip. 3. Dost, yardımcı.” (Çağbayır, 2007: I, 864).

Çalap kelimesinin kökenini calab<Ar. ‘köle sahibi’ <callāb ‘köle ithâl eden’ olarak veren M. Erdal ve Tietze’ nin bu görüşlerini bildirdikten sonra ise bunun semantik açıdan Türk düşünce

³³ Kadîr bir şeyi istediğinde yapan ve yapmayandır. Allah, Kadîrdir. Güç ve kudreti üstünde başka bir güç olmayandır (el-Cevziyye vd., 2004: 271).

yapısına uygun olmadığını ve bundan dolayı bu sözcüğü *çala* ‘*eski, kadim*’ + *apa* biçiminde aramak gerektiğini bildirmektedir³⁴.

Fonetik değişim;

Eski Anadolu Türkçesi	Çağatay Türkçesi
Çalap	Çalap

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde Çalap ve Çalab şekliyle görülmektedir. Söz sonu ötümsüz p# ünsüzü, ötümlü b# ünsüzüne dönüşmüştür (p#>b#).

2.1.8. Erklig (Hükümdar, Mülkün Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“Nème körklüg **erklig** ol” (RKT 25/26b2=3/173). “... O ne güzel vekildir...” (Diyanet, 2011: KKM 3/173).

Harezm Türkçesi

“**Erklig**, key arıg” (HKT 525a/8 59/23). “...O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak)...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

“**key erklig**, yinggen, hikmetlig” (HKT 530a/5= 62/1). “...**mülkün sahibi**, eksiklikten münezze, azîz ve hakîm olan Allah...” (Diyanet, 2011: KKM 62/1).

Sözlüklerde;

DLT’te, “erk otorite, emrin geçerli olması.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 20).

ÖTS’te “erklig, [erk-lig] {ET} sf.1.Güçlü; kudretli, bahadır, kuvvetli. 2.Özgür. 3.is. Güç; yetenek, duyu organı. 4.Hükümdar, hakim. 5.Zühre yıldızı. 6.Mukadderat.” (Çağbayır, 2007: II, 1471).

Bu duruma göre erklig, Allah’ın ulûhiyete mahsus sıfatlarından irade için kullanılmıştır. İrade, Allah’ın her istediğini istediği gibi yapmasıdır. Esmayihüsna ancak dolaylı olarak el-Kâdir, el-Muktedir ve el-Melik için kullanılır. El-Kâdir ve el-Muktedir Allah’ın dilediği her şeyi yapabildiğini, yaratmaya muktedir olduğunu, kuvvet ve kudret sahipleri üzerinde de dilediği gibi tasarruf ettiğini anlar. El-melik, görünen ve görünmeyen bütün mülkün sahibi olduğunu, saltanatının ve hükümlerinin devamlı olduğunu anlatır (Savran, 2008:54).

Erklig→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vekîl³⁵ ve el-Melik³⁶.

³⁴ Gülensoy, 2007: 214.

³⁵ ‘Vekîl’, koruyan, himaye eden, kefil olan, adaletli davranan ve yeterli olan anlamlarına gelmektedir (el-Cevziyye, 2004: 360).

2.1.9. Uluğluk İdisi- Uluğrak (Yücelik sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“**uluğluk idisi** uğan zū‘l-celal” (KB 2).

“**uluğluk idisi** tükel kudretliğ padişah turur yirli kökli yaratğan kamug” (KB A2-2).

“andın **uluğluk idisi** hām uluğluk idisi ağırlıg idisi” (TİEM73 392v/9= 55/27). “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır” (Diyanet, 2011: KKM 55/27).

Harezmi Türkçesi

“aydı: “Men İdingiz **uluğrak**” (HKT 563b/5,6=79/24). “Ben, sizin en yüce Rabbinizim! dedi” (Diyanet, 2011: KKM 79/24).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Tanrı’dur, Ol kim, yokdur tanrı illâ Ol; pādīşah, gey arı, ayıbsuz, ĩmin eyleyici, toğru tanuk, beñdeşsüz, kahr eyleyici, **ululuk issi**” (TKT 261b/10=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve **büyüklikte eşsiz** olan Allah’tır” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Sözlüklerde;

Gülensoy’un sözlüğünde “ulu, 1.Erdemleri bakımından çok büyük, yüce; 2. (somut şeyler için) çok büyük; 3. Saygı duyulan büyük” = ET., OT. Uluğ.” (Gülensoy, 2007: 965).

DLT’te “ulug: her şeyin büyüğü.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 30).

DLT’te “ulugluk: ululuk ve şeref. Uluğluk Teñri.ke denir ki “ululuk Alah’a (a.c.) mahsus” demektir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 77).

uluğluk idisi→Esmâ-i Hüsnâ’da zū‘l-celâl³⁷’i ve el-Mütekebbir³⁸’i karşılamaktadır.

Fonetik değişimi;

Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
uluğluk idisi	uluğluk idisi	ululuk issi

³⁶ El-Melik, Allahu Teâlâ’nın güzel isimlerinden biridir. Hükümdar ve kral anlamında bir kelimedir. Me-Le-Ke filinden gelir. Me-le-ke, malik ve sahip olmak demektir. Sahip ve malik anlamında ‘melik, malik, melik’ kelimeleri kullanılır (el-Cevziyye, 2004: 461).

³⁷ Celâl, emir ve yasak koyma hakkına sahip olan anlamına gelir. İnsanlar arasında birinin celâl sahibi olması demek, başkaları üzerinde uygulayıcı gücü olan ve kendisine itaatten başka yol bulunmayan kimse demektir. Yüce Allah’ın yarattığı kimseler üzerinde uygulayıcı gücü ve itaati zorunlu olduğuna göre kendisine Celâl ve Celâl isminin verilmesi gerekir. Ebû Süleyman der ki: “Celâl, Allah’ın yüceliğine ve ululuğuna delalet eder. O’nun şanı pek yücedir. O’nun dışındaki her büyük, küçüktür; her üstün aşağıdır (el-Cevziyye, 2004: 145).

³⁸ Allah Mütekebbir’dir. Yücelik ve azamette kendisine karşı çıkan azgın varlıkların bellerini kırıp güçlerini yok edendir. Mütekebbir’de bulunan “ta” harfi, teklik bildirmekte ve büyüklüğün yalnız Allah’a mahsus olduğunu belirtmektedir (el-Cevziyye, 2004: 287).

Eski Anadolu Türkçesinde karşımıza çıkan ‘ululuk’ kelimesinde söz sonunda bulunan g ünsüzünün /u/ ünlüsünün yanında erimesi hadisesi mevcuttur (uluğ>ulu, ğ#>ø). Kelimeye eklenerek kelimenin bulundurduğu özelliğe sahiplik bildiren, genellikle soyut yapan isimler yapan +luk ekinin Topaloğlu Kur’an Tercümesi’nde kullanılan ‘ululuk sahibi’ anlamına gelen ‘ululuk issi’ tamlamasında +lık olarak kullanıldığı ve dudak uyumunun olmadığı görülmektedir.

2.1.10. Ağırhğrak-Ağırhğ idisi (İkram Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“okığıl senin idin **ağırhğrak** turur” (TİEM73 445r/4= 96/3). “Oku! Senin Rabbin en cömert olandır” (Diyanet, 2011: KKM 96/3).

“bārākätlig turur senin idin atı uluğluk idisi takı **ağırhğ idisi**” (TİEM73 394v/2=55/78). “Azamet ve ikram sahibi Rabbinin adı yücedir” (Diyanet, 2011: KKM 55/78).

Sözlüklerde;

“ağırhğ², [ağ-ır-lık] {ET} is. 1.İkram; ağırlayış. 2. {EAT} sf. Ağır; değerli. 3. {EAT} Saygınlık; itibar, değer. 4. {EAT} Vakar; temkin.” (Çağbayır, 2007: I, 127).

Clauson ağırhğ kelimesini ağırdan alarak erken dönemde ‘onur, saygınlık’, modern dilde ‘ağırhğ, zor’ olarak göstermiştir³⁹.

Ağırhğ idisi→İkram sahibi, Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Kerîm⁴⁰.

2.1.11. Uluğluk idisi takı ağırhğ idisi (Azamet ve İhsan Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“andın uluğluk idisi hām **uluğluk idisi ağırhğ idisi**” (TİEM73 392v/9=55/27). “Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak” (Diyanet, 2011: KKM 55/27).

Harezmi Türkçesi

“Takı kalur İdingning zâtı, **uluğluk idisi takı ağırhğ eyesi**” (HKT 509a/2=55/27).

“Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak” (Diyanet, 2011: KKM 55/27).

Uluğluk idisi takı ağırhğ eyesi→Zü’l celâl ve’l-ikrâm⁴¹, karşılamaktadır. Karahanlı Türkçesinde idi kelimesinde bulunan sızıcı /d/ sesi önce sızıcı /z/ sesine daha sonra Eski

³⁹ Clauson, 1972: 92.

⁴⁰ Kerîm, kendi lütuf ve ihsanından karşılıksız olarak veren demektir. Kerîm, kime ve ne verdiğine aldırmayan, kendisinden isteyenleri boş çevirmeyen, kendisine sığınanları terk etmeyen, bir yanlışlık gördüğünde onu açığa vurmadan düzelten, bir iyilik yapıldığında karşılığını veren ve onu gizleyen, eksiksiz ve kusursuz yüce varlıktır (el-Cevziyye, 2004: 32).

Anadolu Türkçesinde /y/ sesine dönüşmüştür. Fakat /d/ sesiyle de kelimenin kullanımının sürdüğü görülmektedir.

- Uluğ+luğ idi+si takı⁴² ağır+lığ idi+si

2.1.12. Bağırsak-Bağırsak idi (Şefkat, Merhamet Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“bütünlükün İdiñiz **bağırsak** ulaşu yarlıkağan ol” (RKT 30/53a1=16/47). “...Şüphesiz Rabbiniz çok esirgeyicidir, çok merhametlidir” (Diyanet, 2011: KKM 16/47).

“kuğı ığmadı **bağırsak idi** nârsâdin” (TİEM73 321v/3=36/15). “...Rahman da bir şey indirmemiştir...” (Diyanet, 2011: KKM 36/15).

DLT’te, “bağırsak kişi: merhametli ve cömert kişi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 220).

Etimoloji sözlüğünde, “bağır-sa-, ‘merhametli, şefkatli vb.’” (Clauson, 1972: 319).

bağırsak idi→ kullarına karşı merhametle yaklaşan Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da er-Raûf⁴³ ve er-Rahmân⁴⁴.

- bağır-sa-k idi

bağır-sa- ‘merhamet etmek’ fiil kökünden sonra fiilden isim yapım eki olan -k- gelerek bağırsak ‘merhametli’ olmuştur.

2.1.13. Yarlıkağlı- Yarlıkadaçı-Yarlıkağan-Yarlıkağanrak (Merhamet Eden-Bağışlayıcı)

Karahanlı Türkçesi

“Ol **yarlıkağan** örtgen turur” (RKT 33/29a2=34/2). “...O, çok merhamet edicidir, çok bağışlayıcıdır” (Diyanet, 2011: KKM 34/2).

“Ey İdim... sen yarlıkağanlarda **yarlıkağanrakı** sen” (TİEM73 28/29a1=7/151). “...Sen merhametlilerin merhametlisisin, dedi” (Diyanet, 2011: KKM 7/151).

“kânt turur hoş idi turur **yarlıkağlı**” (TİEM73 312r/7=34/15). “Beldeniz güzel bir belde, Rabbiniz de çok bağışlayıcı bir Rabdir” (Diyanet, 2011: KKM 34/15).

Harezmi Türkçesi

“İdi ‘azze ve celle **üküş yarlıkağan** turur” (KE 210r/4).

⁴¹ “Zü’l-celâl ve’l-ikrâm, ululuk ve ikram sahibidir. Bütün üstün sıfatlar O’na bulunur ve hiç kimse ondan üstün olamaz. O’nun ululuk ve yüceliğini kimse hakkıyla kavrayamaz” (el-Cevziyye, 2004: 145).

⁴² Ve, dahası, dahi anlamlarına gelmektedir (Çağbayır, 2007: IV, 4551)

⁴³ Allah’ın isimlerinden biri olan ‘er-Raûf’ kullarına kolaylık sağlayan anlamına gelir (el-Cevziyye, 2004: 180).

⁴⁴ El-Hattâbî der ki: “Rahmân genel olarak merhamet sahibi demektir. Bu bütün varlıkların rızıklarını, menfaatlerini ve ihtiyaçlarını kapsayan bir merhamettir.” Rahman Yüce Allah’ın hem ismi hem de sıfatıdır. Bu isim, Allah lafzına bağlı olarak zikredildiğinde sıfat anlamındadır. Ancak Kur’an’da bu şekilde değil, özel isim olarak kullanılmıştır (el-Cevziyye, 2004: 166).

“Taķı men ündeyür men sizni, yinggen, **yarlıķaķan Tanrıķa**” (HKT 450b/7=40/42).
 “...Ben ise sizi mutlak güç sahibine, çok baķışlayana (Allah’a) çağırıyorum” (Diyanet, 2011: KKM 40/42).

Kıpçak Türkçesi

“hālīş mü’minlerni **yarlıķaķan** Tenri” (İMS 1b/1).
 “Tēneri küçlüdür dağı **yarlıķançludur** bizim/yazukumuz boşatma” (CC 62b/32-33).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Tanrı **yarlıķayıcıdur**, rahmat kılıcıdur” (TKT 12b-9=2/173). “...Şüphesiz, Allah çok baķışlayandır, çok merhamet edendir” (Diyanet, 2011: KKM 2/173).

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “yarlıķa- ‘(Tanrı) Birinin suçunu baķışlamak, mağrifet etmek’ =ET. yarlıķa-, yarlıķka- ‘1.buyurmak, va’z vermek, öğüt vermek, haşmetle yapmak; 2.iltifat etmek, şefkat göstermek’ <*yā-r+līg ‘emir, hakanın buyruķu’+[k]a-‘baķışlamak, korumak’ (Gülensoy, 2007: 1077).

Karahanlıca Kur’an çevirisinde: yarlıķ, yarlıķ ıdıl-, yarlıķ tegrül-, yarlıķdın çık-, yarlıķsız örneklerinde “emir, vahiy” anlamıyla geçen ismin yanı sıra yarlıķa-, yarlıķat-, yarlıķatu qol-, örneklerinde görülen fill de “baķışlamak, mağrifet etmek, acımak, esirgemek” anlamları için kullanılmıştır (Öner, 2004: 2).

“yarlıķaķlı, 1.merhamet edici, Esmâ-i hüсна’dan er-rahîm, 2. merhamet edici, Esmâ-i hüсна’dan el-vahhâb, 3. baķışlayan, Esmâ-i hüсна’dan el afv, 4. “çok baķışlayıcı, mağrifeti bol olan, Esmâ-i hüсна’dan el gafur.” (Ünlü, 2012a, 944).

Kur’an tercümelerinden verilen örneklerde ‘yarlıķaķan’ el-Gafûr⁴⁵ ve er-Rahîm⁴⁶’in tercümesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu kelimeyi büyük kimselerin ve Allah’ın sözü olarak düşünerek yar- ‘açmak, kestirip atmak’ fiilinden aldık. “Yarlıķ” ise Allah’ın sözü, buyruğudur. Karşı çıkılamayan söz, emir, buyruk anlamına gelir. Allah’ın baķışlama özelliķi de bu buyrukların içerisinde. Anlam genişlemesiyle “merhamet eden Allah” için kullanılmıştır.

- yar-ı-l-ı-g+ka-ķan

⁴⁵ Gafir, Gaffâr ve Gafûr isimleri, “ga-fe-re” kökünden türemektedir. Bu kelimenin aslı örtmek, perdelemek anlamına gelir. Ez-Züccâcî Gafûr ismi hakkında der ki: “Gafûr, çok baķışlayan, örten anlamında mübalaķa ifade eder. Çünkü Allah, kullarını sadece bir kere deķil defalarca baķışlar. Öyle ki, O’nun baķışlaması sayılmaz (el-Cevziyye, 2004: 253-254).

⁴⁶ Rahîm ismi de Rahmânla aynı kökten gelmektedir. Allah’ın merhamet sahibi oluşunu ifade etmektedir (el-Cevziyye, 2004: 165).

2.1.14. Yaratgan (Yaratıcı)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tanrı törütgen **yaratgan** şüret kılğan” (RKT 38/32a3=59/24). “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah’tır...” (Diyanet, 2011: KKM 59/24).

Harezmi Türkçesi

“Ol Tangrı, **yaratgan**, taķdīr kılğan” (HKT 525b/1=59/24).

Kıpçak Türkçesi

“**yaratganğa** tã‘at kılmaķlıķķa taķı rızķ birgen Tenrige tã‘at kılmaķlıķķa” (İMS 2b/5).

Eski Anadolu Türkçesi

“Görelüm imdi **Yaradan** neyler” (DKK 148-5,6).

“yūsuf aydur **yaratganum** hālīk durur” (YZ B21v10).

“İy kavmum! Bayık siz zulm eyledünüz nefslerünüze, dutmaķlıģunuz-ıla buzaģuyı; pes dönün **yaradıcınız** tapa” (TKT 5a-4=2/54). “Mûsâ, kavmine dedi ki: “Ey kavmim! Sizler, buzaģuyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin...” (Diyanet, 2011: KKM 2/54).

“Bayık Çalabum, Ol, **yavlak yaradıcıdur**, bilici” (TKT 125b-8=15/86) “Şüphesiz, Rabbin hakkıyla yaratanın (ve her şeyi) bilen ta kendisidir” (Diyanet, 2011: KKM 15/86).

yaratgan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Halîk⁴⁷’i karşılamaktadır.

Yavlak yaradıcı→el-Hallâk.

Yarat- fiiliyle alakalı görüşler şöyledir:

Clauson, fiilin yapısını yara- “yapmak veya bulmak, uygun olmak” + t- olarak açıklamıştır.

Erdal, morfolojik yapısını yara-t- “yaratmak, düzenlemek, belirli bir hale getirmek” olarak incelediği fiilin “yararlı veya uygun olmak” anlamındaki yara- ile semantik bir anlam olamayacağını ifade eder. Ancak fiilin türediği yara- ve anlamıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmaz.

Gülensoy, Eski Türkçe biçimini yârat- olarak gösterdiği fiilin yapısını yâr-a- “1.(bir şey) yararlı olmak, yarar sağlamak; 2. Bir işi için uygun olmak, kullanılır olmak” + t- şeklinde izah eder.

Tekin, Orhun ve Uygur Türkçelerinde yarat- biçiminde geçen “yaratmak, düzenlemek, organize etmek, şekillendirmek” anlamlarına gelen fiili yara-t- olarak inceler ve Azeri Türkçesindeki yaran- “şekil verilmek, kurulmak” fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini belirtir.

⁴⁷ El-Halîmî, Hâlîk ismi hakkında der ki: “Hâlîk, varlıkları sınıflandıran, her sınıfa bir ölçü koyan ve buna göre büyük küçük, uzun- kısa, insan- hayvan, yerde sürünen- gökte uçan her şeyi, ölümü ve hayatı, özetle bütün varlıkları var edendir. Şüphesiz yoktan ve örneksiz var etmeyi kabul etmek, yaratmayı kabul etmektir. Çünkü yaratma, örneksiz var etmenin bir şeklidir. Bu yüzden birbirinden ayrılmazlar (el-Cevziyye, 2004: 137).

Karaağaç, bu fiilin yara- ve yaran- ile de karşılaştırılması gerektiğini söyler ve Türkçeden geçtiği başka dillerdeki şu biçimlerini verir: Farsça yaratkan “yaradıcı”; yaradan kulu “kimliği önemsiz kişi”, Macarca gyártini “yaratmak, yapmak, imal etmek, üretmek”, Bulgarca jarátisam, jarátisvam “yapmak, yaratmak”, Sırpça jarátisati “yaratmak”, Arnavutça jaratis, jaradis, aratis, jeretis “yaratmak, oluşturmak, meydana getirmek”.

Eyuboğlu, yarat-ın (< yar-a-t) Eski Türkçe yar “uçurum, yarı” kelimesinden anlam genişlemesiyle “var etmek düzene koymak, süslemek, biçimlendirmek” anlamını kazanmış bir fiil olduğunu iddia eder (Güner, 2012: 1418).

yarat- ‘halk etmek’ fiili bizce yara- ‘yararlı, uygun olmak’ veyahut yar ‘uçurum’ kelimelerinden türememiştir. Kelimenin kökü “parlamak, ışık saçmak” anlamına gelen ve türevleriyle Türkçede pek çok yeni kelimenin ortaya çıktığı *ya- fiili olmalıdır. Yapısı *ya-r+a- ‘parlamak’ t->yarat-biçimindedir (Güner, 2012: 1420).

Eski Türkçede kötü anlamını karşılayan yavlak kelimesin Harezmi Türkçesinde bu anlam için kullanımının azaldığı bunun yerine ‘son derece, fazla’ anlamında olarak zarf görülmüştür. EAT’de ise genellikle zarf olarak kullanıldığı saptanmıştır⁴⁸.

Fonetik değişim şöyledir:

Karahanlı T.	Harezmi T.	Kıpçak T.	Eski Anadolu T.
yaratğan	yaratğan	yaratğan	Yaradan-Yaratğan Yavlak Yaradıcı

yaratğan>yaradan: /ğ/>ø, /t/>/d/. Eski Türkçede -gan haliyle kullanılan sıfat-fiil ekinin Eski Anadolu Türkçesinde /g/ ünsüzünün eridiği görülmektedir. İkinci hecenin sonunda bulunan ötümsüz /t/ ünsüzü, ötümlü /d/ ünsüzüne dönüşmüştür.

- Yara-t-gan
- Yara-d(t>d)-ıcı

Yarat- ‘meydana getirmek’ fiiline eklenen -gan, -ıcı sıfat-fiilleriyle ‘meydana getiren, yaratan, yaratıcı’ anlamları karşılanmıştır.

2.1.15. Esirgeyici (Esirgeyen, Bağışlayan)

Eski Anadolu Türkçesi

“Eyit: İy Çalabum! Hüküm eyle hakk-ıla. Dakı Çalabumuz **esirgeyicidür**, arka virmek dilenendir, anun üzere kim sıfat eylesiz” (TKT 157a-9=21/112). “(Peygamber), “Ey Rabbim! Hak ile hüküm ver. Bizim Rabbimiz, sizin nitelemelerinize karşı yardımı istenecek olan **Rahmân**’dır” dedi” (Diyanet, 2011: KKM 21/112).

⁴⁸ Akdemir ve İsi, 2018: 33.

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “esirgeyici, [esirge-y-ici] is. Esirgeyen; koruyan, acıyan.” (Çağbayır, 2007: II, 1484).

Clauson bu fiili esirge- olarak göstermiştir. Kelime için bir isimden türetilmiş olabileceğini fakat bilenen herhangi bir *es kelimesiyle anlamsal olarak bir bağlantı içermediğini belirtmiştir. Temel anlamı iki zıt yönde gelişen ‘pişmanlık’tır. Biri için üzülme ve bir şeyden ayrılmaya pişman olmak olarak vermiştir. Üzülme anlamındaki genişlemeyle acımak için kullanılmıştır⁴⁹.

Esirgeyici→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı er-Rahîm ve er-Rahman’dır.

2.1.16. Arıĝ Kılĝan (Arındıran)

Karahanlı Türkçesi

“aydı tañrı ay ‘îsâ mân tükâl alĝanın mân taķı kötürgäniñ mân mäniñ tapa taķı **arıĝ kılĝanıñ** mân” (TİEM73 43v/3=3/55). “Allah demişti ki: "Ey İsa! Ben seni eceline yetireceğim, seni kendime yükselteceğim, inkar edenlerden seni tertemiz ayıracağım” (Diyanet, 2011: KKM 3/55).

Sözlüklerde;

arıĝ kılĝan, “kötülüklerden koruyan Allah.” (Ünlü, 2012a, 48).

DLT’te, “arıĝ nēñ: temiz şey.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 30).

Etimoloji sözlüğünde arıĝ, “arı- ‘temiz, doĝal’” (Clauson, 1972: 213).

2.1.17. Arıĝ (Eksiklikten Uzak)

Karahanlı Türkçesi

“Ol erklig, **arıĝ**, esenlik bergeñ, imîn kılĝan, rast tanuķ” (RKT 38/31b3=59/23). “O, mülkün gerçek sahibi, **kutsal** (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Tañrı’dur, Ol kim, yokdur tañrı illâ Ol; pâdışah, **gey arı**, ayıbsuz...” (TKT 261b/10=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak) ...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Sözlüklerde;

arıĝ tañrı, “subhan Allah.” (Ünlü, 2012a: 49).

⁴⁹ Clauson, 1972: 252.

arıġ→Temiz, saf. Esmâ-i Hüsnâ'da el-Kuddûs⁵⁰.

Fonetik deġişim şöyledir:

Karahanlı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
arıġ	arı

Eski Türkçede bulunan birden fazla heceli kelimelerin sonundaki #g'ler Eski Anadolu Türkçesinde düşmüştür. Bunun bir örneğini de arıġ>arı(g#>Ø#) deġişiminde görmekteyiz.

2.1.18. Törütgen -Törütügli (Yaratan)

Karahanlı Türkçesi

“bilig birle bilnür **törütgen idi**” (AH 121).

“**törütgen** barınga törütmiş tanuk” (KB 15).

“kökler **törütügli** hem yer törütügli” (RKT 35/4a2=39/46). “Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan...” (Diyanet, 2011: KKM 39/46).

DLT'de, “Törüt-: **Teñri yalıñuk törütte** yüce Allah Âdem'i ve yaratılanlardan diğerklerini yarattı. Oğuz lehçesinde, bir şey planlanır veya ıslah edilirse törütte denir.” (Ercilasun ve Akkoyunlu ,2014: 327).

İML'de, “Türütken, Tanrı adlarından, yoktan var eden.” (Battal, 1934: 78).

Etimolojisi, “*tö- yaratmak, oluşturmak.” (Gülensoy, 2007: 949).

Sözlükte, “törü-, meydana gelmek, yaratılmak.” (Clauson, 1972: 533).

Törütgen→Esmâ-i Hüsnâ'da el-Halîk ile karşılanmaktadır.

- Törü-t-gen
- Törü-t-güçi
- Törü-t-ü-gli

Törüt- fiiline geniş zamanın sıfat-fiili olan -gen, -glı ve gelecek zamanın sıfat-fiili olan ‘-guçı’ ekleri getirilerek ‘yaratan, yaratıcı’ ifadeleri oluşturulmuştur.

2.1.19. Təgmä Närsäniñ Törütügli (Her şeyin yaratıcısı)

Karahanlı Türkçesi

“ol kim körklüg kıldı **tegmä närsäniñ törütügli**ni törçidi kişini törütmäk balçıkđın” (TİEM73 302v/1-2=32/7). “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı” (Diyanet, 2011: KKM 32/7).

⁵⁰ Allah'ın isimlerinden olan Kuddûs, “Her türlü kötülük ve eksiklikten uzak, temiz, kutsal, yüce ve saygın olan demektir” (el-Cevziyye, 2004: 279).

“tañrı **ķamuğ nãrsãniñ tãrütgüçi** taķı turur ol” (TİEM73 339r/8=39/62). “Allah, her şeyin yaratıcısıdır...” (Diyanet, 2011: KKM 39/62).

Clauson tegme kelimesini “(is. ve sf.) her” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 482).

Gülensoy köken bilgisi çalışmasında nesne kelimesini “Ne erse ne>ne ise ne> nesne, belli bir ağırlığı ve hacmi, rengi, maddesi olan her türlü cansız varlık, şey, obje” olarak göstermiştir (Gülensoy, 2007: 606). Burada daha nerse şekliyle görülmektedir. Ne+erse ile ünlü birleşmesi meydana gelerek ‘nerse’ olmuştur.

Tegmä nãrsãniñ tãrütügi Ünlü’nün sözlüğünde “Her şeyin yaratıcısı olan Allah” olarak verilmiştir (Ünlü, 2012a: 759).

Allah Teâlâ yaratan, O’nun dışındaki her şey yaratılandır. Her şey O’nun emrinde ve hizmetindedir. O’ndan başka bir yaratıcı yoktur. Bütün her şey, gökler, yer, ikisi arasında ve içinde bulunanlar, bunların hareketleri, kınıltıları, rızıkları, ecelleri, sözleri ve fiilleri yaratılmıştır. Bütün bunların tek yaratıcısı Hz. Allah’tır. Bütün varlıklar sonradan yaratılmış ve yoktan var edilmişlerdir. O, bütün bunların yaratıcısı, var edicisi ve yapıcısıdır (Cevziyye, 2007: 137).

- tegmä nãrsã+niñ (ilgi e.) tãrüt-t-ü-gli+ni (belirtme e.)

2.1.20. Kűdezçi-Kűdezgen (Koruyan-Gözetken)

Karahanlı Türkçesi

“Erür Tañrı ķamuğ neñ üze **kűdezçi**” (RKT 33/15b3=33/52). “...Şüphesiz Allah, her şeyi gözetleyendir” (Diyanet, 2011: KKM 33/52).

“Tañrı **kűdezgen** olar üze ermez sen olar üze erklig” (TİEM73 36/3a1=42/6). “...Allah onları daima gözetlemektedir. Sen onlara vekil değilsin” (Diyanet, 2011: KKM 42/6).

“kőñöl urgıl tañrı üzä, tap ol tañrı kűdäzçi.” (TİEM73 303r/8=33/3). “Allah’a tevekkül et, vekil olarak Allah yeter” (Diyanet, 2011: KKM 33/3).

DLT’de, kűdez- “ol meni kűdezdi o, beni bekledi. Bu kelime hem saklamak hem de beklemek için kullanılır. Aslı bir şeyi korumak için ona göz attı.’ Anlamında kö.z attı’dır.

Başka bir varyantı közetti’dir” olarak geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 257).

Clauson kelimeyi ve anlamını “kődez-, gözetlemek, korumak” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 707).

Kűdezçi→Her şeyi gözetleyip koruyan. Esmâ-i Hüsnâ’da, er-Rakîb, el-Hafız, el- Vekil ile karşılanmaktadır.

- Kűde-z⁵¹-gen

⁵¹ -z ekinin hem fiilden fiil hem de fiilden isim yapma fonksiyonları görülmektedir.

- Küde-z+çi

2.1.21. Bağışlağan- Gey Bağışlayıcı (İhsan Eden)

Karahanlı Türkçesi

“küşüş **bağışlağan**” (TİEM73 330v/9=38/9). “...güçlü ve çok ihsan sahibi olan Rabbinin...” (Diyanet, 2011: KKM 38/9).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık sen, sen **gey bağışlayıcısan**” (TKT 216b/5=38/35). “...Şüphesiz sen çok bahşedicisin” (Diyanet, 2011: KKM 38/35).

DLT’de, “bağışla- ol maña at bağışladı o bana at bağışladı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 484).

bağış², [Far. Baḡş-kerden=>bağış] is.1.Af. 2.Bağışlamak eylemi ve biçimi. 3.Sahip olduğu bir malı bir kişiye veya insanların yararlanabileceği bir yere karşılıksız olarak vermek. 4.Bu şekilde verilen, bağışlanan şey; teberru, hibe. 5.Üstün ve yaratıcı bir güce sahip olan Allah’ın insanlara verdiği şeyler; lütuf, ihsan. 6.Büyüklerin küçüklere verdiği armağanlar (Çağbayır, 2007: I, 431).

Eski Türkçede key olarak görülen ‘çok, fazla’ anlamlarına gelen kelime Eski Anadolu Türkçesinde ötümlüleşerek ‘gey’ şekliyle görülmektedir (#k>#g).

Gey bağışlağan→Bağışlayan, yarattıklarına sayısızca bağışta bulunan. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vehhâb⁵².

- Bağış+la-ğan
- Bağış+la-y+ıcı

Bağış (Baḡş) Farsça isim köküne Türkçe isimden fiil yapım eki olan +lA eklenerek ‘bağışla-’ fiili oluşturulup buna da sıfat-fiil ekleri olan ‘-gan ve -ıcı’ getirilerek bağışlağan kelimesiyle ‘Bağışlayan, ihsan eden’ anlamları karşılanmıştır.

2.1.22. Eşitgen-Eşidici (Her şeyi duyan)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tanrı **eşitgen** bilgen ol” (RKT 25/2b3=3/121). “...Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 3/121).

Harezmi Türkçesi

⁵² Bu isim Allah hakkında, kapsamlı ve geniş bağışa; hiçbir karşılık beklemezsizin ve hiçbir amaç gütmeksizin zorlanmadan daima vermek anlamına gelir. Oysa O’nun dışında bağışta bulunan herkesin dünyevî veya uhrevî, er veya geç bir amacı ve çıkarı vardır. Bu yüzden mutlak hibe, yalnız Allah için geçerli olup, bu sıfatın O’ndan başkası için kullanılması doğru değildir. Vehhâb ismi, Allah’ın bütün fazlını, ihsanını, keremini, geniş mülkünü ve adaletini kapsar (el-Cevziyye, 2004. 365).

“sen **işitgen**, bilgen” (HKT 18b/2=2/127). “...Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin” (Diyanet, 2011: KKM 2/127).

Eski Anadolu Türkçesi

“İy Çalabumuz! Kabûl eyle bizden. Bayık sen **işidicisen**, bilici.” (TKT 10a-2=2/127).

Etimolojisi, “İşit-[‘İşitmek, duymak’ = ET(Uyg.) eşid-, eşid-, eşit- ~ işid-, işit- ~ OT. işit- ~ eşit < eşit-” (Gülensoy, 2007: 441).

işitgen→Esmâ-i Hüsnâ’da es-Semî⁵³.

- İşit-gen

2.1.23. Kiñ-Giñ (Lütfu Geniş)

Harezmi Türkçesi

“**kiñ**, bilgen” (HKT 38a/4=2/247). “...Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 2/247).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı oldı Tanrı, **giñ** ya’nî giñ rahmatlu, dürüst işlü” TKT 45a/6=4/130). “Allah, lütfu geniş olandır. O, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 4/130).

ÖTS’de, “king², [kēŋ] {ET} sf. 1.Geniş; mufassal. 2.En; genişlik.” (Çağbayır, 2007: III, 2676).

Kiñ→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vasî⁵⁴ ile karşılanmaktadır.

Harezmi Türkçesinde hala ötümsüz #k ile görülen kiñ kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde ötümlüleşmiştir (#k>#g).

2.1.24. Körklüg İşlig (Lütufkâr)

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳîḳat üze Tangrı **körklüg işlig**, bilgen” (HKT 326a/1=22/63) “...Şüphesiz Allah, çok lütufkârdır, hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 22/63).

Sözlüklerde;

⁵³ Es-Semî: Yüce Allah’ın işitmesinde, sözün gizlisi ya da açık olmasında eşit olmasıdır. O’nun işitmesi, tüm sesleri kuşatmıştır. Mahlukatın sesleri O’na karışık gelmez. Birbirine benzeyen sesler O’nu aldatmaz. O seslerden birini işitmesi başka bir sesi işitmekten O’nu alıkoymaz. Meseleler O’nun yanılgısına sebep olmaz. İsteyenlerin çokluğu O’nu bıktırmaz (el-Cevziyye, 2004: 530).

⁵⁴ Bu isim, Kur’an-ı Kerîm’in birçok yerinde geçmektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah geniş olandır, bilendir.” El-Halîmî der ki: “Vâsî”, bilgileri ve gücü çok geniş olan demektir. Öyle ki, hiçbir şey O’nu aciz bırakamaz ve hiçbir şey O’na gizli kalmaz. O’nun merhameti her şeyi kapsayacak genişliktedir.” (el-Cevziyye, 2004: 354).

“körklüg, [kör-k> körk-lüg] {ET} sf.1.İyi, güzel; gösterişli. 2.Manzaralı. 3.Dostça” (Çağbayır, 2007: III, 2793).

Clauson iş kelimesini ‘çalışma, görev’ olarak açıklamıştır⁵⁵.

körklüg işlig→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Latîf⁵⁶’dir.

- körk+lüg iş+lig

2.1.25. Berk İşlig (Hüküm ve Hikmet Sahibi)

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳīḳat üze Tangrı yinggen, **berk işlig**” (HKT 30b/5=2/209). “...bilin ki Allah, gerçekten mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 2/209).

Sözlüklerde;

ÖTS’de berk ilk anlamıyla “[ET ber-k] {ET} sf. 1.Sağlam. {EAT} (aynı) 2.Tahkim edilmiş; muhkem, kuvvetli. 3.İyi korunmuş; takviyeli. 4.Katı; sert. 5.Şiddetli. 6.Hızlı; süratli. 7.Kuvvetle; şiddetle, sıkı olarak, sağlam bir şekilde. 8.{ağız} (Ses için) kuvvetli olarak” açıklamalarıyla geçmektedir (Çağbayır, 2007: I, 557).

Berk işlig→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hakîm olarak geçer⁵⁷.

2.1.26. Keñrû İşlig (Lütfu Geniş Olan)

Karahanlı Türkçesi

“Tağrı **keñrû işlig** bilgen ol” (TİEM73 31r/6=2/247). “...Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 2/247).

Clauson keñür- fiilini ‘genişlemek’ olarak açıklamıştır⁵⁸.

keñrû işlig→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vâsi.

- Kêñ(ü)r-ü iş+lig

2.1.27. Köni İşlig (Hüküm ve Hikmet Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“bilgen turur **köni işlig**.” (RKT 37/59a2=49/8). “...Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 49/8).

⁵⁵ Clauson, 1972: 254.

⁵⁶ Allah’ın ismi olan “el-Latîf: En zor işleri tüm incelikleriyle bilen ve varlıklara nimetlerini gizli yollarla, kibarlık ve yumuşaklıkla onlara ulaştırıp ihtiyaçlarını karşılayandır” (el-Cevziyye, 2004: 540).

⁵⁷ Yüksekaya, 1993: 562.

⁵⁸ Clauson, 1972: 733.

“köni, [kön-mek (doğru olmak)>kön-î] {ET} sf. 1.Düz; dik. 2.Dürüst; doğru, sahih, gerçek. 3.Sadık; içten, samimi. 4.Tam; bütünü ile.” (Çağbayır, 2007: III, 2785).
köni işlig→Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Hakîm⁵⁹.

- köni iş+lig

2.1.28. Bütün İşlig- (Hüküm ve Hikmet sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“Şükr âhiret içre, ol **bütün işlig** bilgen” (RKT 33/28b2=34/1). “...Hamd ahirette de O’na mahsustur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 34/1).

bütün, [ET. Büt-mek(bit-mek)>büt-ün] sf. 1.Eksiksiz; tam. 2.Parçalara ayrılmamış, tek parça halinde. 3.Çok sayıda varlık ve nesnelerin tamamı. 4.(Para için) bozuk olmayan; büyük miktarda ve tek banknot halinde. 5.Mümkün olduğu kadar; olanca. 6.Biricik, tek olarak. 7.Doğru; dürüst, sahih, mükemmel, sağlam. 8.Birlik, tamlık (Çağbayır, 2007: I, 731).

bütün işlig→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hakîm⁶⁰.

- Büt ‘Tamamlamak’-ü- n⁶¹ iş+lig

2.1.29. Körge-Görici (Hakkıyla Gören)

Harezmi Türkçesi

“bilgen, **körge**” HKT 418a/5=35/31). “...Şüphesiz Allah (kullarından) hakkıyla haberdardır. Onları hakkıyla görür” (Diyanet, 2011: KKM 35/31).

Eski Anadolu Türkçesi

TKT 209a/4 bayık Tanrı, oldı kullarını **görici**.- “Kuşkusuz Allah, kullarını görmektedir” (KKM, 2011: 35/45)

kör- “Görmek”

körge→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Basîr⁶² ile karşılanmaktadır.

Fonetik değişim;

Harezmi Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
kör-	gör-

⁵⁹ Ünlü, 2012b: 461.

⁶⁰ Hakîm “hüküm ve hikmet sahibi” anlamına gelmektedir (el-Cevziyye, 2004: 500).

⁶¹ Clauson, 1972: 306.

⁶² Allah’ın güzel isimlerinden biri olan el-Basîr O’nun her şeyi çok iyi görmesi anlamına gelmektedir. Kâinata bulunan en küçük ayrıntıları dahi görmektedir (el-Cevziyye, 2004: 498).

Eski Türkçede kullanıldığı haliyle Harezmi Türkçesi metinlerinde de kö- fiili ötümsüz olarak karşımıza çıkmıştır. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında görülen ötümlüleşme sonucu kör->gör- (#k>#g) değişimi meydana gelmiştir.

2.1.30. Təgmä Nərsəni Kōrügli (Her şeyi Hakkıyla Gören)

Karahanlı Türkçesi

“māgār ol bağırşak idī ol, **tegmä nərsəni kōrügli** ne turur” (TİEM73 417v/5=67/19).

“...Şüphesiz O, her şeyi hakkıyla görendir” (Diyanet, 2011: KKM 67/19).

tegmä nərsəni kōrügli→Esmâ-i Hüsnâ'da el-Basîr.

- Tegme nerse+ni (belirtme e.) kör-i-gli

kör- fiiline sıfat-fiil eki olan -gli eklenerek ‘gören’ ifadesi oluşturulmuştur. Tegme nerseni körügli her türlü nesneyi gören, şahit olan anlamına gelir.

2.1.31. Bilgen- Biligli- Bilici (Her şeyden haberdar olan)

Karahanlı Türkçesi

“ay iç taş **biligli** ay hakk’ul-yakin” (KB 20).

“Şükr âhiret içre, ol bütün işlig **bilgen**” (RKT 33/28b2=34/1). “...Hamd ahirette de O’na mahsustur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 34/1).

Harezmi Türkçesi

“harc kılsangız maldın, hâkikat üze Tanrı, anı **key bilgen**” (HKT 43b/6=2/273). “...Siz hayır olarak ne verirsiniz, şüphesiz Allah onu bilir” (Diyanet, 2011: KKM 2/273).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık senseñ **bilici**, dürüst işlü” (TKT 4a/2=2/32). “...Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin...” (Diyanet, 2011: KKM 2/32).

Sözlüklerde;

Key: Çok.

Bil- ‘bilmek’⁶³

İç taş biligli→İç ve dışı bilen Tanrı.

key bilgen → Her şeyi bilen, çok bilen Allah, Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Habîr⁶⁴ el-Alîm’dır.

⁶³ Clauson, 1972: 330.

Gizliyi ve açık olanı, evveli ve sonrayı her şeyi tüm ayrıntısına kadar yalnızca O bilebilir. Allah'ın bilgisi sınırsızdır bu yüzden 'key bilgen'dir.

- Bil-gen+rek⁶⁵ (üstünlük e.)
- Bil-ici
- Bil-i-gli

2.1.32. Bağırşak Bilgän (Her şeyin iç yüzünü bilen)

Karahanlı Türkçesi

“bütünlükün tañrı ärür **bağırşak bilgän**” (TİEM73 307v/3=33/34). “...Şüphesiz Allah en gizli şeyi bilendir, hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 33/34).

Sözlükte bağırşak bilgän, “güzelce tedbir ve idare eden, düzenleyen, ihsan eden, lütufla muamele eden Allah” olarak geçmektedir (Ünlü, 2012a: 89). Esmâ-i Hüsnâ'da el-Latîf.

bağırşak bilgän→En ince ayrıntıya kadar bilen Allah.

2.1.33. Tägmä Närsäni Bilgän/Biligli (Her şeyi bilen Allah)

Karahanlı Türkçesi

“kim kertgünsä tañrıka yol körgütür anıñ köñliñä tañrı **tägmä närsäni bilgän** ol” (TİEM73 412v/1=64/11). “...Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya iletir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 64/11).

“bütünlükün tañrı **tägmä närsäni biligli** turur” (TİEM73 400r/8=58/7). “Allah, her şeyi hakkıyla bilir” (Diyanet, 2011: KKM 58/7).

Sözlükte; tägmä närsäni biligli, “Her şeyi bilen Allah, Esmâ-i hüsnâ'dan el-Alîm” olarak geçer (Ünlü, 2012a: 758).

2.1.34. Tägmä Närsäni Qapsayu Bilgen (Her şeyi Kuşatan)

Karahanlı Türkçesi

“**tägmä närsäni qapsayu bilgän** turur” (TİEM73 352r/6=41/54). “...İyi bilin ki, O, her şeyi kuşatandır” (Diyanet, 2011: KKM 41/54).

“Ol Tanrı nê kılsalar **qapsayu bilgen** ol” (RKT 29/6b2=8/47). “...Allah, onların yaptıklarını kuşatıcıdır” (Diyanet, 2011: KKM 8/47).

⁶⁴ El-Habîr ismi 'bilgisi varlıkların sadece dışını değil aynı zamanda içini ve gizliliklerini de kapsayan' anlamlarına gelmektedir. Habîr olan Allah'tan hiçbir şey saklanamaz (el-Cevziyye vd., 2004: 142).

⁶⁵ Argunşah ve Yüksekaya, 2013: 59.

ÖTS’de “kapsamak, [ET. kap-mak>kap-sā-mak/kavza-mak] 1.{ET}İçine almak; sınırları içine atmak; şamil olmak; kaplamak; sarmak. [DLT] 2.{ET}Kaplamak istemek; etrafını sarmak istemek. [DLT] 3.{ET}Kapmak istemek. [DLT].” (Çağbayır, 2007: III, 2405).

Sözlük açıklaması, “tegmä nârsâni kapsayu bilgän, Allah her şeyi kuşatmıştır, her şey onun bilgisi dahilindedir.” (Ünlü, 2012a: 758).

tegmä nârsâni kapsayu bilgän→Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Muhît⁶⁶.

2.1.35. Keñrü Biligli (Her şeyi bilen)

Karahanlı Türkçesi

“**kêñrü biligli** benim idim tégme nerseni bilgen” (TİEM73 102v/6=6/80). “Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır” (Diyanet, 2011: KKM 6/80).

Sözlükte kêñrü biligli, “Her şeyi bilen Allah, Esmâ-i Hüsnâ’dan el- Alîm” olarak geçer (Ünlü, 2012a: 396).

Bilgisi geniş ve çok olandır yani bir olay gerçekleşmeden önce de o olayı bilendir; bu özellik de yalnızca Allah’a mahsustur.

- Kêñ(ü)r-ü Bil-i-gli

2.1.36. Tegmä Törütmäkdin Bilgän (Her yaratmayı Bilen)

Karahanlı Türkçesi

“ol **tegmä törütmäkdin bilgän**” (TİEM73 324v/8=36/79). “O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 36/79).

Sözlükte tegmä törütmäkdin bilgän, “her yaratmayı bilen Allah” olarak geçer (Ünlü, 2012a: 759).

- Tegme törü-t-mek+din ‘yaratmayı bilmesinden dolayı’ bil-gen

2.1.37. İgitgen (Besleyen- Rab)

Karahanlı Türkçesi

“törütgen **igidgen** keçürgen idim” (KB 124).

“barğıl sen, seni **igitgen**, tokušunlar ikegü, biz munda oldruğlılar-miz” (RKT 27/36b1=5/24). “Sen ve Rabbin gidin, onlarla savaşın. Biz burada oturacağız” (Diyanet, 2011: KKM 5/24).

⁶⁶ Muhît gücüyle, ilmiyle, merhametiyle bütün varlıkları kuşatan, kendisinden başka kaçışın olmadığı anlamlarına gelmektedir (el-Cevziyye, 2004: 300).

DLT’de; “igit. **Ol anı igit**ti o, onu yetiştirdi. Aslı egiğti’dir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 203).

Clauson’da igit- köküyle verilip açıklaması “beslemek” olarak verilmiştir (Clauson, 1972: 103).

igitgen→Rızık veren, doyuran, besleyen.

- İgid-gen

İgid- fiil köküne -gen sıfat-fiil eklenerek ‘besleyen, ilgilenen, bakan’ anlamıyla kullanılmıştır.

2.1.38. İktülegen (Besleyen)

Harezmi Türkçesi

“koğmadı seni **iktülegen**iñ üleşü saldı anlar üze māl-nı, tağıttı māl-nı” (ME 95-6).

Sözlüklerde;

DLT’de, “iktüle-: ol kōy iktü.le.di o, koyuna yem verdi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 138).

İktülegen kelimesi igitgen kelimesiyle aynı kökten gelmektedir. Besleyen, büyüten anlamlarını vermektedir.

İktülegen→Besleyen, doyuran.

- İk(i)t-ü+le-gen

2.1.39. Ögdülmiş-Ögülmüş (Hamde Layık Olan)

Karahanlı Türkçesi

“Köndrür **ögdülmiş** ‘aziz yol tapa’” (RKT 33/31a3=34/6). “...övgüye lâıyk Allah’ın yoluna ilettiğini görürler” (Diyanet, 2011: KKM 34/6).

Harezmi Türkçesi

“‘aziz tağı **ögdülmiş** Tangrıning yolına’” (HKT 409a/8=34/6).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı her kim yüz döndüre, bayık tağrı, Ol’dur bay, **ögülmüş**” (TKT 262b-4=60/6). “Kim yüz çevirirse bilsin ki, Allah her bakımdan sınırsız zengindir, övülmeye lâıyktır” (Diyanet, 2011: KKM 60/6).

Sözlüklerde;

“Ögdülmiş, övülen, hamd u sena edilen, esma-i hüсна’dan el-hamid.” (Ünlü, 2012b: 456).

ÖTS’de, “Övmek², [ög-mek >ög-mek >öv-mek] 1. Birinin veya bir şeyin iyiliklerini, güzelliklerini söyleyerek yüceltmek; methetmek, sena etmek. 2. Türkü söylemek.” (Çağbayır, 2007: IV, 3727).

Clauson ögdül- fiilinin karşılığını ‘övülmek’ olarak verilmiştir

Ögdülmüş→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hamîd⁶⁷.

Fonetik değişim;

Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi
ögdülmüş	ögdülmüş	ögülmüş

- Ög-ü-d-ü-l-miş

Ög- ‘öv-’ fiil köküne fiilden fiil türeten genellikle pekiştirme yapmak için kullanılan -d- eklenmiştir. Ardından edilgen(pasif) yapan -l- getirilerek ögdül- ‘övül-’ fiili meydana getirilmiştir.

- Ög-(ü)-l-miş

Eski Anadolu Türkçesinde /d/ ünsüzünün eridiğini görmekteyiz (/d/>/Ø/).

2.1.40. Keçürgen-Kiçürgen-Geçürici (Affedici)

Karahanlı Türkçesi

“törütgen igidgen **keçürgen** idim” (KB 124).

“Erür Tanrı **keçürgen** örtgen ulaşu yarlıkagan” (RKT 26/66b1=4/99). “...Çünkü Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır” (Diyanet, 2011: KKM 4/99).

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳīḳat üze Tanrı **kiçürgen**, yarlıkagan” (HKT 325b/5=22/60). “Hiç şüphesiz ki Allah çok affedendir, çok bağışlayandır” (Diyanet, 2011: KKM 22/60).

Eski Anadolu Türkçesi

“Givüre anları, givürinilesi yire kim beğeneler anı. Dakı bayık Tanrı bilicidür, **geçürici**” (TKT 160b/10=22/59). “Elbette onları hoşnut olacakları bir yere sokacaktır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir)” (Diyanet, 2011: KKM 22/59).

Sözlüklerde;

DLT’de; “keçürge.n: bu bēg ol yāzuk keçürgen suçları devamlı affeden, bu beydir.

⁶⁷ “el-Hamîd, bütün kemâl sıfatları taşımayı hak eden ve sevmeye layık olan demektir” (el-Cevziyye vd., 2004: 574).

keçürge.n: bu er ol telim iş keçürge.n devamlı işleri evirip çeviren ve planlar yapan, bu adamdır’’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 227)

ÖTS’de; ‘‘keçürgen¹, [keç-mek> keç-ür-gen] {ET}sf. Affedici; çok bağışlayan.

keçürgen², her zaman başaran’’ (Çağbayır, 2007: III, 2516) olarak geçmektedir.

keçürgen/geçürici→Yumuşak huylu, devamlı affedici. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Halîm⁶⁸ ile karşılanmaktadır.

Fonetik değişim şöyledir:

Karahanlı T.	Harezmi T.	Eski Anadolu T.
keçürgen	kiçürgen	geçürici

Keçürgen>kiçürgen: Karahanlı Türkçesinde keçürgen kelimesinin ilk hecesinde bulunan düz, yarı açık e ünlüsü Harezmi Türkçesi metinlerinde yine düz, kapalı i ünlüsüyle kullanıldığı görülmüştür (/e/>/i/).

Keçürgen>geçürici: Eski Anadolu Türkçesinde görülen kelime başı ötünsüz #k sesinin ötümlü #g sesine dönüşme hadisesi keçürgen kelimesinde de görülmektedir.

- Keç-ü-r-gen

2.1.41. Örtgen (Bağışlayan, Affeden)

Karahanlı Türkçesi

‘‘Erür Tanrı keçürgen **örtgen** ulaşu yarlıkagan’’ (RKT 26/66b1=4/99). ‘‘...Çünkü Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır’’ (Diyaret, 2011: KKM 4/99).

Sözlüklerde;

Etimolojisi, ‘‘Ört- [‘1.Korumak, görünmez duruma getirmek veya gizlemek için üstüne bir şey koymak; 2.kapamak; 3.kaplamak.’’ (Gülensoy, 2007: 671).

örtgen→Bağışlayıcı, affedici. Esmâ-i Hüsnâ’da el-gafur, el-gaffar ile karşılanmaktadır.

- Ört-gen

Ört- fiiline bugün günümüz Türkçesinde ‘-en, -an’ şekliyle yaşayan ‘-gen’ sıfat-fiilinin eklenerek ‘Örtgen’ kelimesi ‘Örtgen, gizleyen, bağışlayan’ anlamlarıyla kullanılmıştır.

⁶⁸ Halîm kelimesinin anlamı hakkında el-Halîmî der ki: ‘‘Halîm, günahları nedeniyle kullarına nimet vermeyi ve iyilik yapmayı kesmeyendir. O, kendisine itaat edenı rızıklandırdığı gibi isyan edenı de rızıklandırır. Kendisinden korkan ve iyilik yapanlara nimet vermeye devam ettiği gibi günah işlemeye devam eden kullarına da nimet vermeye devam eder (el-Cevziyye vd., 2004: 117).

2.1.42. Tanrı Yazuk Örtgân Üküş Yanut Bergân (Günahları örten ve şükre yanıt veren Tanrı)

Karahanlı Türkçesi

“açar anıj içindâ edgölüg, bütünlükün **tanrı yazuk örtgân üküş yanut bergân**” (TİEM73 355v/6=42/23). “...Kim güzel bir iş yaparsa, onun iyiliğini artırırız. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, şükürün karşılığını verendir” (Diyanet, 2011: KKM 42/23).

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “Yazuk², [yaz-mak (yanılmak)>yaz-uk/yas-uk/ya-sok] {ET.} is. 1.Hata; günah, suç kusur, yanlış. 2.Yalan; sahtelik. 3.Yazık.” (Çağbayır, 2007: V, 5267).

tanrı yazuk örtgân üküş yanut bergân→Tanrı günahları örten ve karşılık verendir. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Gafûr ve eş-Şekûr.

2.1.43. Yazuk Keçrü Koldaçı (Günahları affeden, Dost)

Karahanlı Türkçesi

“bir etöz açar kim kaçgandı yok açar Tanrıda adın dost iş erkligi takı **yazuk keçrü koldaçı**.” (TİEM73 101v/4=6/70). “Yoksa ona Allah’tan başka ne bir dost vardır, ne de bir şefaati.” (Diyanet, 2011: KKM 6/70).

yazuk keçrü koldaçı→Kur’an’da geçen şefî’ yani ‘şefaet eden’ için kullanılmıştır. Kullarını affeden anlamına gelmektedir.

- Yaz-u-k keç(ü)r-ü kol-daçı

2.1.44. Yanut/Yanud Virici (Karşılık Veren)

Karahanlı Türkçesi

“**yanut bërdeçi** anlarķa Tanrı anın kim aydılar bûstânlar açar anıj altınında” (TİEM73 90v/7=5/85). “Dedikleri bu söze karşılık Allah onlara, devamlı kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi. İşte bu, iyilik yapanların mükâfatıdır” (Diyanet, 2011: KKM 5/85).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Tanrı, oldı her neşe üzere hisâb eyleyici-yâ **yanud virici**” (TKT 41b-7=4/86).

“Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır” (Diyanet, 2011: KKM 4/86).

yanut berdeçi→İyiliği de kötülüğü de cevapsız bırakmayan, mükafatını veren.

- Yan-u-d vir-ici

t#>d# söz sonunda ötümlüleşme görülmektedir.

2.1.45. K utgarġan (Koruyan-Kurtaran)

Harezmi Türkçesi

“‘aybdın k utulġan, **k utgarġan**, am an baġıřlayan, yinggen, cebr k ılġan yitiz uluġ” (HKT 525a/9=59/23). “...O, m l k n gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliġin kaynaġı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediġini yaptır an ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Sözlüklerde;

DLT’de kutgar-, “Te ri meni kutgardı yüce Allah beni sıkıntılardan kurtardı”  rneġiyle gösterilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 288).

 TS’de kurtarmak kelimesinin gelişimi “[*kurt-mak>kurt-ġar-mak>kut-kar-mak/kut-ġar-mak]” olarak gösterilir ( aġbayır, 2007: III, 2852).

Clauson bu fiilin etimolojisini *kurt- olarak g stermiřtir⁶⁹.

K utgarġan→Esm -i H sn ’da el-M heymin⁷⁰.

- Ku(r> )t-gar⁷¹-gan

2.1.46. Saklayıcı- Saklaġan (G zet n, Koruyan)

Harezmi Türkçesi

“tigme bir nirse  ze **saklaġan**” (HKT 219b/3=11/57). “...şüphesiz Rabbim, her şeyi koruyup g zetendir” (Diyanet, 2011: KKM 11/57).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı oldu Ta rı, her neşe üzere güci yiter –y  **saklayıcı**” (TKT 41b-6=4/85). “Allah’ın her şeye gücü yeter” (Diyanet, 2011: KKM 4/85).

Gülensoy kelimenin etimolojisini sakla-, “[‘Elinde bulundurmak, tutmak’ =ET. Sakla-(n-) ~ OT. sakla- ‘korumak, saklamak. (DLT) <ET. Sak ‘ zenli, dikkatli’ [<*sa- ‘saymak’ + -k ‘dikkat, dikkatli’] +la- ‘dikkat etmek’” olarak verir (Gülensoy, 2007: 720).

Sözlükte saklaġan, “nezaret eden, koruyan, g zet n” anlamlarıyla verilmiştir (Yüksekkaya, 1993: 868).

Saklayıcı→Esm -i H sn ’da el-H f z⁷² ve el-Muk t⁷³.

⁶⁹ Clauson, 1972: 650.

⁷⁰ El-Hal m  der ki: “Müheymin, kıyamet günü, kendisine ibadet edenlerin ibadetinden ve sevabından bir şey eksiltmeyendir. Allah, sevap vermekten aciz kalmadıġı gibi onu zorlanarak veren de deġildir. Bu yüzden kullarının bazı iyi amellerini gizleme veya ink r etme ihtiya ı duymaz. O, cimri deġildir ki, verdiġi sevapları çok görsün ve bu nedenle bazı amelleri gizlesin. Sevap vermekle kendisinden ve m l k nden bir şey eksilmez ki, sevabını kısıp sınırlas n (el-Cevziyye vd., 2004: 333).

⁷¹ -gar eki geçişsiz fiil tabanlarından geçişli ve geçişli fiil tabanlarından da ettirgen fiiller teşkil etmektedir (Hacıeminoġlu, 1996: 134).

- Sak+la-y-ıcı
- Sak+la-gan

2.1.47. Sakçı (Gözeten)

Harezmi Türkçesi

“Taķı İding tigde bir nirse ūze **sakçı**” (HKT 411a/6=34/21). “Senin Rabbin her ŧey ūzerinde hakiki bir koruyucudur” (Diyanet, 2011: KKM 34/21).

sakçı→ Esmâ-i Hüsna’da el-Hafız ile karşılanmaktadır.

- Sak+çı

2.1.48. Sakış kılguçı (Hesap Gören)

Karahanlı Türkçesi

“erūr kamuğ neŋ ūze **sakıř kılguçı**” (RKT 26/53a1=4/86). “řūphesiz Allah, her ŧeyin hesabını gereęi gibi yapandır” (Diyanet, 2011: KKM 4/86).

Sözlüklerde;

“Sakıř⁷², [sāk-mak>sak-ıř] {ET} is.1.Sayma; sayış. 2.Hesap. 3.Ölçü.” (Çağbayır, 2007: IV, 4030).

sakış kılguçı→Hesabı gören, Esmâ-i Hüsna’dan el-hasīb⁷⁴.

- Sak⁷⁵-ı-ř (f.i) kıl-guçı⁷⁶

2.1.49. Tärk Sakışlığ (Hızlı Hesap Gören)

Karahanlı Türkçesi

“Tağrı **tärk sakışlığ** ol” TİEM73 24r/9=2.202). “...Allah, hesabı pek çabuk görendir” (Diyanet, 2011: KKM 2/202).

Terk kelimesi Clauson’un sözlüğünde “hızlı bir ŧekilde, çok yakında” olarak geçer (Clauson, 1972: 542).

tärk sakışlığ→ Hızlı hesap gören Allah.

⁷² “El-Halîmî, bu ismi “kaybetmeyen, sağlam, güvenilir” olarak açıklar. Ebû Süleyman ise ŧöyle der: Hafız, Hâfız anlamındadır. Kâdir ile Kâdir ve Âlim ile Âlim gibi. Allah, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları belirlediği bir zamana kadar koruyandır. Bu sayede varlıklar yok olup dağılmazlar” (el-Cevziyye, 2004: 96).

⁷³ “Mukât, her insana ve hayvana zamanına göre ve peş peşe azığını veren demektir. Allah bütün canlıların rızık ve azıklarını, varlıklarını devam ettirecek ŧekilde veren, daha sonra da kendileri için belirlediği süre bitince bu azıkları kesip varlıklarına son verendir” (el-Cevziyye vd., 2004: 326).

⁷⁴ Hasīb kullarını hesaba çekecek olan, gözetleyen Allah anlamına gelmektedir (el-Cevziyye vd., 2004:89).

⁷⁵ ‘sak’ hem isim kök hem de fiil kök olarak kullanılmaktadır (sak+la-y-ıcı, sak-ı-ř).

⁷⁶ -gUçI eki sıfat fiil eki olan -gU’ ya getirilen yapım eki ‘+çI’ ile genişletilmiş bir ektir (Hacıeminoğlu, 1996: 169).

2.1.50. Beğdeşsüz (Güç Sahibi)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı Tañrı **beğdeşsüzdür**, dürüst işlödür” (TKT 52a-3=5/38). “Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 5/38).

Sözlüklerde;

ÖTS’de Bengdeşsiz, “[beğ-deş-süz] {EAT} sf. 1.Eşsiz, benzersiz; emsalsiz. 2.Benzemeyen; aykırı, zıt.

Bengdeşsüz, [beğ-deş-süz] {EAT} sf.→ Bengdeşsiz” olarak geçer (Çağbayır, 2007: I, 546).

Beğdeşsüz→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Azîz⁷⁷.

- Beğ-de-ş+süz

2.1.51. Mengzezsiz (Güç Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tañrı erür **menzezsiz** bütün işlig” (RKT 26/28a1=4/56). “Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 4/56).

Sözlüklerde;

ÖTS’de Mengzeg, “[meñ-(i)z-ē-g] (menzeg) {ET} sf. Eş; benzer.” (Çağbayır, 2007: III, 3140).

Clauson ‘menzeg’ kelimesini ‘menze- ~ beñze-’ benzerlik, bir şeye benzerlik olarak açıklamıştır⁷⁸.

Mengzezsiz→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Azîz.

Kelimeye zıtlık, yokluk o özelliği bulundurmama manası veren +sIz eki eklenerek eşi, benzeri olmayan anlamına gelen kelime Kur’an tercümesinde mutlak güç sahibi anlamına gelmektedir.

- meñ(i)z+e-k+siz

2.1.52. Aymaqlık (Hamd Edilmeye Değer)

Karahanlı Türkçesi

“mäğär **aymaqlık** bir ekkindikä äsän yol” (TİEM73 394r/5-6=56/26). “Sadece “selâm!”, “selâm!” sözünü işitirler” (Diyanet, 2011: KKM 56/26).

⁷⁷ “El-Hattâbî der ki: Azîz, mağlup edilemeyen güçlü demektir. İzzet, galibiyet ve üstünlük, şiddet ve kuvvet, yücelik ve ululuk gibi anlamlara da gelir. Buna göre Azîz, gücüne erişilmeyen, güçlülükte eşi ve benzeri olmayandır” (el-Cevziyye vd., 2004: 238).

⁷⁸ Clauson, 1972: 771.

‘ay-’ fiili Clauson’un sözlüğünde ‘konuşmak, söylemek, bir şeyi duyurmak’ olarak verilmiştir (Clauson, 1972: 266).

Karahanlı Türkçesi Sözlüğünde “aymaklık, hamd getirme” olarak verilmiştir (Ünlü, 2012a: 81).

aymaklık→Esmâ-i Hüsnâ’da es-Selâm⁷⁹.

- ay-mak+lık

2.1.53. Sevici (Çok seven)

Karahanlı Türkçesi

“ol turur yarlıkağan (9) säwgän” (TİEM73 439r/8=85/14). “O, çok bağışlayandır, çok sevendir” (Diyanet, 2011: KKM 85/14).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı yarlıgamak dilen Çalabunuza; andan, dönün ana. Bayık Çalabum rahmat kılıcıdır, sevici ya ‘nī mutı‘ları” TKT 209a-1=11/90). “Rabbinizden bağışlanma dileyin; sonra O’na tövbe edin. Şüphesiz Rabbim çok merhametlidir, çok sevendir” (Diyanet, 2011: KKM 11/90).

Sev- fiili birine bağlılık duymak, şefkat duyguları beslemek anlamlarını barındırmaktadır (seb->sev-)⁸⁰.

- Säw-gän
- Sev-ici

2.1.54. Tölek (Yumuşak huylu)

Harezm Türkçesi

“tölek, yarlıkağan” (HKT 419b/1=35/41). “Şüphesiz O, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır” (Diyanet, 2011: 35/41).

Sözlüklerde;

Tölek, “tölek(d-), ‘sakin, ağırbaşlı, sessiz” (Clauson, 1972: 498).

Tölek, “tülek: sükûn, barışıklık” (Battal, 1934: 77).

tölek→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Halîm’dir.

- töle-k

⁷⁹ “Selâm ismi, Yüce Allah’ın kemalatının (=mükemmelliklerinin) tümünün isbatını ve noksan sıfatların tümünün O’ndan uzaklaştırmayı içermektedir. Bunun manası şöyledir: “Subhânallahi ve’l-Hamdu lillah.” Bu tesbih, yüce Allah’ın Ulûhiyyette ve tazimde tek olduğunu kapsamaktadır” (el-Cevziyye vd., 2004: 478).

⁸⁰ Çağbayır, 2007: IV, 4176.

2.1.55. Ugranılmış (Kendisine Muhtaç Olunan, Başvurulan)

Harezmi Türkçesi

“Tangrı **uğranılmış**” (HKT 583a/2=112/2). “...Allah Samed’dir...” (Diyanet, 2011: KKM 112/2).

Yüksekkaya uğranılmış kelimesini, “Başvurulan, kastedilen, kendisine ihtiyaç duyulan, Esmâ-i Hüsnâ’da es-Samed⁸¹” olarak vermiştir (Yüksekkaya, 1993: 963).

Clauson uğra- fiili için “bir şeye niyet etmek” karşılığını göstermiştir (Clauson, 1972: 91).

- Uğra-n-ı-l-mış

2.1.56. Ata- Ata Tègri (Baba Tanrı)

Kıpçak Türkçesi

“anın için aythıl **Ataga** kim sèniñ canıña hekim” (CC 63a/16).

“ınanır-mèn barçağa èrkli bir **Ata Tègrige**” (CC 70b/19).

Sözlüklerde;

ata, [ET. Āt (isim) at-a] is.1.{ET} {EAT} Baba. 2.Soyundan geline büyük baba ve onların babaları; cet. 3.Sevilen ve sayılan büyüklere verilen unvan. 4.Soyundan gelmekle birlikte bizden çok önceleri, asırlar önce yaşamış olan kimseler, ecdat. 5.Öğretmen; şehzadelerin öğretmenleri. 6. Din büyükleri. 7.Bektaşî şeyhi (Çağbayır, 2007: I, 340).

Ata, Ata Tenri ifadeleri Hristiyanlık inancındaki baba-oğul-kutsal ruh üçlüsünün bir getirisi olarak metinde yerlerini almaktadırlar. Baba Tanrı ifadesi için Ata Tenri kullanılmıştır.

2.1.57. Bey

Kıpçak Türkçesi

“E tatlı **Bèyginem**” (CC 75b/1).

“**Bèy**[i]m Tègeri, benim tınımlalgıl” (CC 61b/20-21).

Bey¹, [ET beg/beğ>bey] is. 1.Erkek. 2.Erkek adlarından sonra kullanılan unvan ve saygı sözü; efendi. 3.Erkeklerle seslenmek ve onları çağırmak için adları yerine kullanılan hitap sözü. 4.Kadının eşi; koca. 5.Bir yörenin ileri gelen kişisi; zengin; eşraftan kişi. 6.İskambil kağıtlarında birli. 7.Beylik adı verilen küçük devlet başkanı. 8.Komutan. 9.Aşık oyununda aşığın dört yüzünden birisi. 10.{ağız} Arı beyi; ana arı, kraliçe arı (Çağbayır, 2007: I, 570).

Yine Ata Tenri ifadesinde görüldüğü gibi inanç ve saygı çerçevesi içinde Hristiyanlığın ‘Bey’ ifadesi kullanılmıştır.

⁸¹ Hattâbî der ki: “Samed, önemli işlerde başvuru, felaket ve ihtiyaç anlarında kendisine müracaat edilen demektir. Samet aslen kastetmek ve yönelmek anlamındadır.” Kimisi de Samed’i şöyle tanımlamışlardır: “Samed, parçalara ayrılmayandır.” Bu tanım, Allah’ın parçalardan oluştuğu veya parçalara ayrılabilceği görüşünü kesinlikle reddetmektedir. Özetle Samed, doğurmayan, doğrulmayan ve hiçbir dengi bulunmayandır (el-Cevziyye vd., 2004: 225).

2.1.58. Edgölük Kılğan (İyilik Eden)

Harezmi Türkçesi

“hākīkat üze ol, ol **edgölük kılğan**, uluğ rahmetlig” (HKT 501b/1=52/28). “...Şüphesiz O, iyilik edendir, çok merhametlidir.” (Diyanet, 2011: KKM 52/28).

Etimolojisi; “ädgü>*eygü>eyü>eyi>iyi” (Gülensoy, 2007: 444).

Edgü+lüg(/k)> “iyi+lik”

Sözlükte açıklaması “iyilik eden, hayırsever” olarak verilmiştir (Ünlü, 2012a: 212).

edgölük kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Berr⁸²’dir.

- edgü+lüg kıl-gan

2.1.59. Adakın Tutuğlı (Bütün varlıkları yönetip, gözetin)

Karahanlı Türkçesi

“ıdı yok ıdı mägär ol tirig añar yaramas kullar işin **adakın tutuğlı**” (TİEM73 32v/1=2/255).

“İlah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur.” (Diyanet, 2011: KKM 2/255).

Sözlüklerde;

“adak, [ya-mak (yaymak, sermek)>ya-d-mak>ya-d-ak>ad-ak (yere yayılan şey)] (adhak) {ET} is. 1.Ayak. 2.Çocuğun ilk adımları” (Çağbayır, 2007: I, 108).

adakın tutuğlı, “bütün mahlûkatın idaresini yürüten Esmâ-i hüsnâ’dan el-kadir.” (Ünlü, 2012a: 10).

adakın tutuğlı→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Kayyûm⁸³.

2.1.60. Uluğ Artukluk İdisi (Lütuf Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“kimni tilese Tañrı **uluğ artukluk idisi** ol” (TİEM73 13r/1=2/105). “Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 2/105).

ÖTS’de artukluk, “[artuk-lık/artık-lık] is.1.Fazlalık. 2.Üstünlük; erdem, olgunluk. 3.Aşırı davranma; haddi aşma, aşırılık. 4.Bolluk; zenginlik, servet”

artukluk, “[artuk-luğ] {ET} sf. Fevkalade.” (Çağbayır, 2007: I, 303).

uluğ artukluk idisi→ Lütuf sahibi, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Latîf.

- uluğ artuk+lug idi+si (i.e)

⁸² “Ber, kendisine isyan nedeniyle iyilik yapmaktan vazgeçmeyen ve iyiliği kesmeyendir. Kendisinden isteyenlere güzel bağışta bulunan, ibadet edenlere de bol sevap verendir” (el-Cevziyye vd., 2004: 54).

⁸³ “El-Kayyûm, kendi zatıyla kaim olup hiçbir kimseye muhtaç olmaması ve her şeyin O’nunla kaim olması demektir. O’nun dışındaki her şey bizzat O’na muhtaçtır” (el-Cevziyye vd., 2004: 602).

2.1.61. Artukluk Bêrmek İdisi (Lütuf Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“Tanrı uluğ artukluk bêrmek idisi ol” (RKT 28/79b3=8/29). “...Çünkü Allah büyük lütuf sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 8/29).

KTS’de artukluk bêrmek, “hayır, iyilik, fazl, kerem”, artukluk bêrmek idisi, lütuf sahibi olan Allah, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Latîf.” (Ünlü, 2012a, 60).

- Artuk+luk bêr-mek idi+si

2.1.62. Azka üküş berge (Az Şükre Çok Karşılık Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Örter sizni Tanrı **azka üküş berge** keçürge” (RKT 38/75a2=64/17). “...sizi bağışlar; Allah, şükürün karşılığını verendir; Halim'dir” (Diyanet, 2011: KKM 64/17).

Az: sayıca ve miktarca az.

üküş: çok.

azka üküş berge→Az olana çok veren. Esmâ-i Hüsnâ’da es-Şekûr⁸⁴.

- Az+ka üküş ber-gen

Az isim köküne ‘+ka’ yönelme eki, ber- fiil köküne -gen sıfat-fiil eki getirilerek oluşturulmuştur.

2.1.63. Yalguz (Bir ve Tek Olan)

Harezmi Türkçesi

“Ayğıl: “Ol Tangrı **yalğuz**, bir” (HKT 583a/2=112/1) “De ki: O, Allah’tır, bir tektir” (Diyanet, 2011: KKM 112/1).

Sözlüklerde;

yalguz, [yalɣuz] sf. Yalnız.Yalnız ‘1.Yanında başkaları bulunmayan. 2.yanında başkaları olmayarak. 3.sadece, salt. 4.ama, şu kadar ki, ancak, fakat. 5.toplumsal ilişkilerden yoksun veya yoksun bırakılan kişi’ =ET. Yalangus, yalanguz, yalguz, yalangguz, yalguz, yalɣus, yāliɣuz, yalaɣuz~OT. yalnus, yalguz, yalguzen (Gülensoy, 2007: 1047).

yalguz→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vâhid⁸⁵ ile karşılanmaktadır.

⁸⁴ Allah, her türlü noksanlıktan beri olan zatı ile ve kendisi için zorunlu olan bütün celal ve kemâl sıfatları ile hamd edilmeye layıktır. O, kullarına yaptığı iyilikler nedeniyle de şükredilmeye layıktır. O halde şükür, nimet verenin fiiline karşılık olarak yapılan bir övgü, iyiliğini kabul ve itiraf etmedir. Bu anlama göre Şekûr, kendisine şükredilen anlamındadır (el-Cevziyye vd., 2004: 203).

⁸⁵ “Vâhid, bölünmeyen ve parçalanmayan ‘Bir’ anlamındadır. Sayı olan ‘Bir’ anlamında değildir” (el-Cevziyye vd., 2004: 343).

2.1.64. Boynağularının Boynın Sığan (Her şeyi kontrolü altında tutan)

Karahanlı Türkçesi

“Ol erk bu kün ol Tañrıka kim bir turur **boynağularının boynın sığan** turur” (RKT 35/31b2=40/16) “Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hâkimiyeti altında tutan Allah’ındır” (Diyanet, 2011: KKM 40/16).

Sözlüklerde;

boynamak, [boy(ı)n-a-mak/moyno-mak] {ET} 1.Kurulmak; gururlanmak, böbürlenmek, mağrur olmak. 2.(At için) dik başlı olmak, direnmek, inat etmek, itaatsiz olmak.

boyun, -ynu [boñ/boy >boy-ın>boy-un] is. anat. 1.Gövdenin baş ile omuz arasında kalan kısmı; âdem elması; boğaz, emik, imik, ümük, sakak. {ET} (aynı) 2. Gnlş. Şişe, güğüm, testi gibi araçlarla vida gibi gereçlerin nispeten dar olan üst bölümleri. 3.Sorumluluk; mesuliyet. 4.Kefil; üst, uhde. 5.Bir engebenin, bir dağın keskin sırtının alçalan ve öbür yamacına geçmeye elverişli yeri. 6.{EAT} Deveboynu denilen gerdanlık. 7.{ET} Vücut (Çağbayır, 2007: I, 663).

Sıkamak, [ET. Sî-mak>sık-mak] is.1.Bir şeyin etrafına sarılarak sıkıştırmak. {ET} 2.Bir şeyin etrafını bir şeyle sararak, daraltarak basınç altına almak. 3.Bir kimseyi kolları arasına alarak kendi bedenine doğru bastırmak. 4.(Sebze, meyve vb. için) basınç uygulayarak suyunu, yağını çıkartmak. 5.(Ayakkabı, giyecek vb. için) dar gelmek. 6.(Organ için) organı hareket ettiren kasları germek. 7.Basınç düzeni ile çalışan bir aygıt ile fışkırtmak, püskürtmek. 8.(Ateşli silah için) hedefe yöneltip ateşlemek; silahı boşaltmak, tetiği çekmek. 9.Boyunu kısaltmak; germek. 10. Mecaz. Baskı altına almak; zorlamak. 11. Sıkıntı vermek; usandırmak, bıktırmak. 12.Bunaltmak (Çağbayır, 2007: IV, 4199).

Boynağularının boynın sığan→Her şeyi kontrolü altında tutan. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Kahhâr⁸⁶.

- Boynagu+lar+nın (ilgi e.) boy(ı)n+ı (i.e.) + n (belirtme e.) sı-gan(s+f)

2.1.65. Yarağlıg (Gücü Yeten)

Harezmi Türkçesi

“kâdir turur; ol, tıgme bir nerse üze **yarağlıg**” (HKT 483a/8-9=46/33). “Evet şüphesiz O, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Diyanet, 2011: KKM 46/33).

‘Yarağlıg’ kelimesi sözlükte üç şekilde geçer; yararlı, silahlı ve muktedir olma⁸⁷. Burada güçlü, muktedir olma anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

yarağlıg→Muktedir, gücü yeten, güçlü olan Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Kadîr ve el-Muktedir⁸⁸.

⁸⁶ El-Halîmî der ki: “Kâhîr, kullarının işlerini dilediği şekilde düzenleyen, idare eden, onlara üstün ve egemen olandır. Bu isim, zor ve ağır olan, üzen ve sıkıntıya sokan bir anlam içerir. Allah dilediği kimselerin hayatını veya bazı organlarını çekip alır. Hiçkimse buna karşı koyamaz. Dolayısıyla Allah’ın takdirinin dışına çıkmak veya O’nun sevk ve idaresini geri çevirmek mümkün değildir. Kahhâr ise, hiçbir şekilde mağlup edilemeyen ve üstün gelineyendir.” (el-Cevziyye vd., 2004: 275).

⁸⁷ Ünlü, 2012b: 663.

- Yarağ+lığ

2.1.66. Edizrek (En Yüce Olan)

Karahanlı Türkçesi

“anın üzä añar ol **ädizräk** alkış köklär içindä, taķı ol küsüş” (TİEM73 295r/6=30/27).

“...Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O’nundur...” (Diyanet, 2011: KKM 30/27).

Harezmi Türkçesi

“küdin **ädizräk** himmeti” (KE 2v/4).

DLT’de, “edi.z yer ve benzeri şeylerin yüksek kısmına edi.z yi.r denir.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 26).

Etimolojisi, “ëdiz, yüksek, ulvi, yüce.” (Clauson, 1972: 73).

ë/ä/edizrek→En yüce olan, Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da el-A’lâ⁸⁹.

- Ediz’yüce’+rek (Üstünlük e.) ‘en yüce’

2.1.67. Köngülke Ediz (Gönül için yüksek)

Karahanlı Türkçesi

“ay sırıa yakın ay **köngülke ediz**” (KB 20).

Sözlükte “Köngül, [köñ-ül] {ET} is. 1.Gönül, kalp, yürek, duygular, vicdan. 2.Fikir, tefekkür, anlayış. 3.İstek, arzu, ülkü, dilek” (Çağbayır, 2007: III, 2784).

Ediz; yüksek.

köngülke ediz→Her gönül için yüksek anlamındadır⁹⁰.

2.1.68. Yitiz Ulug (Çok yüce)

Harezmi Türkçesi

“‘aybdın kırtulğan, kırtğargan, amān bağışlayan, yinggen, cebr kılgan **yitiz ulug**” (HKT 525a/9=59/23). “O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır.” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

⁸⁸ Muktedir, gücünü fiillerle ortaya koyup gösterendir. Allah’ın gücü yettiği halde yapmadığı nice fiilleri vardır. Eğer dilerse bunu yapabilir. Bu gücü nedeniyle O, Muktedir ismini hak etmiştir. El-Hattâbî der ki: “Muktedir, gücü ve kuvveti tam olandır. Öyle ki hiçbir şey O’nun gücünü karşı duramaz, O’na mani olamaz. Hiçbir güç O’nu aciz bırakamaz. Muktedir, “mutfeil” babındandır ve diğer isimlerden (Kâdir ve Kadîr) daha kapsamlı olup, mutlakıyet ifade eder (el-Cevziyye vd., 2004: 271).

⁸⁹ Bu isim Allah’ın yüceliğini anlatmaktadır. Allah, her yüce makamın da üstündedir (el-Cevziyye vd., 2004: 249).

⁹⁰ Savran, 2008: 126.

ÖTS’de yitiz, “[yèt-mek> yèt-iz (Clauson)/yit-iz/id-iz] {ET} sf.1.Yüksek, geniş. 2.{ağız} Tamam” olarak verilir (Çağbayır, 2007: V, 5340).

yitiz uluğ→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Mütekebbir.

- Yit-i-z (f.i) ulug

2.1.69. Yüksek (Yüce)

Harezmi Türkçesi

“Örtüglüğün bilgeni takı açuknung; uluğ, **yüksek**.” (HKT 241a/2=13/9). “O, gaybı da görülen âlemi de bilendir, çok büyüktür, çok yücedir.” (Diyanet, 2011: KKM 13/9).

Yüksek, [yük-sē-mek (yükselmek)>yük-se-k] sf.1.Benzerlerine göre taban sayılan altı ile üstü arasındaki dikey yöndeki uzaklık çok olan, uzamış. {ET} 2.Belirli bir yere göre daha yukarı konumda bulunan; yukarıda kurulmuş olan. 3.Gücü, etkisi, şiddeti fazla olan; güçlü, etkili, şiddetli. 4. Miktarca fazla olan. 5. Mecaz. Rütbe, derece veya makam bakımından üstün olan. 6.(Fiyat vb. için) normal değerlerin üstünde olan. 7. Mecaz. Ruh ve karakter bakımından güçlü, normal değerler ölçüsünün üzerinde olan; erdemli, faziletli. 8.mecaz. Toplum içinde para, ün vb. bakımından üstünlüğü olan. 9.is. Yukarıda bulunan; üst tarafta olan yer. 10.Büyük para ile (Çağbayır, 2007: V, 5399).

yüksek→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Aliyy⁹¹ ve el-Müte’alî⁹² ile karşılanmaktadır.

- Yüke-k (f.i)

2.1.70. Yüksek Uluğ (Yüce)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tangrı erür **yüksek uluğ**” (RKT 26/12b1=4/35). “Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır” (Diyanet, 2011: KKM 4/35).

Yüksek uluğ→Esmâ-i Hüsnâ’da el-‘Alîm⁹³.

2.1.71. Öldürgen (Can Alan)

İncelenen eserlerde öldürgen kelimesinin Allah için kullanımı karşımıza çıkmamıştır. Fakat Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış olan sözlükte geçmiştir.

İML’de öldürgen kelimesi için “(Tanrı atlarından) Öldüren” açıklaması yapılmıştır (Battal, 1934: 55).

⁹¹ Allahın güzel isimlerinden olan el-Aliyy ‘uluvv’ kökünün ism-i fâilidir. Uluvv yukarı anlamına gelmektedir. Aliyy ise ‘kullarının üzerinde yücelik sahibi olan’ demektir (el-Cevziyye vd., 2004: 565).

⁹² “Müteâl, yücelik anlamına gelen Alî ile eş anlamlıdır. Ancak bu isim daha çok mübalağa ifade eder” (el-Cevziyye vd., 2004: 249).

⁹³ El-Halîmî der ki: “Alîm, eşyaların hakikatini idrak eden, bilendir. Öncesiz olan Allah’ın bu isimle isimlendirilmesinin zorunlu olması, kendisinin dışındaki bütün varlıkların O’nun bir fiili olması nedeniyle. İrade ve emir olmadan bir fiilin gerçekleşmesi mümkün değildir. Dolayısıyla fiilin gerçekleşmesi iradeye bağlıdır. İrade ise hayat ve bilgi sahibi olmayı gerektirir (el-Cevziyye vd., 2004: 247).

- Öl- ‘Hayatın sona ermesi’-dür ‘Birinin hayatını sona erdirmek’ -gen ‘Birinin hayatına son veren’

2.1.72. Örtüglüg (Gizli Olan)

Karahanlı Türkçesi

“barçada burun barçada sonra açuqluğ **örtüglüg** ol tegmä nârsâni bilgän ol” (TİEM73 396b/5=57/3). “O ilktir, sondur. Zâhirdir, Bâtındır. O, her şeyi hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 57/3).

Harezmi Türkçesi

“taķı **örtüglüg** taķı ol tigma bir nirseni bilgen” (HKT 514b/1=57/3).

ÖTS’de örtüglüg, “[ört-mek>ört-üg-lüg] {ET} sf. 1.Örtülmüş; gizli, saklı” olarak geçer (Çağbayır, 2007: IV, 3715).

örtüglüg→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Bâtın⁹⁴ ile karşılanmaktadır.

Tanrı’nın biz ölümlülerin gözünden saklı, gizli olduğu vurgulanmıştır. O gözle görülmez ancak hissedilebilir.

- Ört-ü-g+lüg

Ört- fiil köküne ‘-g’ fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle örtüg ‘perde’ -daha çok manevi bir perde bu kullanımıyla- oluşturulmuştur. ‘Örtüg’ ismine de isimden isim yapan +lüg eki eklenerek ‘örtülü, gizli’ anlamları verilmiştir.

2.1.73. Örtüglügni Bilgen (Gizli saklı olanı bilen)

Harezmi Türkçesi

“bilgen, **örtüglügni bilgen**” (HKT 494a/5=49/13). “Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır” (Diyanet, 2011: KKM 49/13).

Örtüglüg ‘Gizli’ + Bilgen ‘Bilen’

Örtüglügni Bilgen→Gizliyi saklıyı bilen, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Alîm, el-Habîr.

- Ört-ü-g+lüg+ni (belirtme e.) bil-gen

2.1.74. Kızgutluğ (Azapla cezalandıran)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tangrı katiğraķ kınlığdın, katiğraķ **kızgutluğdın** yan” (RKT 26/51b3=4/84). “Allah’ın gücü daha üstündür, cezası daha şiddetlidir” (Diyanet, 2011: KKM 4/84).

⁹⁴ Allah’ın Zâhir ve Bâtın oluşu, bütün Zâhir ve Bâtınları kuşatır. Allah mutlak anlamda bütün zâhirlerin (dış görünümünün) üstündedir. Aynı şekilde O, bütün bâtınlarda (gizliliklerde) mevcuttur. O’na hiçbir şey gizli değildir. O, her başlangıçtan önce vardır ve her sondan sonra varlığı devam edecektir. Zâhir, her şeyin üstünde ve yüce olması; Bâtın, her şeyin içinde ve yakınında bulunmasıdır (el-Cevziyye vd., 2004: 38).

DLT’de, “kızgut ibret olsun diye cezalandırılan” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 197).

ÖTS’de, “kızgut, [kız-mak> kız-gut] {T.} is.1.Cefa; zahmet, eziyet, zorlama, ıstırap. 2.Başkalarının görerek çekinmeleri için uygulanan ceza ve işkence; ceza.” (Çağbayır, 2007: III, 2659).

kızgutluğ→Cezalandıran, azapla cezalandıran Allah.

- Kız-gut+lug

2.1.75. Tirig-Diri (Her zaman diri olan)

Karahanlı Türkçesi

“ödi kelse itlür açar ay **tirig**” (KB 4927).

“Yarlıg ıdtımız saña bitigdin ol köni ol, çın tutuğlı tutaşı **tirigke**” (RKT 31/86b1=20/111).

“Bütün yüzler; diri, yaratıklarına hâkim ve onları koruyup gözetten Allah’a boyun eğmiştir” (Diyanet, 2011: KKM 20/111).

Eski Anadolu Türkçesi

“Yokdur tañrı illâ Ol; **diri**, hemüşe olıcı” (TKT 23a/6=3/2). “Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. Diridir, kayyumdur” (Diyanet, 2011: KKM 3/2).

DLT’de tirig, “bütün canlıların diri olanı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 166).

ÖTS’de tirig, “[*tir-mek> tir-ig] {ET} sf.1.Canlı; diri, yaşayan. 2.is. Hayat; canlılık” (Çağbayır, 2007: V, 4834).

tirig→Daima var olan. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hayy⁹⁵’ı karşılamaktadır. Zamana ve mekâna bağlı olmadan diri olup, önceyi ve sonrayı bilen olması sıfatıyla tirig kelimesi Tanrı’yı ifade etmek için kullanılmıştır.

Fonetik değişimi şöyledir:

Karahanlı T.	Eski Anadolu T.
Tirig	Diri

Karahanlı Türkçesinde kelime sonunda varlığını devam ettiren g# sesi Eski Anadolu Türkçesi döneminde varlığını yitirmiştir.

Karahanlı Türkçesi söz başındaki tonsuz t sesi Eski Anadolu sahasında tonlularak ‘d’ sesine dönüşmüştür (#t>#d).

Clauson tirig kelimesini açıklarken *tir-’i ‘yaşam, hayat’ tiri-’yi ‘yaşamak’ olarak göstermiştir⁹⁶.

⁹⁵ Hayy ismi ‘diri olan’ anlamına gelmektedir. Başlangıcı ve sonu olmayan, daima diri olup yaşayacak olan Allah bu isimle belirtilir. El-Hayy bu anlamda bütün kemâl sıfatlarını içerisinde barındırmaktadır (Topaloğlu, 1997: 549-550).

Bizce tirig kelimesini tir- fiil köküyle almak uygun olanıdır.

- tir-i-g (f.i)

2.1.76. Tiritken-Tirgürgen-Tirgüzgen (Dirilten)

Karahanlı Türkçesi

“ol idi kim tirgürür anı **tirgürgen** ölügni, ol tegmä narsä üzä uğan turur” (TİEM 351v/7=41/39). “Şüphesiz ki, onu dirilten, elbette ölüleri de diriltir. Şüphesiz O, her şeye gücü hakkıyla yetendir.” (Diyanet, 2011: KKM 41/39).

Harezm Türkçesi

HKT 390b/6 **tirgüzgeni** tağı ol tigme bir nirse üze yarağlıg.- “Şüphesiz O, ölüleri de mutlaka diriltecektir” (KKM, 2011: 30/50).

Sözlüklerde;

“tiritken, [tir-it-mek>tiri-t-ken] {ET} sf. (Allah için) dirilten; muhyi⁹⁷.” (Çağbayır, 2007: V, 4835).

İbn-i Mühenna Lugatinde Tanrı için kullanıldığı gösterilen tiritken kelimesi O’nun diriltebilme özelliğini ifade etmektedir. İslam inancına göre Allah kıyamet gününden sonra tüm ölüleri diriltecektir.

- Tir – i – t (ettirgenlik e.) – ken (s+f)
- Tir – güz⁹⁸ – gen(s+f)

2.1.77. Kınılıg (Azap Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“Bütünlükün sāniğ idin **tärk kınılıg** ol” (TİEM73 112v/2=6/165). “Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır” (Diyanet, 2011: KKM 6/165).

“Ol Tangrı **katıg kınılıg** ol” (RKT 28/71a3=8/13). “...Allah’ın cezası şiddetlidir” (Diyanet, 2011: KKM 8/13).

Tanrı’nın azap verici, cezalandırıcı özellikleriyle onu ifade etmek için kınılıg kelimesi kullanılmıştır. Ceza anlamına gelen ‘kın’ köküne ile sahip olmayı bildiren +lık eki getirilerek oluşturulmuştur.

⁹⁶ Clauson, 1972: 529.

⁹⁷ Bu isim Allah’ın fiili sıfatları arasındadır. El-Hattâbi bu isim için “Ölü spermayı diriltip ondan canlı bir varlık çıkarandır. Öldükten sonra ruhları tekrar iade ederek çürümüş bedenleri yeniden diriltendir O’dur.” Açıklamasını yapmıştır (el-Cevziyye vd., 2004: 312).

⁹⁸ Kıpçak Türkçesi Grameri kitabında ettirgenlik eki olarak gösterilip -gur/-gür eki ile bir yakınlığı olduğu ve bazı fiillerde her iki ettirgenlik şeklinin kullanıldığından söz edilmektedir (Karamanlioğlu, 1994: 49).

tärk kınılıg →Çabuk cezalandıran.

katıg kınılıg→Sert cezalandıran.

- kın+lıg

2.1.78. Kınıguçı (Cezalandıran)

Karahanlı Türkçesi

“korkmaz tañrı **kınıguçı** anıñ soñında” (TİEM73 444v/1=91/15). “Allah, bunun sonucundan çekinmez de!” (Diyanet, 2011: KKM 91/15).

kınıguçı →Cezalandırma yetkisini elinde bulunduran. ‘Kın’ kelimesinin fiil kökü olarak kullanıldığı görülmektedir. Ardından fiillere eklenen, zamanla kaynaymış olan -guçı eki getirilmiştir.

- Kın-guçı

2.1.79. Kın İdisi (Azap sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“çın senin idin yarlıkamağ idisi yemä ağırtğan **kın idisi** turur” (TİEM73 351r/4=41/43).

“Hiç şüphesiz senin Rabbin hem bağışlama sahibidir hem de elem dolu bir azap sahibidir.” (Diyanet, 2011: KKM 41/43).

Kın ‘Ceza’ İdisi ‘Sahibi’

kın idisi→Acı ve azap sahibi.

Azabın, cezanın mutlak sahibi olan Tanrı’yı ifade eden bir tamlamadır. O cezada ve azapta en iyidir.

- Kın idi+si (i.e)

2.1.80. Öç İyesi- Öc Almak İssi (İntikam Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“tañrı Tañrı inen **öç iyesi** turur” (TİEM73 38r/6=3/4). “...Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 3/4).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ay, degül mi Tañrı, gālīb, **öc almak issi.**” (TKT 220a-2=39/37). “...Allah mutlak güç sahibi, intikam sahibi değil midir?” (Diyanet, 2011: KKM 39/37).

ÖTS’de, “Öç¹[öç/öc] is. Kendisine, yakınlarına ya da tarafından birine yapılan kötü bir eylemi veya söylenen sözü cezalandırmak amacıyla uygulanan veya uygulanmak istenen aynı değerde karşılık; kötü niyet, intikam, hınç, kin.” (Çağbayır, 2007: IV, 3666).

Müntakım, isyan edenlerin belini bükten, emir ve yasakları çiğneyenleri ve azgın tağutları türlü uyarılardan ve kendilerine süre tanıdıktan sonra şiddetli cezalarla cezalandırandır. O'nun intikamı, acilen cezalandırmaktan daha ağırdır. Çünkü acil ceza, kişinin daha fazla günah işlemesine mani olur. Bu da kişinin kendisinden şiddetli intikam alınmasını önler (Cevziyye, 2004:149).

Öç iyesi→En iyi intikam alan özelliğini belirtmek için kullanılan bir tamlamadır. Esmâ-i Hüsnâ'da el-Züntikâm⁹⁹.

Fonetik değişimi:

Karahanlı T.	Eski Anadolu T.
Öç iyesi	Öc almak issi

Öç>Öc: Kelime sonunda bulunan ötümsüz ç# ünsüzü Eski Anadolu Türkçesinde ötümlü c# ünsüzüne dönüşmüştür. İye kelimesine iyelik ekinin (+si) eklenmesiyle iyesi 'sahibi' EAT'de issi olarak kullanılmıştır. Bunun nedeni daha önce de bahsedildiği gibi yanlış hece bölünmesidir.

- Öç/c iye+si

2.1.81. Küçlög-Küçlü (Kuvvetli, Güçlü)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tañrı **küçlög** küsüş turur” (RKT 38/14a3=58/21). “Şüphe yok ki, Allah çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 58/21).

33/64a3 kamuğ neñ üze **küçlög uğan** turur.

Kıpçak Türkçesi

“Tèñeri **küçlüdür** dağı yarlığançludur bizim/yazukumuz boşatma” (CC 62b/32-33).

DLT'de küçlög, “kuvvetli için de küçlög denir” açıklamasıyla verilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 397).

küçlög→Esmâ-i Hüsnâ'dan el-Kavî¹⁰⁰, yi karşılamaktadır.

Karahanlı Türkçesi evresinde de görülmeye devam eden söz sonu g#’lerin Kıpçak Türkçesi metinlerinde düştüğü görülmektedir¹⁰¹, /ü/ ünlüsünün içinde erimiştir.

⁹⁹ İntikam kökünden gelen ‘Züntikâm’ intikam sahibi anlamını vermektedir.

¹⁰⁰ Güzel isimlerden olan Kavî için el-Hattâbî der ki: “Kavî, Kâdir (gücü yeten) anlamında olabileceği gibi, herhangi bir şekilde acizliğin kendisine Hâkim olamadığı tam ve mutlak güç sahibi anlamında da olabilir. Allah’ın dışındaki varlıklar her ne kadar güç sahibi olarak nitelenseler de bunların gücü sınırlı ve sonludur. Birçok şeylere güçleri yetmez (el-Cevziyye vd., 2004: 285).

¹⁰¹ Karamanlioğlu, 1994: 19.

- Küç+lüg

2.1.82. Bir

Karahanlı Türkçesi

“aya bir birikmez sana bir adın” (KB 8).

“İligke du’a kıldı ögdi **birig**” (KB 3050).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Tanrı **birdür**” TKT 290a/5=112/1-2) “De ki: “O, Allah’tır, bir tektir...” (Diyanet, 2011: KKM 112/1).

En eski Türk yazılı kaynaklarında, Türk ağızlarında “bir” olarak geçer, önce, ilkin, başta bg. anlamlarını içerir. Türk dilinde m/v/b seslerinde karşılıklı dönüşmeler sürekli, yayginken bir’e kaynak olacak, kesin, inandırıcı bir değişme bilinmiyor. Min/bin, men/ben, birmek/virmek, barmak/varmak bg. b-m-v dönüşmesine bir’le ilgili bir kanıt bulmak güç (Eyüboğlu, 2017:91).

Kelime anlamı ‘bir, tek’ olan, Kutadgu Bilig’de dolaylı olarak Allah’ı ifade eden bir, Allah’ın ulûhiyete mahsus sıfatlarından Vahdâniyyet için, esmayihüsna el-Vâhid için kullanılır. Yani zatında, sıfatlarında, isimlerinde, işlerinde ortağı ve benzerinin olmadığını anlatır (Savran, 2008:55).

Bir→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Ehad¹⁰².

2.1.83. Bir ü Bar (Tek ve Var olan Tanrı)

Harezmi Türkçesi

“butğa tapunmañ **bir ü bar** Teñri” (KE 160r/17).

Bir ü bar→Tek ve var olan Tanrı demektir.

2.1.84. Ajunluğlar İdisi (Alemlerin Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“ärmäs mänim yalım mägär **ajunluğlar idisi** üzä” (TİEM73 270r/2=26/109). “...Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah’a aittir” (Diyanet, 2011: KKM 26/109).

ÖTS’de, “ajun, [Soğd. Zwn (hayat)>ajun] {ET} is. 1.Varlık biçimi; hayat. 2.Dünya, âlem.

ajunlug [ajun-luğ] {ET} sf. Dünyevi; dünya ile ilgili.” (Çağbayır, 2007: I, 162).

ajunluglar idisi→Bu ve öteki dünyanın sahibi, Tanrı.

- Ajun+lug+lar idi+si

¹⁰² Ehad ismi bir ve tek olan anlamlarına gelmektedir. Allah’ın varlığına denk hiçbir varlığın olmayışını belirtmektedir (el-Cevziyye vd., 2004: 343).

2.1.85. Kösüş (Değerli-Galip)

Karahanlı Türkçesi

“özüng fazlı birle keçür ay **kösüş**” (KB 396).

“tüzünlük birle sen keçür ay **kösüş**” (KB 1155).

“ol Tanrı **kösüş** bütün işlig turur” (RKT 28/69a2=8/10). “Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 8/10).

ÖTS’de köşüş, “[küsē-mek>küs-üş] [ET] sf. 1.Özlenen. 2.Değerli; aziz, nadir. 3. İs. Arzu; dilek, istek, temenni” olarak verilmiştir (Çağbayır, 2007: III, 2910).

İML’de keşüş “/Tanrı adlarından/ Aziz, kıymetli” olarak verilmiştir (Battal, 1934: 41).

kösüş→ Esmâ-i Hüsnâ’da el-Azîz ile karşılanmaktadır.

2.1.86. Tüzün (Yumuşak Huylu)

Karahanlı Türkçesi

“munıñ şükri sen kıl saña ay **tüzün**” (KB 1033).

“ol turur **tüzün** yime yarlıkâğan” (RKT 33/82a3).

ÖTS’de tüzün, “[tüz-mek>tüz-ün] (düzü:n) {ET} sf.1.Doğru; dürüst, adil. 2.Asil; necip, soylu, asil soydan, asaletli. 3.Hakiki. 4.Uslu, terbiyeli, yumuşak huylu, sakın, yavaş, halim. 5. zf. Tekmil; kamilen, büsbütün; tamamıyla, bütün, hep” olarak verilmiştir (Çağbayır, 2007: V, 4955).

İbnü Mühenna Lûgatinde tüzün kelimesinin karşılığı yavaş, halim, mülayim olarak verilmiştir¹⁰³.

- Tüz-ü-n (f.i)

2.1.87. Süyürgalı (Bağışlayıcı)

İncelenen eserlerde karşımıza çıkmayan süyürgalı kelimesi Harezmi dönemi sözlüklerinden olan İML’de ‘Tanrı adlarından, Bağışlayıcı’ olarak geçmiştir¹⁰⁴.

2.1.88. Suça Katlanıcı (İşlenen günahlara sabreden, cezada acele etmeyen)

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Ol oldu, **suça katlanıcı**, yarlıgayıcı” (TKT 135a-9=17/44). “O, halim’dır (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır” (Diyanet, 2011: KKM 17/44).

¹⁰³ Battal, 1934: 79.

¹⁰⁴ Taranan eserlerde örneğine rastlanmayan ‘süyürgalı’ kelimesi Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış olan sözlükte karşımıza çıkmıştır.

DLT’de ‘kusur, cürüm’ olarak geçmektedir. Abu Hayyan’ın sözlüğünde suç ‘kusur, kabahat, günah’ olarak geçmektedir¹⁰⁵. Katlan- fiili ise katıg kelimesinden türemiştir¹⁰⁶.

Suçta katlanıcı→Sabreden, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Halîm.

- Suç-a¹⁰⁷ Kat(1g)+la (i.f.)-n (d.e) -ıc1 (s+f)

2.1.89. İş Sürici (Gözeten)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı dapdur Tanrı, **iş sürici**” (TKT 48a/1=4/171). “...Vekil olarak Allah yeter” (Diyanet, 2011: KKM 4/171).

TKT’nin sözlük kısmında, “iş sürici, her şeye nezaret eden; Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Vekîl” (Topaloğlu, 1978: 349).

2.1.90. Güc Götürücü (Cezada Acele Etmeyen)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı Tanrı şükre müzd viricidür, **güc götürücü**.” (TKT 266b/4=64/17). “Allah çok mükâfat verendir, ceza vermekte acele etmeyendir” (Diyanet, 2011: KKM 64/17).

Sözlüklerde;

“güç, [ET. Kūç (kuvvet, baskı)>güç] sf. 1.Yapılması zor ve çetin olan. 2.Ağır ve yorucu emekle yapılan; büyük çabalar isteyen, müşkül. 3.Sıkıntı ve endişe veren. 4. zf. Zorlukla. 5. is. Çetinlik, sıkıntı. 6. {EAT} Zulüm; haksızlık, eziyet. 7. {EAT} Öfke; şiddet, cidal.” (Çağbayır, 2007: II, 1790).

Clauson götür- fiilini “kötür-, g-; kaldırmak, yükseltmek” olarak göstermiştir¹⁰⁸.

güc götürücü→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Halîm ile karşılanmaktadır. Allah’ın kullarına karşı yumuşak huylu oluşunu ifade etmektedir.

- Güc götür-ücü

Eski Türkçede küç haliyle karşımıza çıkan kelime Eski Anadolu Türkçesinde söz başı ve sonunda ötümlüleşmiştir, aynı durum kötür- fiili için de geçerlidir (#k>#g, ç#>c#).

¹⁰⁵ Abu Hayyan, 1931: 93.

¹⁰⁶ Çağbayır, 2007: III, 2473.

¹⁰⁷ Eski ve Orta Türkçede +kA, +gA, +ηA şekilleriyle görülen yönelme eki Eski Anadolu Türkçesinde +A haliyle kullanılmıştır.

¹⁰⁸ Clauson, 1972: 706.

2.1.91. Güci Yiter (Her şeyi yapmaya gücü yeten)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı Ol, güci yiterdür, gâlibdur” (TKT 230b-7=42/19). “O kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.” (Diyanet, 2011: KKM 42/19)

“Dakı oldı Tañrı her neşeye güci yiter” (TKT 141b-4=18/45). “Allah, her şey üzerinde kudret sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 18/45).

Güci yiter→ Üstün olan, gücü yeten Allah, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Kaviyy, el-Muktedir.

- Güc-i (i.e) yit-er (Geniş z. e.)

2.1.92. Tanuk (Tanık Olan)

Harezmi Türkçesi

“Tağı tap Tangrı, **tanuk**.” HKT 101b/1-2=4/166). “Ve şahit olarak Allah kâfidir” (Diyanet, 2011: KKM 4/166).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı Tañrı **tanukdur**, anun üzere kim işlersiz.” (TKT 28b/7=3/98). “De ki: “Ey kitab ehli! Allah, yaptıklarınızı görüp dururken Allah’ın âyetlerini niçin inkâr ediyorsunuz” (Diyanet, 2011: KKM 3/98).

“Ol Tañrı’dur, Ol kim, yokdur tañrı illâ Ol; pâdîşah, gey arı, ayıbsuz, îmin eyleyici, **toğru tanuk**” (TKT 261b/10=59/23). “O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Tanı-‘Daha önce görülen, bilinen bir kimse veya şeyle karşılaşıldığında, bunun kim veya ne olduğunu hatırlamak’ <*ta-n-i-.

Ramstedt =>Moğ. tani- ~ Tü. tanı-

Doerfer =>T. tanı-<Moğ. tani- (Gülensoy, 2007: 856).

tanuk>tanık, ‘Şahit’

tanuk→Esmâ-i Hüsnâ’da eş-Şehîd¹⁰⁹ ile karşılanmaktadır.

Allah her şeyin üstündedir ve tüm olanlara tanık olandır. Hiçbir şey O’ndan habersiz olamaz. O görünen ve görünmeyen tüm varlıkları gözler. Türkler de Tanrı’nın ilahi tanık olduğunu kabul edip bu özelliğiyle onu ‘Tanuk’ olarak ifade etmişlerdir.

¹⁰⁹ Eş-Şehîd ismi Allah’ın her şeye şahit olduğunu, gönüllerde olan açığa çıkmayan şeyleri dahi bildiğini, kullarını daima gözettiğini belirtmektedir. Bu isim ‘Şâhid’ isminin mübalağa halidir (el-Cevziyye vd, 2004: 570).

2.1.93. Təgmä Närsä Üzä Tanuḡ (Her şeyin tanığı olan)

Karahanlı Türkçesi

“bütünlükün tanrı ärür **tegmä närsä üzä tanuḡ**” (TİEM73 309r/8=33/55). “...Şüphesiz Allah, her şeye hakkıyla şahittir.” (Diyanet, 2011: KKM 33/55).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Tanrı, oldı **her nesene üzere tanuk-** yâ hazır” (TKT 38a/3=4/33). “Şüphesiz Allah her şeye şahittir” (Diyanet, 2011: KKM 4/33).

tegmä närsä üzä tanuḡ→Her şeye tanık olan Allah, Esmâ-i Hüsnâ’da eş-Şehîd.

Clauson ‘üze’ kelimesi için ‘yukarıda, yüksekte’ açıklamalarını yapmıştır¹¹⁰.

- Nerse/Nesene <Ne + i-se +ne> nesne¹¹¹ üze+re (gösterme e.)

2.1.94. Yinggen (Mutlak güç sahibi)

Harezmi Türkçesi

“**Yinggen** Tangrının indürmek, rahmet kılğan” (HKT 420a/6=36/5) “Kur’an, ataları uyarılmamış, bu yüzden de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için mutlak güç sahibi, çok merhametli Allah tarafından indirilmiştir.” (Diyanet, 2011: KKM 36/5-6).

Yinggen ‘yenen’ kelimesinin kökü ‘ying-’tir. Bu fiil yenmek, galip gelmek ve üstün olmak anlamlarına gelmektedir.

yinggen→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Azîz ile karşılanmaktadır.

- ying-gen

2.1.95. Uḡḡan (Her şeyden haberdar)

Karahanlı Türkçesi

“yinḡḡä körgän **uḡḡan** ol” (TİEM73 299r/9=31/16). “...en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.” (Diyanet, 2011: KKM 31/16).

“bütünlükün tanrı **uḡḡan** turur anı kim kılur silär” (TİEM73 404r/4=59/18). “Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 59/18).

“uḡḡurdu maḡa anı bilgen **uḡḡan**.” RKT 38/90b1=66/3). “...Bunu bana, hakkıyla bilen ve hakkıyla haberdar olan Allah ...” (Diyanet, 2011: KKM 66/3).

Sözlükte, “Uḡḡan, Haberdar, işin iç yüzünü bilen, Esmâ-i Hüsnâ’dan el-habîr” (Ünlü, 2012a: 849).

¹¹⁰ Clauson, 1972: 280.

¹¹¹ Karahanlı Türkçesinde ‘nerse’ şekliyle görülürken EAT’de ‘nesene’ şekliyle görülmektedir.

Etimoloji sözlüğünde uk- fillinin anlamı ‘anlamak’ olarak verilmiştir¹¹².

- uk+ğan

2.1.96. Açğan (Sorunları Çözen)

Karahanlı Türkçesi

“ol **açğan** bitgen” (RKT 33/46a1=34/26). “O, en âdil hüküm veren, (her şeyi) hakkıyla bilendir” (Diyanet, 2011: KKM 34/26).

Allah’ın kullarına sıkıntı içinde oldukları zaman ummadık kapıları açması ve hiç ummadık yerlerden onları rızıklandırması, onlar için en doğru hükümleri vermesi ‘açğan’ kelimesiyle Kur’an tercümesinde ifade edilmiştir.

açğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Fettâh¹¹³.

- Aç-ğan (s+f)

2.1.97. Muşsuz (Sıkıntısız)

Karahanlı Türkçesi

“ay muşsuz idim menü tutçı tirig” (KB 378).

“bütünlükün tañrı ol turur **muşsuz** ögdülmiş” (TİEM73 247v/3=22/64). “Şüphesiz ki Allah elbette zengindir, elbette övgüye lâyıktır.” (Diyanet, 2011: KKM 22/64).

Harezmi Türkçesi

“Men ortaqların ortalıqlıqındın **muşsuz** pādşāh turur-men” (NF 401/3).

DLT’de, “muş sıkıntı (miñnet)” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 493).

ÖTS’de, “mung, [muş/mıñ/buñ] (muş) {ET} is. 1.Tasa; üzüntü, mutsuzluk, keder, endişe, kaygı. 2.Felaket; mihnet, sıkıntı, ihtiyaç.” (Çağbayır, 2007: III, 3305).

mungsuz→ Hiçbir şeye ihtiyaç duymayan, sıkıntısız. Esmâ-i hüsnada el-Ganiyy¹¹⁴.

- Mung+suz ‘sıkıntısız’

¹¹² Clauson, 1972: 77.

¹¹³ el-Halîmî der ki: “Fettâh, hüküm verendir. Allah, verdiği hükümlerle kulları arasında kilitlenen sorunları ve hak ile bâtılın arasını açan, haklıyı yüceltip haksızı alçaltandır. Bu dünyada olabileceği gibi ahirette de olabilir. El-Hattâbî ise Fettâh ismini şöyle açıklar: “Fettâh, gerçek anlamda açan demektir. Allah, kullarına merhamet ve rızık kapılarını açan, kilitlenen işlerini açan, hakkı görmeleri için kalplerini ve gözlerini açandır (el-Cevziyye vd., 2004: 268).

¹¹⁴ Allah’ın güzel isimlerinden biri olan el-Ganiyy “hiçbir şeye ihtiyacı olmayan” anlamına gelmektedir. Her şey ona muhtaçtır ve tek zengin O’dur (el-Cevziyye vd., 2004: 615).

2.1.98. Mengü (Sonsuz)

Karahanlı Türkçesi

“siziksiz bir ök sen ay **mengü** açu” (KB 10).

ÖTS’de, “mengü, [Moğ. Möñkü> beñ-gü/beñü/meñgi/meñ>meñ-gü/meñ-ü] (meñü) {ET} sf.

1.Sabit kalacak nitelikte sonsuz; ölümsüz ebedî. 2.Anıt” (Çağbayır, 2007: III, 3139).

Mengü→Allah’ın varlığının sonsuzluğu ifade etmek için kullanılmış bir sıfattır.

2.1.99. Tutçı (Devamlı olan)

Karahanlı Türkçesi

“ay mungsuz idim mengü **tutçı** tirig” (KB 378).

ÖTS’de, “tutçı, [tutuş-mak>tutaş-ı/tutçī] (tutçı) {ET} zf. Durmadan; arkası kesilmeden, daima, mütemadiyen, her vakit, her zaman, muttasıl.” (Çağbayır, 2007: V, 4921).

Kutadgu Bilig’de tutçı, ‘daima, durmadan, her zaman’ karşılıkları verilmiştir¹¹⁵.

Sonsuzluk için kullanılan mengü kelimesine anlamsal olarak benzemektedir. Tanrı’nın varlığının sonsuzluğunu, diriliğinin sozsuzluğu için kullanılmıştır.

2.1.100. Açu (Tanrı)

Karahanlı Türkçesi

“siziksiz bir ök sen ay mengü **açu**” (KB 10).

‘Kutadgu Bilig’de (Tanrıya hitap olarak) “ey baba, پدر.”¹¹⁶,

Clauson ‘eçü’ kelimesinin yaşlı adam-kadın karşılıklarını verdiğini göstermiştir¹¹⁷. Saygınlık için büyüklüğünü göstermek için açu kelimesiyle ifade edilmiştir. Orhon yazıtlarında da eçü ‘ata’ olarak geçen Kutadgu Bilig’de #e>#a, ü#>u# değişimiyle Tanrıya hitap için karşımıza çıkmaktadır.

2.1.101. Öngdün Kidin-Öñ Dakı Soñ (İlk ve Son olan)

Karahanlı Türkçesi

“kamug aşnuda sen sen **öngdün kidin**” (KB 8).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol **öñdür** dakı **soñdur**, dakı görinürdür dakı gizlüdür” (TKT 256b-7=57/3). “O iltir, sondur. Zâhirdir, Bâtındır” (Diyanet, 2011: KKM 57/3).

¹¹⁵ Savran, 2008: 60.

¹¹⁶ Savran, 2008: 60.

¹¹⁷ Clauson, 1972: 20.

ÖTS’de öngdün, “[öñ>öñ-dün] {ET} {EAT} zf. 1.Önce. 2.Önde; önden, önceden. 3.Doğudan, doğuda. 4. is. Ön taraf” (Çağbayır, 2007: IV, 3702).

ÖTS’de kidin, “[kē (sonra)> kē-din (-din bulunma hal eki)] {ET} zf. 1.Arkadan. 2.Karşı yaka. 3.Geri; arka, sonra. 4.Batı. 5.Arkada. 6.Batıda. 7.Kuzey, kuzeyde. 8.Öte tarafta” (Çağbayır, 2007: III, 2667).

KB’de O’nun evvel ve ahir oluşu ‘**öñdin kidin**’ ile TKT’de ise ‘**öñ ve soñ**’ ile ifade edilmiştir. Kidin ile benzer anlam taşıyan Türkçe bir kelime olan ‘soñ’ her işin, her şeyin sonunu ifade etmektedir¹¹⁸.

2.1.102. Köni Çın Törü Birgüçi (Adaletle kanun koyan)

Karahanlı Türkçesi

“Ugan ol **köni çın törü birgüçi**” (KB 3192).

Birleşik kelime olarak karşımıza çıkan köni çın törü birgüçi, esmayihüsna el-Adl için kullanılır. Allah, son derece adaletli ve hiçbir şeyde aşırılığa düşmeyendir. Kutadgu Bilig dizininde köni ‘dik, doğru, gerçek’, çın ‘gerçek, doğru, sahih’, törü ‘töre, kanun, nizam’; Divânü Lugâti’t-Türk dizinlerinde köni ‘düz, doğru, emniyetli’, çın ‘doğru, gerçek, sahih’, törü ‘töre, gelenek’ olarak verilir. Ata’nın İlk Kur’an Tercümesi dizininde könilik ‘1.Doğruluk, gerçek, hak, adalet. 2.Hikmet. 3.Hidayet, doğru yol.’, çın ‘1.Doğru, hak, gerçek. 2.Doğru söyleyen, doğru kişi, samimi kişi.’. çın köni ‘doğru söyleyen, doğru’ olarak verilir (Savran, 2008: 62).

köni çın törü birgüçi→Adaletli, doğru kanun koyan Allah.

2.1.103. Kōruğ (Koruyan)

Harezmi Türkçesi

“bu mañi üçün til yarattı **kōruğ**” (MM 275/2).

Korunan yer anlamlarına gelen kelime aynı zamanda Tanrı için de O’nun koruyucu vasfını belirtmek için kullanılmıştır¹¹⁹.

- Kor-u-g

2.1.104. Kınakmakğa İwmegen- Kınakğa İwmegen (Cezalandırmada aceleye etmeyen)

Karahanlı Türkçesi

“hākīkat üze Tañrı yarlıkağan **kınamakğa ewmägän**” (TİEM73 53r/6=3/155).

“...Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir).” (Diyanet, 2011: KKM 3/155).

¹¹⁸ Çağbayır: 2007: IV, 4295.

¹¹⁹ Ünlü, 2012b: 3379.

Harezmi Türkçesi

“taķı ھاķıķat üze Tangrı bilgen, **kınaķğa iwmeġen.**” (HKT 325b/3=22/59). “Allah, kesinlikle tam bir bilgi sahibidir, halîmdir” (Diyanet, 2011: KKM 22/59).

DLT’de, “kına-: Teġri anı kına.dı, yüce Tanrı onu cezalandırdı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 465),

iw- er iwdi, adam acele etti.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 87).

Kınamak (<*kīn+’ceza’ (Tekin 1975: 257) + +a- (i.f.y.e.)) Clauson’a (1972: 350) göre kelime, kī:n (kī:n) ‘cezalandırmak, işkence’den türemiştir. Sevortyan’a göre kelimenin yapısı, kın isminden -a eki ile oluşmuştur. Kī:na-, kıyna- kelimesinin anlamları da ‘işkence çektir-, ıstırap ver- ‘tır (Atmaca 2016: 366).

iv- ‘acele etmek’.

kınaķmakġa iwmeġen→Yumuşak huylu olan Allah, Esmâ-i Hüсна’da el-Halîm ile karşılanmaktadır.

- kın+a-mak+ġa iw-me ‘olumsuzluk e.’-gen
- kın+a-k+ġa iw-me-gen

2.1.105. Bay-Baylık (Zengin)

Karahanlı Türkçesi

“bilig **baylık** ol bir çıġay bolġusuz” (KB 313).

Harezmi Türkçesi

“Taķı Tangrı **bay.**” (HKT 41b/7=2/263). “...Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir)” (Diyanet, 2011: KKM 2/263).

Bay, [ET bāy] sf. 1.Zengin; varlıklı, ağa. 2.Ulu; kibar, soylu. 3.Temiz. 4.Bir şeye ihtiyaç duymayan; müstaġni. 5.(Şamanizmde bazı kutsal varlıkların sıfatı olarak) kutlu. 6.Geniş. 7.Bey ve efendi anlamında erkeklere verilen bir unvan. 8.Adı bilinmeyen erkeklerden bahsederken veya onlara hitap ederken kullanılan bir seslenme sözü (Çaġbayır, 2007: I, 508).

Bay→Esmâ-i Hüсна’daki karşılığı el-Ganiyy’dir.

2.1.106. İvici Degül (Ceza vermede acele etmeyen, yumuşak huylu)

Eski Anadolu Türkçesi

17a/2 Dakı Tanrı yarlıġayıcıdur, **ivici degül.**- “...Allah gafûrdur, halîmdir” (KKM, 2011: 2/225).

ivici degül→Aceleci olmayan, Esmâ-i Hüsnâ'dan el-Halîm.

2.2. Türkçe+Arapça/Farsça-Arapça/Farsça+Türkçe Kelimeler

2.2.1. Tapunmakğa Sezâ (Tapınmaya Layık- Allah)

Harezmi Türkçesi

“aydılar: “Ay **tapunmakğa sezâ**! Eger bolsa bu, ol haq...” (HKT 174b/4=8/32). “Hani onlar, “Ey Allah’ım, eğer şu (Kur’an) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir” demişlerdi.” (Diyanet, 2011: KKM 8/32).

‘tapınmak’ tap- fiil kökünden alınmaktadır. Hizmet etmek, Allah’a ibadeti yerine getirmek anlamlarına gelmektedir.

“seza, [Far. Sezâ] sf. Uygun, yaraşır.” (Çağbayır, 2007: IV, 4183).

“tapunmakğa sezâ, “kulluk etmeye layık olan, Allah.” (Ünlü, 2012b: 567).

- tap-(u)n-mak+ga(yönelme e.) seza (Far.)

2.2.2. Ol Cihanda Yarlıkağan (Ahirette merhamet gösteren)

Harezmi Türkçesi

“âgâz kıldım Tangrı atı birle; dünyâda yarlıkağan, **ol cihanda yarlıkağan**” (HKT 171a/1=8) “Bismillâhirrahmânirrahîm” (Diyanet, 2011: KKM 8).

Sözlüklerde;

“Cihan, [Far. Cihan] is. 1.Evren; âlem. 2. Dünya. 3.Dünyada yaşayan insanların hepsi, herkes. 4. Sf. Çok büyük miktarda; dünya kadar.” (Çağbayır, 2007: I, 814).

Cihan, ‘ahiret’ anlamında kullanılmıştır. Ahiret gününde kullarına karşı merhametli olan Allah¹²⁰.

- Ol cihan+ da (+T. bulunma e.) yarlıka-gan

2.2.3. Tevbe Virici- Tevbe Qabûl Qılğan (Tevbeleri Kabul Eden)

Harezmi Türkçesi

“haqîkat üze sen sen **tevbeni qabûl qılğan**, rahmet qılğan” (HKT 18b/4=2/128).

“...tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın” (Diyanet, 2011: KKM 2/128).

¹²⁰ Yüksekaya, 1993: 822.

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Ol, kabul eyleyicidir **gey tevbe viricidir**, rahmat kılıcı” (TKT 4a-9=2/37).

“Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır” (Diyanet, 2011: KKM 2/37).

Sözlükte ‘pişmanlık, dönme, nedâmet’ anlamına gelen tevbe, İslâmî bir kavram olarak, kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup, onları terk ederek Allah’a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak bağışlanmasını dilemesi demektir. Tevbe, kula nispet edilince, arızî olan günah halini bırakıp aslî olan salâh haline dönmek; Allah’a nispet edilince de tâlî olan gazap bakışından, aslî olan rahmet bakışına dönmek anlamına gelir (Karagöz, 2005: 658).

Tevbe Kabûl Kılğan→Tövbeleri kabul eden. Esmâ-i hüsnadaki karşılığı el-Tevvâb¹²¹’dır. Allah kulunun işlediği günahları onların pişmanlık duyup tövbe etmesiyle bağışlar. Çünkü kul doğru yolu bulup O’na geri dönmüştür. Tövbe ne kadar yinelenirse yinelenir Allah yine kabul eder.

- gey (T.) tevbe (Ar.) vir (T.) -ici
- tevbe kabûl (Ar.) kıl (T.)-ğan

2.2.4. Sakış Râvân (Hesabı Çabuk Gören)

Karahanlı Türkçesi

“taķı kim kim küfr ketürse Taņrı nişānlarıņa ĥaķīķat üze Taņrı **sakış revan**” (TİEM73 39v/8-9=3/19). “...Kim Allah’ın âyetlerini inkâr ederse, bilsin ki Allah hesabı çok çabuk görendir” (Diyanet, 2011: KKM 3/19).

Harezmi Türkçesi

“taķı Tanğrı, **revān sakış kılğan.**” (HKT 30a/1=2/202). “Allah’ı hesabı pek çabuk görendir” (Diyanet, 2011: KKM 2/202).

Revan Farsça bir kelime olup reftan ‘gitmek’ fiilinden türetilmiştir bir sıfattır. Giden yürüyen anlamına gelmekle beraber su vb. için akan, akar anlamlarına da gelmektedir¹²². Bu akış için kullanımından dolayı hızlı, çabuk, aralıksız anlamına gelir biçimde incelenen eserlerimizde kullanılmıştır.

¹²¹ el-Halîmî, Allah’ın Tevvâb ismini şöyle tanımlar: “Günahlarına pişman olup kendisine itaate dönen kuluna, merhamet ve lütfu ile muamele etmesi, iyiliklerini geçersiz kılmaması ve yaptıkları iyiliklere karşılık itaat edenlere vaat ettiklerini ondan esirgememesidir. el-Hattâbî ise şöyle söyler: “Tevvâb, kullarının tevbe edendire kabul edendir. Tevbe tekrarlandıkça Allah’ın kabulü de yinelenir. Allah, kulu tevbeyle muvaffak eder, kul tevbe edince de tevbesini kabul eder (el-Cevziyye vd., 2004: 65).

¹²² Çağbayır, 2007: IV, 3952.

Sözlük'te, “saķışķı revan, Cenab-ı Hakkın sıfatı olup hesaba çekme, cezalandırma, Esmâ-i hüsnâ'dan el-Hasîb” (Ünlü, 2012a: 641).

saķışķı revān→Esmâ-i Hüsnâ'da serî'u-l hisâb¹²³.

- Sak-ı-ş+ı (i.e) revan (Far.)

2.2.5. Hisâb Eyleyici (Hesap Sorucu)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı tap oldı Tańrı, **hisâb eyleyici** -yâ arka virici” (TKT 201a/8=33/39). “...Allah, hesap görücü olarak yeter” (Diyanet, 2011: KKM 33/39).

hisâb eyleyici→Esmâ-i Hüsnâ'daki karşılığķ el-Hasîb'tir. Sorgusunda, hesabında bir eksiklik, aksaklık olmayan O'dur.

- hisâb (Ar.) eyle-y-ici

2.2.6. Tiz Hisâblu

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı her kim kâfir oldı Tańrı âyetlerine, bayık Tańrı, **tiz hisâbludur**.” (TKT 24a-7=3/19). “Kim Allah'ın âyetlerini inkâr ederse, bilsin ki Allah hesabı çok çabuk görendir” (Diyanet, 2011: KKM 3/19).

tiz hisablu→Çabuk hesap gören Allah, serî'u'l-hisâb.

- Tiz ‘çabuk’ (Far.) hisab (Ar.) +lu (+T.)

2.2.7. Uluğ Baķşışlğ (Bağışlayan)

Karahanlı Türkçesi

“Başladım Tańrı atı birle **uluğ baķşışlğ** ulaşı yarlıkāan” (RKT 34/46b1).

Sözlüklerde;

“baķşış, [Far. Baķşiden>baķşış] {OST} is. Bir hizmete karşılık asıl ücretinden başka memnuniyeti ifade etmek için verilen ek para.” (Çağbayır, 2007: I, 439).

“uluğ baķşışlğ, Bağışlayan, merhamet eden Allah, Esmâ-i Hüsnâ'dan er-rahmān.” (Ünlü, 2012: 854).

- Uluğ (T.) baķşış (Far.) +lğ(+T.)

¹²³ Hesabı görmede en hızlı olan Allah, anlamına gelmektedir (el-Cevziyye vd., 2004: 184).

2.2.8. Bahşîş Kılğan (Karşılıksız Bağışlayan)

Karahanlı Türkçesi

“taķı bağışlağıl bizkā katıñdın raħmāt sãn haķīkat üzä sãn (6) **bahşîş kılğan**” (TİEM73 38v/6=3/8). “...Bize katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin” (Diyanet, 2011: KKM 3/8).

Sözlükte, “bahşîş kılğan, Çokça bağışta bulunan, kullarına hiçbir karşılık almaksızın bol bol nimet veren, fazl ve ihsanda bulunan Allah Teâlâ ” olarak verilmiştir¹²⁴.

bahşîş kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vehhâb.

2.2.9. ‘Arş Erkligi (Arşın Sahibi)

Harezmi Türkçesi

“‘**Arşning erkligi**, kerîm. (HKT 335a/3=23/116). “...O, şerefli ve yüce Arş’ın Rabbidir. ” (Diyanet, 2011: KKM 23/116).

ÖTS’de, “Arş², [Ar. ‘arş] is. 1.Çardak; çadır. 2.Cumba; kafes. 3.Kürsü; taht, makam. 4.Çatı; dam, tavan. 5.Mahiyeti insanlarca kesin olarak bilinmeyen fakat yüksekliği dolayısıyla bütün kâinatı kaplayan Allah’ın kudret ve azametinin tecelli ettiği dokuzuncu kat gök” (Çağbayır, 2007: I, 299).

- Arş+ning (ilgi e.) erk+lig+i (i.e.)

2.2.10. ‘Ālamların Erkligi (Alemlerin Rabbi)

Harezmi Türkçesi

“meger ‘**ālamların erkligi** üze” (HKT 356b/5=26/127). “Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah’a aittir” (Diyanet, 2011: KKM 26/127).

Ālem, [Ar. ‘ālem] is. 1.Yeryüzünde ve gökyüzünde var olan yaratılmışların hepsi; evren, kâinat. 2.Güneş ve gezegenlerin meydana getirdiği topluluk; güneş sistemi. 3.Dünya; yeryüzü, cihan. 4.Bütün insanlar. 5.Çevre; toplum. 6.Kendi içinde bir bütün oluşturduğu tespit veya tahmin edilen varlıklar veya soyut kavramlar topluluğu. 7.mec. Eğlence. 8.mec.Kendine özel bir yaşayış ve düşünce biçimi olan (Çağbayır, 2007: I, 60).

Burada yeryüzünde ve gökyüzünde yaratılmışların, evrenin mutlak sahibi olan Allah, alemlerin sahibi (erkligi) tamlamasıyla isimlendirilmiştir.

- ‘Ālam (Ar.)+lar+nın erk+lig+i (i.e.)

¹²⁴ Ünlü, 2012a: 91.

2.2.11. ‘Arş İdisi (Arşın Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“ärklig säzä yok ıdı mägär ol ‘**arş idisi** ağırılığ” (TİEM73 254v/7=23/116). “O’ndan başka tanrı yoktur, O, yüce Arş’ın sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 23/116).

Sözlükte ‘yükseklik, tavan, çadır, çardak, ayağın tümsek yeri ve taht’ anlamına gelen arş; ıstılahta, gerçek mahiyetini, ölçü ve sınırını insan aklının kavrayamacağı, gerçek içeriğini sadece yüce Allah’ın bildiği, bütün âlem denilen yeri, gökleri, cenneti, cehennemi, sidreyi, kürsiyi kaplayan ilâhî taht ve hükümlerlik demektir (Karagöz, 2005: 31).

‘arş idisi→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Azîm¹²⁵, dir.

2.2.12. Kudretliġ- Kudratlıġ (Gücü Yeten)

Karahanlı Türkçesi

“kim uluġluk idisi tükel **kudrethliġ** padişah-turur” (KB A2).

Harezmi Türkçesi

“köklerni taķı yirni, **kudratlıġ** munung üze kim yaratsa anlar mengizlig?” (HKT 425a/6=36/81). “Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi?” (Diyanet, 2011: KKM 36/81).

Allah’ın sübûfî sıfatlarından biri olan kudret, O’nun sonsuz güç sahibi olması ve bütün mümkünata irade ve ilmüne uygun olarak te’sir ve tasarruf etmesi demektir. O’nun kudretinin yetmeyeceği hiçbir şey yoktur. O âciz değildir. Zira kudretinin zıddı olan acz Allah hakkında düşünülemez (Karagöz, 2005: 384).

- Kudret (Ar.) + lig(+T.)

2.2.13. Kudret İdisi (Güç Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“bu **kudret idisi** uluġ bir bayat” (AH 19).

Arapça kudret ve Türkçe idi kelimeleriyle kurulmuş olan bu tamlama Allah’ın güç sahibi oluşunu vurgulamaktadır.

¹²⁵ Azîm ismi genel olarak yücelik ve büyüklük sahibi anlamına gelmektedir. Allah Azîm olarak mutlak güç sahibidir, O’na karşı durulamaz O’nun karşısında her şey acizdir (el-Cevziyye vd., 2004: 240).

2.2.14. Uluğ Taht İdisi (Büyük Arşın Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“ol anıñ üzä köñül urdum ol turur **uluğ taht idisi**” (TİEM73 152v/7=9/129). “Ben sadece O'na güvenip dayanırım. O yüce Arş'ın sahibidir” (Diyanet, 2011: KKM 9/129).

Taht, [Far. Taht] {OST} is.1.Hükümdarların resmî görevlerini yürütürken üzerinde bulundukları yüksekçe yer; krallık koltuğu. {ET} (aynı) 2.Hükümdarlık yetkisi. 3.{ET} {EAT} Kanepe; koltuk, divan. 4.{ağız} Avluda kurulan ve evlerin ikinci katından geçilen tahta balkon veya çardak (Çağbayır, 2007: IV, 4543).

uluğ taht idisi→Büyük arşın sahibi¹²⁶.

2.2.15. Sälāmatlık Bergän (Esenlik Veren)

Karahanlı Türkçesi

“ärmaz Tañrı mägär ol elig yarağsızlardın arığ **sälāmatlık bergän** imin kılğan kullar äsir etgän küşüş uğan” (TİEM73 405v/2=59/23). “...O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

ÖTS’de, “Selamet, [Ar. Selāme/selamet] is.1.Esenlik. 2.Her türlü tehlike, korku ve tasadan uzak olma; güvenlik içinde olma. 3.Kurtulma; kurtuluş. 4.Bir eserin temelini oluşturan anlatımın duygu, düşünce ve beğeni bakımından taşıdığı doğruluk.” (Çağbayır, 2007: IV, 4130).

sälāmatlık bergän→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı es-Selâm’dır. Selâm huzur veren anlamına gelmektedir. Selametlik bergen kullarına huzur, esenlik veren anlamlarını içermektedir.

- Sälāmat (Ar.) +lık (+T.) ber-gän

2.2.16. Esenlik Bèrgen (Esenlik Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Yok anda adın Tangrı meger ol erklig, arığ, **esenlik bèrgen**, imin kılğan” (RKT 38/31b3=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

¹²⁶ Ünlü, 2012b: 856.

esen¹, [Far. āsān (kolay)> ET. esen] sf.1.Hiçbir sağlık derdi olmayan; sağlıklı, sıhhatli; sağ salim, afiyette, iyi. 2.Hiçbir sıkıntısı, huzursuzluğu olmayan; rahat, mesut. 3.zf. Sağlıklı ve huzurlu olarak. 4.{ET} is. Sulh; barış.

esenlik, [ET. Esengü-lük> esen-lik] is.1.Sağlık ve mutluluk içinde bulunma durumu; sağlık, mutluluk, sıhhat, afiyet, selamet. 2.Dua; selam (Çağbayır, 2007: II, 1480-1481).

esenlik bergeŋ→Selamet veren. Esmâ-i Hüsnâ'da es-Selâm'ı karşılamaktadır.

- Esen (Far.) + lig (+T.) ber(~ver-)-gen

2.2.17. Şükr Yanutı Bergän (Şükrün Karşılığını Veren)

Karahanlı Türkçesi

“çınok biziŋ idimiz yazuk örtgän turur **şükr yanutı bergän** turur” (TİEM73 319v/2=35/34).

“...Şüphesiz Rabbimiz çok bağışlayandır, şükrün karşılığını verendir” (Diyanet, 2011: KKM 35/34).

Sözlük'te, “Çok karşılık veren” olarak açıklanmıştır¹²⁷.

Yanut ismi ET'de ‘dönmek’ anlamını karşılayan yan- fiilinden fiilden isim yapan -t ile türetilmiştir. Bir soruya, isteğe verilen karşılık anlamına gelmektedir¹²⁸.

Şükr yanutı bergän→Esmâ-i Hüsnâ'da eş-Şekûr.

- şükr (Ar.) yan-u-t+ı ber-gen

2.2.18. Kabûl Kılıp Yanut Birgen (Şükrün Karşılığını Veren)

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳîḳat üze ol yarlıḳağan, **ḳabûl kılıp yanut birgen**” (HKT 418a/3=35/30). “Şüphesiz O, çok bağışlayandır, şükrün karşılığını verendir” (Diyanet, 2011: KKM 35/30).

ḳabûl kılıp yanut bir-gen →Esmâ-i Hüsnâ'da eş-Şekûr.

- ḳabûl (A.) ḳıl-ı-p(z+f) yan-u-t bir-gen

2.2.19. Rûzî Virici- Rûzî Birgen (Rızık Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Tanrı atı birle **rûzî bergeŋ** yarlıḳağan.” (RKT 37/68a1).

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳîḳat üze Tanrı, ol **rûzî birgen**, ḳatıḡ” (HKT 500a/4=51/58). “Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir” (Diyanet, 2011: KKM 51/58).

¹²⁷ Ünlü, 2012: 710.

¹²⁸ Çağbayır, 2007: V, 5201.

Eski Anadolu Türkçesi

“**rûzî virici**, öğretti Kur’ân’ı ya’nî Muhammed’e” (TKT 253b-5=55/1). “‘Rahmân, Kur'an'ı öğretti’” (Diyanet, 2011: KKM 55/1).

Sözlükte, “rûzî birgen, rızık veren Allah, Esmâ-i hüsnâ’dan er-razık” (Ünlü, 2012: 632).

Topaloğlu tercümesinde ‘Rahmân’ için ‘rûzî verici’ kullanılmıştır.

- rûzî (Far..) vir-ici

2.2.20. Tanrı Tävbä Bâzärlägän (Tevbeleri Kabul Eden)

Karahanlı Türkçesi

“bütünlükün **tanrı tävbä bâzärlägän** turur bütün işlig” (TİEM7 255v/8=24/10). “Allah tövbeleri kabul eden, hüküm ve hikmet sahibi olmasaydı” (Diyanet, 2011: KKM 24/10).

Bezermek¹, [bez-er-mek (bez gibi olmak)? / beyaz-ar-mak?] 1.Solmak; rengi atmak. 2.(Kirli çamaşırlar için) beyazlamak.

Bezermek²[boz-ar-mak, bez-ermek] 1.Kızarak olgunlaşmak. 2.(Ekin için) olgunlaşmaya başlamak.

Bezermek³, [ET. Bez (gudde)/Ar. Beze(gudde)>bez-er-mek/beze-r-mek] (Yara için) iyileşmeye yüz tutmak (Çağbayır, 2007: I, 578).

İşlenen günahlardan sonra kulların ettiği tevbelere Allah tarafından kabul edilmektedir. Bu özelliğiyle Allah ‘el-Tevvâb’ ismiyle anılmaktadır. Tercümede bu ‘Tanrı tevbe bezerlegen’ şekliyle yani Tanrı kullarının pişmanlıklarını kabul edip temize çıkaran olarak çevrilmiştir.

- Tanrı tevbe bezer+le-gen

*bezerle, Arapça renk adı olan beyazdan +IA isimden fiil yapım ekiyle türetilmiş olabilir.

2.2.21. Az ‘Amelka Üküş Cezā Bêrgen (Az İbadete Çok Karşılık Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Erür Tangrı **az ‘amelka üküş cezā bêrgen** bilgen” (RKT 26/100a3=4/147). “Allah, şükrün karşılığını verendir, hakkıyla bilendir.” (Diyanet, 2011: KKM 4/147).

ÖTS’de “amel, [Ar. ‘amel] is. 1.Bir maksat güderek yapılan iş, hareket, çalışma. 2.Eser, ürün. 3.Uygulama. 4.İshal. 5.Dinî emir ve yasaklar çerçevesinde kişiye sorumluluk yüklenen her türlü hal ve hareket” olarak açıklanmıştır (Çağbayır, 2007: I, 231).

Ceza kelimesi de Ar. Olup bir şeye iyi veya kötü olarak verilen karşılık anlamlarına gelmektedir¹²⁹.

az ‘amelka üküş cezā bêrgen→Esmâ-i Hüsnâ’da eş-Şâkir¹³⁰’i karşılamaktadır.

¹²⁹ Çağbayır, 2007: I, 787.

- Az ‘amel (Ar.) +ka (+T. yönelme e.) üküş cezā ber–gen

2.2.22. Az Tā‘atka Üküş Yanut Bêrgen (Az ibadete Çok Karşılık Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tangrı örtgen **az tā‘atka üküş yanut bêrgen**” (RKT 36/18a2=42/23). “Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, şükrün karşılığını verendir” (Diyanet, 2011: KKM 42/23).

Tā‘at kelimesi Arapça olup ‘Allah’ın emirlerine uyma, itaat etme anlamlarına gelmektedir¹³¹. az tā‘atka üküş yanut bêrgen→Allah kendisinin emirlerine uyanlara, ona şükredenlere çok karşılık verendir. Esmâ-i Hüsnâ’da eş-Şekûr’ü karşılamaktadır.

2.2.23. Ögmekke Sezā (Övülmeye Layık)

Harezmi Türkçesi

“‘Arş eyesi, **ögmekke sezā.**” (HKT 570a/8=85/15). “Arş’ın sahibidir, şanı yüce olandır” (Diyanet, 2011: KKM 85/15).

ögmekke sezā→ Tanrı övülmeye değer olandır, yücedir. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Mecîd¹³².

- Ög-mek+ke sezā

2.2.24. Peyveste Örelig Kılğan- Pâyvästâ Örälig” (Sürekli İdare Eden)

Karahanlı Türkçesi

“Tanrı yok tanrı mägär ol tirig **pâyvästâ örälig**” (TİEM73 38r/3=3/2). “Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. Diridir, kayyumdur.” (Diyanet, 2011: KKM 3/2).

Harezmi Türkçesi

“Tangrı, yok Tangrı meger ol; tirig, **peyveste örelig kılğan.**” (HKT 47a/2=3/2).

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “peyveste, [Far. Peyvesten>peyveste] sf. 1.Kavuşmuş; erişmiş, ulaşmış. 2.Birbirine birleşmiş. 3.zf. Sürekli olarak; her zaman, daima, hep.” (Çağbayır, 2007: IV, 3841).

ÖTS’de, “Öremek¹, [ör-mek>ör-e-mek] Düzenlemek, tanzim etmek.” (Çağbayır, 2007: IV, 3728).

¹³⁰ Şâkir ismi Allah’ın, kendisine itaat eden kullarına nimetten çok sevap vermesi özelliğini ifade etmektedir (el-Cevziyye vd., 2004: 203).

¹³¹ Çağbayır, 2007: IV, 4515.

¹³² Allah’ın isimlerinden olan el-Mecîd “Mecîd, Allah’ın kemâl sıfatlarının bol olmasını, kerem ve ikramının geniş olmasını, bu sıfatların yaratılmışlar için olmamasını, fiillerinin geniş olmasını ve çokça iyilik ettiğini içermektedir” olarak açıklanmıştır (el-Cevziyye vd., 2004: 573).

Peyveste örelig kılğan→Devamlı tanzim eden, sürekli düzen yapan. Esmâ-i hüsnada el-Kayyûm ile karşılanmaktadır.

- Peyveste (Far.) ör-e+lig kıl-gan

2.2.25. Amân Bağışlayan (Güvenlik Veren)

Harezmi Türkçesi

“‘aybdın kurtulğan, kütğargan, **amân bağışlayan**, yinggen, cebr kılğan yitiz uluğ.” (HKT 525a/9=59/23). “...kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Aman kelimesi Arapça’da güvenmek, korku ve endişeden emin olmak” anlamında kullanılan ‘emn’den gelmektedir.

Etimoloji sözlüğünde bağışla- “bağış (Far.) hediye, bağışla- şekliyle ‘vermek’” açıklamalarıyla gösterilmiştir¹³³.

amân bağışlayan→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Mü’min¹³⁴.

- Aman Bağış+la-y-an

2.2.26. ‘Aybdın Kurtulğan (Kusurlardan Arınmış)

Harezmi Türkçesi

“‘aybdın kurtulğan, kütğargan, amân bağışlayan, yinggen, cebr kılğan yitiz uluğ.” (HKT 525a/9=59/23). “kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

‘aybdın kurtulğan→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Kuddus. O tüm kusurlardan ve noksan sıfatlardan arınmış, kusursuz olandır.

- Ayb (Ar.) +dın (+T. ayrılma e.) kurt-u-l¹³⁵-gan

2.2.27. Cebr Kılğan (İstedliğini Zorla Yaptıran)

Harezmi Türkçesi

“‘aybdın kurtulğan, kütğargan, amân bağışlayan, yinggen, **cebr kılğan** yitiz uluğ.” (HKT 525a/9=59/23). “kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik

¹³³ Clauson, 1972: 321.

¹³⁴ İman tasdik etmek, mü’min ise tasdik eden anlamına gelmektedir. Buna göre Allah’ın Mü’min ismi ilk olarak kullarına karşı ahiret hayatında vaat ettiklerini vererek onları doğrulayan; ikinci olarak da mü’minlerin O’nun hakkındaki ümitlerini boşa çıkarmayan anlamlarına gelmektedir (el-Cevziyye vd., 2004: 332).

¹³⁵ Hem edilgen hem de dönüşlü fiiller yapan bir ektir (Hacıeminoğlu, 1996: 136). Clauson kurtul- fiilini edilgen olarak göstermiştir (Clauson, 1972: 650).

veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır..." (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Sözlüklerde;

ÖTS'de, "cebiri, [Ar. Cebr] is. 1.Zor, zorlama. 2.Bir kimseye yapmak istemediği bir şeyi zorla yaptırma. 3. tıp. Kırık sarma. 4. fel. Önceden belirleyip ayırma; takdir." (Çağbayır, 2007: I, 767).

cebr kılğan→İstediğini yaptıran Allah, Esmâ-i Hüsnâ'daki karşılığı el-Cebbâr¹³⁶ dır.

2.2.28. **Ğahr Kılğan/Eyleyici (Kahredici)**

Harezmi Türkçesi

"Tangrıka; bir, ğahr kılğan" (HKT 251b/9=14/48). "...kahhar (her şeyin üzerinde yegâne hâkim) olan Allah'ın..." (Diyanet, 2011: KKM 14/48).

Eski Anadolu Türkçesi

"Dakı yokdur hiç taırı, illâ Taırı bir, ğahr eyleyici." (TKT 217a/11=38/65). "...Her şey üzerinde mutlak otorite sahibi olan bir Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur" (Diyanet, 2011: KKM 38/65).

ğahr eyleyici→Esmâ-i Hüsnâ'da el-Kahhâr'dır. Üstünde başka bir güç yoktur, mutlak otorite sahibidir.

2.2.29. **Rahmetlig (Merhamet Sahibi)**

Harezmi Türkçesi

"Takı ğaķıkat üze ol İding, ol yinggen, rahmetlig." (HKT 351b/8=26/9). "Şüphesiz senin Rabbin, elbette mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir" (Diyanet, 2011: KKM 26/9).

Merhamet ve rahmet kelimeleri; acıyan, esirgemek, korumak, affetmek, bağışlamak, nimet vermek, ikamet etmek ve kadının rahminden şikâyet etmesi anlamlarına gelen 'r-h-m' kökünden türemiştir. İsim olarak; hayır, iyilik, ihsan, nimet ve kalp inceliği demektir (Karagöz, 2005: 426).

rahmetlig→Merhamet sahibi, Esmâ-i Hüsnâ'da er-Rahîm.

- Rahmet (Ar.) + lig(+T.)

¹³⁶ Cebr kökünden mübalağalı ism-i fâildir. Mahlukata dilediğini zorla yaptıran, ulaşılamayan, yüce ve hükümdar olan Allah için Cebbâr ismi kullanılmaktadır (el-Cevziyye vd., 2004: 495).

2.2.30. Raḥmet Kılğan- Raḥmet Kılğanrak- Raḥm Kılğuçı (Merhamet Eden)

Harezmi Türkçesi

“Ol **üküş raḥmet kılğan**, raḥmeti lāzım.” (HKT 525a/7=59/22). “...O, Rahmân’dır, Rahîm’dir.” (Diyanet, 2011: KKM 59/22).

“Taķı sen, raḥmet kılğanların **raḥmet kılğanrakı**.” (HKT 316b/7=78/37).

“...Rahmân’dan...” (KKM, 2011: 78/37).

“cuvanmerd ü **raḥm kılğuçı** irdi” (HŞ 130).

raḥmet kılğan→Merhamet eden Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da er-Rahmân.

- Rahmet kıl-gan+rak

2.2.31. Raḥmeti Lāzım (Merhameti Gerekli Olan)

Harezmi Türkçesi

“Tangrı atı birle başlayur men; **üküş raḥmetlig, raḥmeti lāzım**.” (HKT 47a/1=3).

lazım, Ar. Kökenli olup (lüzüm>lazım) gerekli anlamında kullanılmaktadır¹³⁷.

- raḥmet (Ar.) +i (i.e) lazım

2.2.32. Taķdîr Kılğan (Var eden)

Harezmi Türkçesi

“Ol Tangrı yaratğan, **taķdîr kılğan**, şüret kılğan.” (HKT 525b/1-2=59/24). “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah’tır...” (Diyanet, 2011: KKM 59/24).

takdir, [Ar. kader>takdir] {OST} is.1.Bir şeyin değerini belirleme; ona değer biçme. 2.Allah’ın uygun görüp belirlemesi; yazgı, alın yazısı, nasip. 3.Bir kimseyi veya bir şeyi beğenme; onu beğendiğini gösterme, bu sebeple değer verme. 4.Bir eylemin ya da durumun önemini, değerini, gerekliliğini anlama, kavrama (Çağbayır, 2007: IV, 4550).

taķdîr kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Bârî.

2.2.33. Şevāb Birgen (Mükafatlandıran Tanrı)

Harezmi Türkçesi

“Taķı Tangrı **şevāb birgen**, kınamakğa iwmegen.” (HKT 535a/1=64/17). “...Allah, şükrün karşılığını verendir, halîmdir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir).” (Diyanet, 2011: KKM 64/17).

¹³⁷ Çağbayır, 2007: III, 2947

Sözlükte “dönmek, eski haline dönüş yapmak” anlamındaki sevb (sevebân) kökünden türeyen sevâb (mesûbet) terim olarak iyi amel ve itaatin âhiretteki mükâfatını ifade eder. Sevap kulun iyi ve güzel davranışlarına bağlı bir sonuç ise de aslında kazanılmış bir hak değildir. Çünkü kişinin yaptığı sâlih ameller Allah’ın sayılamayacak kadar çok olan nimetlerine onları tam karşılayamayan bir teşekkür mahiyetindedir (Karadaş, 2009: 581).

Şevâb birgen→ Mükafatlandırın, el-Şekûr¹³⁸.

- Şevâb (Ar.) bir ‘ver-’ (T.) – gen

2.2.34. Şüret Kılğan- Sûrat Eyleyici (Şekil Veren)

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tangrı törütgen, yaratğan, **şüret kılğan**” RKT 38/32b1=59/24). “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah’tır...” (Diyanet, 2011: KKM 59/24).

Harezmi Türkçesi

“Ol Tangrı yaratğan, taqdîr kılğan, **şüret kılğan.**” (HKT 525b/1-2=59/24).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Taŋrı’dur, yaradıcı, ayırıcı yaratmakda, bir nice halkı bir niceden, **sûrat eyleyici.**”

Surat(<şüret) Ar. Kökenli olup yüz anlamına gelmektedir¹³⁹.

Sevortyan, kelimenin anlamlarını ‘gerçekleştir-, eda et-, üret-, yap-, kur-, inşa et-,’ vs. olarak vermiştir. Kelimenin kökenini de kıl’dan (kıl- ve kın- ‘Yakut ve Tatar Türkçeleri’) <*kıl- olarak vermiştir. Ramstedt ve Poppe de kelimeyi Moğalca *kıl- (~ki-) ‘etmek, eylemek, yapmak’ kelimesiyle karşılaştırmıştır (Atmaca, 2016: 366).

şüret kılğan→Şekil veren, Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Musavvîr¹⁴⁰’dir.

- şüret kıl-ğan
- sûrat eyle-y-ici

şüret>sûrat; /e/>/a/ İnce ünlünün kalınlaştığı görülmektedir.

¹³⁸ Yükksekaya, 1993: 877.

¹³⁹ Çağbayır, 2007: IV, 4358.

¹⁴⁰ El-Halîmî der ki: “Musavvir, eşyaların görünümünü dilediği şekil ve biçimde düzenleyendir. Allah’ın mükemmel ve örneksiz yarattığını kabul etmek bu yaratılışın ardından gelecek şeyleri kabul etmeyi gerektirir.” Musavvir, organları birbiriyle uyumlu halde yaratan ve onlara dilediği biçimi veren anlamına da gelir. Allah, insanı en güzel şekilde yarattığını bize şöyle haber verir: “Doğrusu, biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.” (el-Cevziyye vd., 2004: 310).

2.2.35. Du‘ā Eşitgân (Duaları İşiten)

Karahanlı Türkçesi

“hâkîkat üze sen **du‘ânın eşitgeni.**” (TİEM73 42r/1=3/38). “...Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin” (Diyanet, 2011: KKM 3/38).

Sözlükte “çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” anlamına gelen dua, din literatüründe, insanın bütün benliğiyle Allah’a yönelerek maddî ve madevî isteklerini O’na arz etmesi demektir. Duanın ana gayesi insanın Allah’a halini arz etmesi ve O’na niyazda bulunması olduğun göre dua, Allah ile kul arasında bir diyalog anlamı taşır. Bir başka deyişle dua sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ila kurduğu bir köprüdür (Karagöz, 2005: 128).

du‘ā eşitgeni→Duaları işiten, kulak veren Tanrı, Allah. Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı es-Semî’dir.

- du‘ā+nın (ilgi e.) eşit- gen+ i(i.e.)

2.2.36. Du‘ā İcâbet Kılığlı (Duaları Kabul Eden)

Karahanlı Türkçesi

“menin idim yakın turur **du‘ā icâbet kılığlı.**” (TİEM73 168r/9=11/61). “...Şüphesiz Rabbim yakındır ve dualara cevap edendir” (Diyanet, 2011: KKM 11/61).

İcâbet kelimesi

du‘ā icâbet¹⁴¹ kılığlı→Duaları kabul eden Allah.

- du‘ā (Ar.) icâbet(Ar.) kıl-ı-ğlı (s+f)

2.2.37. İcâbet Kılğan (Dualara Karşılık Veren)

Harezmi Türkçesi

“hâkîkat üze İdim, yawuk, **icâbet kılğan.**” (HKT 220a/2=11/61). “...Şüphesiz Rabbim yakındır ve dualara cevap edendir” (Diyanet, 2011: KKM 11/61).

İslam dininde kullar tüm isteklerini yerine getirmesi için Tanrı’dan dilerler. Duaların, isteklerin tek kapısı Tanrı’dır. Bundan ötürü onları kabul edecek olan da O’dur, çünkü o geri çevirmeyendir.

İcâbet kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Mücîb¹⁴².

¹⁴¹ ‘Bir çağırışı yerine getirme’ anlamına gelmektedir (Çağbayır, 2007: II, 2077).

¹⁴² Mücîb isminin kökü birinin susmasını sağlamak anlamında kullanılan ‘cevb’ fiilinden gelmektedir. Mücîb ismi dualara olumlu cevap veren demektir. O bu yönüyle Mücîb’tir, kullarının isteklerini cevapsız bırakmaz (Topaloğlu, 2006: 451).

2.2.38. Cevāb Ayğan (Karşılık veren)

Harezmi Türkçesi

“Taķı kıkırdı bizni Nûh, neme yaķşı **cevāb ayğanlar.**” (HKT 428b/1=37/75). “Andolsun, Nûh bize dua edip seslenmişti. Biz ne güzel cevap veriniz!” (Diyanet, 2011: KKM 37/75).

“cevab”, Ar. kökenli bir kelimedir¹⁴³. Ay- fiili ise Eski Türkçede söylemek, anlatmak anlamlarını karşılamaktadır.

Cevab aygan→ Karşılık veren Allah, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Mücîb ile karşılanmaktadır.

- Cevāb (Ar.) ay (T.) -ğan

2.2.39. Endāza Kılğan- Endāze Eyleyici (Ölçüyle Yaratan Allah)

Harezmi Türkçesi

“Endāza kılduk, neme körklüg **endāza kılğanlar!**” (HKT 560b/1=77/23). “Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne güzel biçim verenleriz” (Diyanet, 2011: KKM 77/23).

Eski Anadolu Türkçesi

“yigregi sūrat eyleyicilerün **endāze eyleyici**” (TKT 162b/1=23/14). “...Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şânı ne yücedir” (Diyanet, 2011: KKM 23/14).

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “Endaze¹[Far. Endāhten (atmak)>endaze] is.1.Eskiden kumaş ölçmekte kullanılan ve 65 cm. gelen uzunluk ölçüsü; arşın. 2.Tahmin; takdir. 3.Mertebe; derece” (Çağbayır, 2007: II, 1443).

Eserinin sözlük kısmında “endāza kılğan, 1. Ölçüye uygun yapan biçimlendiren, Esmâ-i hüsnâ (el-Hâlik). 2.Ölçüye uygun yapan biçimlendiren, Esmâ-i hüsnâ (el-kâdir).” (Yüksekkaya, 1993: 620).

Kusursuz bir ölçüyle yaratan Allah, demektir.

endāza kılğan→Ahsenu’l- hâlikîn.

- Endāza eyle-y-ici

2.2.40. ‘Afv Eyleyici (Affeden)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı bayık Tanrı ‘**afv eyleyicidür**, yarlığayıcı.” (TKT 258b/10=58/2). “Şüphesiz Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır” (Diyanet, 2011: KKM 58/2).

Afv eyleyici→Affedici, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Afuvv¹⁴⁴.

¹⁴³ Bir şeye, bir söze verilen karşılık, yanıt demektir (Çağbayır, 2007: I, 783).

- Afv (Ar.) eyle-y-ici

2.2.41. Hikmetlig (Hikmet Sahibi)

Harezmi Türkçesi

“hakikat üze sen, sen yinggen, **hikmetlig**.” (HKT 526b/5=60/5). “...Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” (Diyanet, 2011: KKM 60/5).

hikmet, [Ar. hikmet] is. 1.Bilgelik; hakimlik. 2.Felsefe. 3.Bilinmeyen sebep; akıl erdirilemeyen oluşum. 4.Allah’ın insanlar tarafından anlaşılmayan ve çeşitli yollarla insanlara bildirilmeyen amaçları. 5.Ahlaka ve gerçek dünyaya ait kısa söz, atasözü veya şiir. 6.Eskiden fizik bilmene verilen ad. 7.Allah’ın zatî ve sübutî sıfatlarıyla Kur’an’ın derin anlamını anlama ve ona göre davranma. 8.Derin bir düşünceyi veya ilahî bir niteliği kavrama. 9. tasvf. Akıl ve imanın ötesinde derin bir sezgi, bir kendinden geçiş, aşk ile dış dünyaya ait varlıklardan sıyrılarak gerçeğe ulaşma yolu (Çağbayır, 2007: II, 1964).

hikmetlig→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hakîm.

- Hikmet (Ar.) +lig (+T.)

2.2.42. Hikmet Birle İş Kılğan (İşlerini Hikmetle Yapan)

Harezmi Türkçesi

“Yingen, **hikmet birle iş kılğan**.” (HKT 49a/9=3/18). “...O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Diyanet, 2011: KKM 3/18).

Anlamı şöyle verilmiştir: “hikmet birle iş kılğan, adaletle hükmeden, Esmâ-i hüsnada el-Hakîm.” (Yüksekkaya, 1993:651).

hikmet birle iş kılğan→Hikmetle, bilgelikle iş yapan Allah.

2.2.43. Hüküm Kılığlı/Kılğan/Eyleyici (Karar-Hüküm Veren)

Karahanlı Türkçesi

“hüküm kılığlı ol kim sen **hüküm kılığlı** sen.” (RKT 31/57a3=20/72). “...Artık sen vereceğin hükmü ver. Sen ancak bu dünya hayatında hüküm verirsin.” (Diyanet, 2011: KKM 20/72).

Harezmi Türkçesi

“takı **hüküm kılğan**” (HKT 411b/6=34/26). “...O, gerçeği apaçık ortaya koyan, hakkıyla bilendir.” (Diyanet, 2011: KKM 34/26).

¹⁴⁴ Allah’ın güzel isimlerinden olan el-Afuvv, O’nun kullarının günahlarından kalan izleri silen ve kullarını cezalandırmayan anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda bu isim O’nun sayısız bağışlarda bulunan olmasını da ifade etmektedir (el-Cevziyye vd., 2004: 243).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı ol, **hüküm eyleyicidir**, bilürdür.” (TKT 204b/9=34/26).

Sözlükte hüküm, “iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek; karar vermek, ilim, derin anlayış; siyâsî anlayış” gibi anlamlara gelen hüküm, dini kavram olarak farklı şekillerde kullanılmıştır¹⁴⁵.

hüküm kılğan→En doğru hükümleri veren. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Fettâh.

- Hüküm (Ar.) kıl-ı-glı(s+f)

2.2.44. İmîn Kılğan (Emniyete Kavuşturan)

Karahanlı Türkçesi

“Yok anda akın Tangrı meger ol erklig, arıg, esenlik bergeñ, **imîn kılğan.**” (RKT 38/31b3=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren...” (KKM, 2011: 59/23).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Tañrı’dur, Ol kim, yokdur tañrı illâ Ol; pādışah, gey arı, ayıbsuz, **imîn eyleyici**, toğru tanuk, beñdeşsüz, kahr eyleyici, ululuk issi.” (TKT 261b/10=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah’tır...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Sözlüklerde;

İmin, Ar. kökenli bir kelime olup ‘emin’ anlamına gelmektedir¹⁴⁶.

imîn kılğan→Emniyete kavuşturan. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Mümin ismini karşılamaktadır¹⁴⁷.

- imîn kıl-gan
- imîn eyle-y-ici

2.2.45. Hemîşe Olıcı (Her zaman Var Olan)

Eski Anadolu Türkçesi

“Tañrı, yokdur tañrı illâ Ol; diri, **hemîşe olıcı.**” (TKT 19b/10=2/255). “Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur...” (Diyanet, 2011: KKM 2/255).

¹⁴⁵ Karagöz, 2005: 273-274.

¹⁴⁶ Çağbayır, 2007: II, 2161.

¹⁴⁷ Ünlü, 2012a: 322.

ÖTS’de hemîşe, “[Far. Hem-îşe] zf. Her zaman; daima” (Çağbayır, 2007: 1931).

hemîşe olıcı→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Kayyûm’dur.

- Hemîşe (Far.) ol-ıcı (T.)

2.2.46. Hemîşe Durıcı (Sürekli İşinin Başında Duran)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı hor oldı yüzler, hemîşe diri-çün, **hemîşe durıcı-çün.**” (TKT 151b/10=20/111). “Bütün yüzler; diri, yaratıklarına hâkim ve onları koruyup gözeten Allah’a boyun eğmiştir...” (Diyanet, 2011: KKM 20/111).

hemîşe durıcı→Yarattıklarını sürekli yönetip, gözetmesi bakımından kullanılan el-Kayyûm’un karşılığıdır.

2.2.47. Hemîşe Diri (Her zaman Yaşayan)

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı hor oldı yüzler, **hemîşe diri-çün**, hemîşe durıcı-çün.” (TKT 151b/10=20/111). “Bütün yüzler; diri, yaratıklarına hâkim ve onları koruyup gözeten Allah’a boyun eğmiştir...” (Diyanet, 2011: KKM 20/111).

hemîşe diri→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Hayy’dır.

2.2.48. Râst İşlig (İşi doğru olan, hikmet sahibi)

Harezmi Türkçesi

“sen gâlib, **râst işlig.**” (HKT 18b/7=2/129). “...Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” (Diyanet, 2011: KKM 2/129).

Sözlüklerde;

Rast¹, [Far. rāst] sf. 1.Doğru; düz. 2.(Yan olarak) sağ. 3.is. Doğruluk; dürüstlük. 4.Doğru söz. 5.Doğru ve güvenilir adam. 6.Uygunluk. 7.müz. Klasik Türk müziğinde orta sekizlide 15.(sol) perde. 8.müz. Türk müziğinin basit makamlarından biri.

Rast², [Far. rāst] is. 1.Rastlama; tesadüf. 2.Uygunluk; başarı (Çağbayır, IV, 3940).

Rast işlig→Doğru işli, her şeyi yerli yerinde yapan Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Hakîm.

- Râst (Far.) iş (T.) +lig

2.2.49. Vekîl Kılınmış (Koruyucu)

Harezmi Türkçesi

“Tap bizge Tangrı, taķı neme yaķşı **vekîl kılınmış...**” (HKT 70b/3=3/173). “...Allah bize yeter, O ne güzel vekildir...” (Diyanet, 2011: KKM 3/173).

Bir işi birine havale etmek, teslim etmek ve güvenmek anlamındaki “v-k-l” kökünden türeyen vekîl; avukat, temsilci, koruyucu, denetleyici, bekçi, birinin işini üzerine alan demektir.

Allah’ın sıfatı olarak vekîl, koruyucu(hafız), güvenilen (emîn), yardım eden (muîn), görüp gözeten (şehîd, rakîp) yaratıklarının rızıkına kefil olan, işler kendisine havâle edilen (müvekkel), her şeyin mâliki ve yöneticisi olan demektir.

Allah’ın her şeyin vekili olması; her şeyin mâliki, sahibi, yöneticisi, koruyucusu, rızık vericisi, görüp gözeteni; O’nu vekil edinmek ise; yardım etmesi, koruması, zararları defetmesi, emeğin karşılığını vermesi, zulmetmemesi, insanlara şahit olması vb. her konuda O’na güvenmektir. “Vekil” kelimesi Allah’ın her şeye şahit olması, bilmesi, görmesi anlamında da kullanılmıştır (Karagöz, 2005: 689-690).

vekîl kılınmış→ Koruyan, gözeten, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vekîl.

- Vekil (Ar.) kıl-ı-n (edilgen e.)-mış

2.2.50. Bârâkât İdisi (Kutlu Allah)

Karahanlı Türkçesi

“uluğluk **bârâkât idisi** ol kim anıñ qudrâtindä ârk türk, ol qamuğ nârsä üzä uğan turur.” (TİEM73 416v/2=67/1). “Hükümrânlık elinde olan Allah, yücedir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir.” (Diyanet, 2011: KKM 67/1).

Sözlüklerde;

ÖTS’de, “bereket, [Ar. Bereket (kutsama)] is. 1.Bolluk. 2.Gürlük. 3.Ongunluk; feyiz. 4.Allah’ın verdiği nimetler. 5.Yağmur. 6. zf. İyi ki, iyi bir tesadüf olarak. 7. ünl. ... sayesinde. 8.Allah’ın verdiği nimetler için şükran ifadesi.” (Çağbayır, 2005: I, 554).

Sözlükte, “bereket idisi, kutlu olan Allah.” (Ünlü, 2012a: 116).

Ar. Bereket ve T. idi kelimeleriyle oluşturulmuştur.

- Bereket idi+si (i.e)

2.2.51. Maşrıqlar İdisi (Doğuların Sahibi)

Karahanlı Türkçesi

“**maşrıqlar idisi.**” (TİEM73 324r/8=37/5). “...Doğuların da (Batıların da) Rabbidir.” (Diyanet, 2011: KKM 37/5).

ÖTS’de maşrıq “Ar. Şark>maşrıq, Güneşin doğduğu yer, doğu; şark” olarak açıklanmaktadır (Çağbayır, 2007: III, 3077).

Maşrıklar idisi→Rabbu'l-meşârik.

- maşrık+lar (+T.) idi+si

2.2.52. Ğalebe Kılğan (Her şeye Üstün Gelen)

Karahanlı Türkçesi

“**ğalebe kılğan.**” (RKT 34/70b2=38/65). “...Her şey üzerinde mutlak otorite sahibi olan bir Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur” (Diyanet, 2011: KKM 38/65).

“ğalebe” Arapça kökenli olup ‘üstün gelme, üstünlük’ anlamlarına gelmektedir¹⁴⁸.

ğalebe kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Kahhâr.

2.2.53. Ğālib Bolğan (Üstün Gelen)

Harezmi Türkçesi

“Ol, **ğālib bolğan**, yinggen, bilgen Tangrının takdîri.” (HKT 456a/4=41/12) “...İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah’ın takdiridir” (Diyanet, 2011: KKM 41/12).

Etimoloji sözlüğünde, “galib/galip; üstün, çok güçlü <Ar. ġālib, galib ol- üstün gelmek, yenmek” (Tietze, 2002: II, 96).

ğālib bolğan→Üstün olan, Allah. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Azîz.

- Ğālib (Ar.) bol ‘ol’¹⁴⁹, -ğan

2.2.54. Luṭf İssi (Lütuf Sahibi)

Eski Anadolu Türkçesi

“Bayık Çalabum **luṭf issidür**, ana kim diler.” (TKT 116a/10=12/100) “...Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir...” (Diyanet, 2011: KKM 12/100).

ÖTS’de, “lutf, [Ar. Lūft] is. 1.Hoşluk; güzellik. 2.İyilik; iyi davranış.” (Çağbayır, 2007: III, 2985).

lutf issi→Esmâ-i Hüsnâ’daki karşılığı el-Latîf’dir.

İssi kelimesinde ‘idi’ kelimesi örneğinde aktarılan Doerfer’in bahsettiği gibi kelimeye iyelik eki olan +si’ nin eklenmesiyle (iyesi>issi) yanlış hece bölünmesi meydana gelmiştir.

¹⁴⁸ Çağbayır, 2007: II, 1633.

¹⁴⁹ Clauson, 1972: 331.

2.2.55. Luṭf Kılğan (Lütfedici)

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳīḳat üze İdim, **luṭf kılğan** ol nersege kim tilese.” (HKT 238a/1=12/100). “... Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir ...” (Diyanet, 2011: KKM 12/100).

luṭf kılğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Latîf.

2.2.56. İvici Degül ‘Azāba-İvici Degül (Yumuşak Huylu)

Eski Anadolu Türkçesi

“Pes sakının andan; dakı bilün kim, bayık Tanrı yarlıgayıcıdur, **ivici degül ‘azāba.**” (TKT 18a/7=2/235). “Onun için Allah’a karşı gelmekten sakının ve yine şunu da bilin ki Allah gerçekten çok bağışlayandır, halîmdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)” (Diyanet, 2011: KKM 2/235).

ivici degül ‘azāba→Cezalandırmada acele etmeyen, kuluna süre veren. Esmâ-i Hüsnâ’dan el-Halîm’i karşılamaktadır.

- İv-ici deg + ül (<dāğ+ol¹⁵⁰) azāb (Ar.) + a (yönelme e.)

2.2.57. Dost Tutğan (Çok Seven)

Harezmi Türkçesi

“ḥaḳīḳat üze İdim rahmet kılğan, (3) **dost tutğan.**” (HKT 223a/2,3=11/90). “...Şüphesiz Rabbim çok merhametlidir, çok sevendir” (Diyanet, 2011: KKM 11/90).

Dost ‘sevilen kimse’ anlamına gelir, tasavvufta ise ‘gerçek sevgili, Allah’ olarak kabul edilmektedir¹⁵¹. Tut- fiilini Clauson ‘tutmak, kavramak, ele geçirmek’ olarak göstermiştir¹⁵².

Dost tutğan→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Vedūd.

- Dost (Far.) tut (T.)-ğan

2.2.58. ‘İmliḡ (Bilgi Sahibi)

Harezmi Türkçesi

“ḥikmetliḡning taḳı **‘imliḡning** ḳatındın.” (HKT 361a/2=27/6) “Şüphesiz bu Kur’an sana, hüküm ve hikmet sahibi, hakkıyla bilen Allah tarafından verilmektedir.” (Diyanet, 2011: KKM 27/6).

ilm, Ar. Kökenli bir kelimedir, ilm>ilim¹⁵³.

¹⁵⁰ Clauson, 1972: 463.

¹⁵¹ Bk. Dost.

¹⁵² Clauson, 1972: 541.

¹⁵³ Çağbayır, 2007: II, 2150.

‘ilmliġ→İlim sahibi, bilen. Esmâ-i Hüsnâ’da el-‘Alîm.

- ‘ilm + lig (+T.)

2.2.59. ‘İlmi Örtüġlügge Ulanġannı Bilgen (Gizli Saklı Olanı Bilen)

Harezmi Türkçesi

“‘**ilmi örtüġlügge ulanġannı bilgen**’” (HKT 393b/2=31/16). “...Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır” (Diyanet, 2011: KKM 31/16).

Ulan- fiili bir şeye ulaşmak, bağlanmak anlamlarının yanında Allah’a gönülden bağlanmayı da karşılamaktadır¹⁵⁴.

‘ilmi örtüġlügge ulanġannı bilgen→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Latîf¹⁵⁵.

- ‘ilm+i ört-ü-g+lüg+ge ula-n-gan+nı (belirtme e.) bil-gen

2.2.60. ‘İlmi Yinggen Örtüġlügge (Sırlara Vakıf Olan)

Harezmi Türkçesi

“Taķı ol ‘**ilmi yinggen örtüġlügge**’” (HKT 540b/1=67/14). “...O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 67/14).

ÖTS’de, “Örtüġlüg, [ört-mek> ört-üg-lüg] {ET} sf. Örtülmüş; gizli, saklı.” (Çaġbayır, 2007: IV, 3715).

‘ilmi yinggen örtüġlügge→İlmi gizli şeylere yeten, Esmâ-i Hüsnâ’da el-Latîf.

- ‘ilm+i ying-gen ört-ü-g+lüg+ge

2.2.61. Uluġluk Eyesi Taķı İkrām Eyesi (Büyüklük ve İkrām Sahibi)

Harezmi Türkçesi

“Yüksek boldı İding atı, **uluġluk eyesi taķı ikrām eyesi**” (HKT 510b/6=55/78). “Azamet ve ikram sahibi Rabbinin adı yücedir.” (Diyanet, 2011: KKM 55/78).

uluġluk eyesi taķı ikrām eyesi→Esma-i Hüsnâ’daki karşılığı, Zü’l-celâl ve’l- ikrām.

- Uluġ+luķ eye+si taķı ikrām (Ar.) eye+si

2.2.62. Bir u Bār

Harezmi Türkçesi

“on sekkiz miņ ‘ālamnı yaratġan **Bir u Bārning** āyatını oqıġı!” (NF 8/4).

¹⁵⁴ Ünlü, 2012a: 851.

¹⁵⁵ “el-Latîf: En zor işleri tüm incelikleriyle bilen ve varlıklara nimetlerini gizli yollarla kibarlık ve yumuşaklıkla onlara ulaştırıp ihtiyaçlarını karşılayandır” (el-Cevziyye, 2004: 540).

Eski Anadolu Türkçesi

“Diriseñ kim Çalap birdür ü hem bār” (HŞ 2490).

Türkçe Bir ‘tek’ ve Farsça Bār ‘Tanrı, Allah’ anlamlarına gelen kelimelerden oluşturulmuştur.

2.2.63. **Ĥaberli (Her şeyden Haberdar Olan)**

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tañrı erür bilgen **ĥaberli**.” (RKT 26/13a3=4/35). “...Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdardır” (Diyanet, 2011: KKM 4/35).

ĥaberli→Esmâ-i Hüsnâ’da el-Habîr ile karşılanmaktadır.

ĥaber (Ar.) +li (+T.)

2.3. Arapça Kelimeler

2.3.1. **İlâh- İlahi**

Karahanlı Türkçesi

“**ilahi** keçürgeñ idim sen keçür” (AH 37).

Harezmi Türkçesi

“ba‘zılar **ilâh** tédiler, ba‘zılar şülsün şelâse.” (KE 170r/2).

Çağatay Türkçesi

“Sünbül-i zülfin tararda bolsa köp dir-min **ilâh**” (ŞHD 87b-4).

İlah kelimesinin sözlükte "tapınmak, kulluk etmek" anlamına gelen ulûhet (ilâhet, ulûhiyyet), "hayret etmek, gönülden bağlanıp sığınmak" manalarındaki veleh (eleh) veya "gizli olup duyu idrakinin üstünde bulunmak" anlamındaki leyh kökünden türemiş olabileceği kabul edilir. Buna göre ilah "tapınılan, yüceliği karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan, duyularla idrak edilemeyen varlık" demektir. Alimlerin çoğunluğu, ulûhet kavramından hareketle ilahın mutlak anlamda ibadet etmekle irtibatlı olduğunu, dolayısıyla onun tapınılan varlığa tekabül ettiğini belirtmiştir. İlah kelimesinin türemiş bir cins ismi veya sıfat, Allah kelimesinin ise gerçek Tanrı'yı ifade eden mürtecel ve gayr-i müştak bir özel isim olduğunu kabul edenler bulunmakla birlikte Allah kelimesinin etimolojisi hakkında ileri sürülen farklı görüşler bir arada değerlendirildiğinde ilahın Allah kelimesinin aslını teşkil ettiği, başına elif ve lam harfleri gelince hemzenin hafzedilmesiyle Allah şekline dönüştüğü şeklindeki görüş ağır basmaktadır. Ebü'l-Kasım el-Belhî gibi bazı İslam alimleriyle şarkiyatçılar ilah kelimesinin Süryanice veya İbranice olduğunu ileri sürmüşlerse de çoğunluk bunu isabetli bulmamıştır. Zira Cahiliye devrine ait şiirlerde yer alması kelimenin Arapça asıllı olduğunu gösterir (Yusuf, 2000: 64).

Sözlük anlamı; kulluk edilen, mabut haline getirilen, yönelinen, alışılan, düşkün olunan demektir.

Kendisinden türediği ‘elihe’ fiili; yönelmek, düşkün olmak, kulluk yapmak, örtmek-gizlemek, alışmak gibi anlamlara gelmektedir.

Kavram olarak; kendisine ibadet edilen, ma’but sayılan her şey, her şeyden çok sevilen, tazim edilen kutsal varlık anlamında kullanılmaktadır.

Tapınılan, kendisine ibadet edilen, üstün sayılan bütün mabutların ortak adı ‘ilâh’tır. Türkçede bunu ‘tanrı’ kelimesi ile karşılıyoruz.

Kur’an’da ‘ilâh’ iki anlamda kullanılmıştır.

Birincisi, hak olsun batıl olsun, bütün insanların kendisine ibadet ettikleri ma’bud;

İkincisi, gerçek ibadete layık olan, âlemlerin Rabbi olan Allah (Ece, 2000: 295-297).

2.3.2. Allah- Allāh

Karahanlı Dönemi

“**Allāhın** âyâtları içinde, hüccesizin” (RKT 35/44a1=40/35). “...Allah’ın âyetleri hakkında ...” (Diyanet, 2011: KKM 40/35).

Harezm Türkçesi

“**Allāh** lafzın, yā adang Raḥman lafzın; kayusın adasangız, anga atlar körklügrek.” (HKT 281a/8=17/110). “De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O’nundur...” (Diyanet, 2011: KKM 17/110).

Kıpçak Türkçesi

“**Allāh** kılmaz men munung kibi tip” (İMS 383b/5).

Eski Anadolu Türkçesi

“**allāhum** raḥmānıma sığınmayun mu” (YZ B2v11).

“**Allah Allah** dimeyinçe işler oñmaz, kâdir Tañrı virmeyinçe er baymaz” (DKK 2-11).

Çağatay Türkçesi

“Şabūḥ dig yarutğıl anı **Allāh** ara” (ŞHD 8b/1).

“Cānımğa bela boluptur **Allāh**” (BD 48/3).

Allah kelimesinin etimolojisi üzerinde İslâm bilginleri, Arap dili uzmanları ve müsteşrikler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin herhangi bir kökten türemiş olmayıp sözlük mânası taşımadığı ve gerçek mâbudun özel adını teşkil ettiği yahut sözlükte bir anlamı olsa bile gerçek mabuda ad olunca bu anlamı kaybettiği genellikle benimsenmektedir. Bununla birlikte onun çeşitli köklerden türemiş olabileceğini söyleyenler de vardır. Bu ikinci grubun özetleri şöyle özetlenebilir: a) İlâh

kelimesinden türemiş olup başına harf-i ta'rif getirilmiş, bir taraftan el-ilâh şeklinde dildeki yerini almışken diğer taraftan kullanım sırasında dile kolaylık sağlamak maksadıyla asıl kelimenin hemzesi kaldırılmış, lâmlar birleştirilmiş ve azamet ifade eden kalın bir ses verilerek Allah tarzında okunmuştur. b) “Gizlenmek, duyu idrakinin fevkinde olmak” anlamındaki lâhe-yelîhu kökünden leyh→lâh kelimesinden türemiş olup “duyu idrakinin ötesinde bulunan” demektir. Lâh kelimesinin başına harf-i ta'rif getirilerek lamlar birleştirilmiş ve Allah kelimesi elde edilmiştir. C) Daha çok yabancı yazarların gösterdiği bir temayüle göre Allah lafzı, Cahiliye Araplarının putlarından olan el-Lât veya Ârâmîce elâhâ kelimelerinden alınmıştır (Topaloğlu: 1989: 471).

2.3.3. Rab-Rabb-İrab

Uygur Türkçesi

ķamuğ iş **irabt**ın erür

ķuluñ ne şaķunķı bar (Arat, 1961: 262).

Karahanlı Türkçesi

“bu ğaflet usındın küdeşgil **ya rab**” (KB 5271).

Harezmi Türkçesi

“Taķı ant iķer men sözi birle, ya ‘nī yā **Rab** tiyü aymaķı birle” (HKT 472b/9=43/88). “Onun (Muhammed’in), “Ya Rabbi!” demesine andolsun ki, şüphesiz bunlar iman etmeyen bir kavimdir...” (Diyanet, 2011: KKM 43/88).

Eski Anadolu Türkçesi

“Yā **Rab** bu otağ kimün ola” (DKK 76-5).

Çağatay Türkçesi

“Yā **Rab** ol kūn şūm tā‘lidin manga bolğay mu kim” (BD 25/3).

“ķılıp **rabb**-ķa.” (GT 189/8).

Arapçada, sahip oldu, ıslah etti, efendi/lider oldu, yetiştirdi ve topladı anlamlarına gelen “rabbe” fiilinin masdarı olan “Rabb(ün) kelimesi; ism-i fâil anlamında kullanılır. “Adl” masdarı, ism-i fâil kipi “âdil” anlamında kullanıldığı gibi “Rab” masdarı da ism-i fâil kipi “râbb” anlamında kullanılabilir. Arapçada, masdardan menkul şeklinde adlandırabileceğimiz bu kullanım, mübalağa amacıyla yapılır. Bu mübalağa, fiil-fâil arasındaki isnâd ilişkisinin kuvvetini ve fâilin, fiili en güzel şekilde gerçekleştirdiğini belirtir. Netice itibarıyla “Rab” kelimesi sözlükte, sahip, ıslah eden, efendi, yetiştiren ve toplayan manalarına gelmektedir. Kur’ân’ın Rab kelimesini (رب)‘lı formla kullanmamasına dair şöyle bir gerekçeden söz edilebilir. Mekke döneminin ilk evrelerinde Rab kelimesinin kavramsal çerçevesi İslam tarafından öngörülen mahiyette değildi. İlk muhataplar bu kelimeyi başka varlıklar, hatta Allah’a ortak koştukları putlar için de kullanıyorlardı. Kavramsal çerçevesi istenilen belirginlikte olmayan bir

kelime için bilinirlik ifade eden bir form kullanmak, karşılığı zihinlerde tam oturmamış bir mefhumu ifade anlamına gelirdi. Bu sebeple er-Rab formu, Kur'an tarafından hedeflenen kavramsal çerçevesi belirginleştikten sonra, Hz. Peygamber'in sözlerinde de kullanıldığı şekliyle, İslami terminolojide yerini almış ve Allah Teâlâ'nın isimleri içerisinde zikredilmiştir.

Netice itibariyle, cahiliye Araplarının kral anlamında kullandıkları er-Rab kelimesi, İslami terminolojide sadece Yüce Allah için kullanılabilen ve O'nun isimleri arasında yer alan bir kavram olmaktadır.

Kur'an'ın ilk muhâtapları, Rab kelimesini sözlük manası çerçevesinde (sahip, efendi vb.) kullandıkları gibi, tanrı anlamında da, hem hayatlarında belli belirsiz yer verdikleri Allah için hem de O'na ortak koştıkları putları için kullanıyorlardı. Ancak onların düşüncesindeki Rab kavramı, öncelikle putlarını ifade ediyordu. Tevhid prensibini kökleştirmeyi amaçlayan Kur'an, "De ki: Allah her şeyin Rabbi iken, ben O'ndan başka bir Rab mı ararım...?" ayetinde de belirtildiği üzere; Rab kelimesi hakkında doğru olmayan bu ortak kullanımı düzeltmeyi, söz konusu kelimenin mutlak anlamda sadece Yüce Allah için kullanılabileceği gerçeğini ortaya koymayı hedeflemiştir. Kur'an'da geçen Rab kelimelerinin neredeyse tamamıyla Yüce Allah'ın adlandırılması ve mutlak Rubûbiyyetin ön plana çıkarılması amacıyla az da olsa başka varlıkların karşılaştırma tarzında aynı kelime ile isimlendirilmesi; Rab denilince akla sadece Allah'ın geleceğini ve başka varlıkların bu kavramla nitelenemeyeceğini ortaya koymaktadır. Bu şekilde Kur'ânî terminolojide hedeflenen kavramsal çerçeveye yerleşen Rab kavramının, sözlük anlamlarıyla da paralel şu temel manaları taşıdığı söylenebilir:

- 1)Zatı ve hakimiyetinde benzeri olmayan Efendi/Hükümdar.
- 2)Verdiği eksiksiz nimetlerle/rızıklarla varlıkların durumlarını düzenleyen Terbiye Edici/Müebbî/Muslih.
- 3) Yaratma/halk ve emretme mutlak manada kendisine ait olan Sahip/Malik. (Temizer, 2013: 42-53).

Kullanım sıklığı nedeni, "Kur'an'ı Kerim'de Allah isminden sonra en çok kullanılan kelime olduğu birkaç kaynakta belirtilmiştir. Bu tamamen kelimenin manevi ağırlığından kaynaklanmaktadır. İçerisinde bulundurduğu anlamlar onu geniş bir alana sahip kılmıştır." (Topaloğlu, 2007: 372-373).

2.3.4. Mevlâ-Mewlî

Eski Anadolu Türkçesi

"ümiddür kim **mevliden** meded erdi" (YZ B4r11).

Çağatay Türkçesi

"**Mevlâ** selâmung aydı bizge bu selâm-dânî" (ŞHD 168a-13).

mevlâ: Sözlükte "Rab, efendi, seyyit, komşu, malik, kul, köle azad eden, bir işi gören, idare eden, azat olmuş köle, yakın, hısım, yardımcı, ihsan eden adam, ihsan olunan adam, dost, sevdiği kimse, antlaşma yaptığı kimse" gibi anlamlara gelen mevlâ Kur'an'ı Kerim'de yirmiden fazla yerde zikredilmiş ve daha çok Rab manasında kullanılmıştır. Bunların çoğu da Allah Teâlâ'nın sıfatıdır (Karagöz, 2005: 438).

2.3.5. Raḥīm

Karahanlı Türkçesi

“‘koğı ıdııı turur‘azīz ü **raḥīmnüŋ** ulaııu yarlıkağan” (RKT 33/86a2,3=36/5). “‘Kur’an, ataları uyarılmamıı, bu yüızen de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için mutlak güç sahibi, çok merhametli Allah tarafından indirilmiıtır” (Diyanet, 2011: KKM 36/5-6).

Harezmi Türkçesi

“‘Sen **raḥīm**.” (NF 333/5).

Çağatay Türkçesi

“‘Ol ḥalīm ü ol ‘alīm ü ol **raḥīm**” (ıHD 3b-9).

“‘ey ‘afv edisi **raḥīm** ü raḥman kııl her kıuluıa luıı u iḥsān” (GT 106/7).

Rahim, ‘rahmet’ kökünden türemiı bir fail (özne) ismidir. Rahmet; acımak, merhamet etmek, bağııılamak gibi anlamlara gelir.

Rahim kelimesinin kök anlamı ile ilgisi vardır. Sıfat olarak kullanılmaktadır ve çok merhamet edici manasına gelmektedir. Aynı kökten gelen Rahman ve Rahim Allah’ın sıfatlarındandır. Rahman, merhameti çok ve sonsuz, rahmetiyle nimet veren anlamındadır ve yalnızca Allah için kullanılır. Rahim sıfatı ise hem Allah için hem de diğer insanlar için kullanılabilir. Çünkü ‘rahim’ sıfatı sınırlı bir rahmeti, varlıklar arasında, onların durumlarına göre ayırım yapan bir merhameti ifade etmektedir (Ece, 2000: 517).

2.3.6. Raḥmān- Raḥman

Karahanlı Türkçesi

“‘indürmek **raḥmān** ve raḥīmdin” (RKT 35/73a2=41/2). “‘Bu Kur’an, Raḥmān ve Raḥīm olan Allah’tan indirilmedir.” (Diyanet, 2011: KKM 41/2).

Harezmi Türkçesi

“‘Allāḥ lafzın, yā adang **Raḥman** lafzın; kıayusın adasangız, anga atlar körkülgrek” (HKT 281a/8=17/110). “‘De kı: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O’nundur...” (Diyanet, 2011: KKM 17/110).

Eski Anadolu Türkçesi

“‘dermāndeler dest-giri melik **raḥmān**” (YZ B10v11).

“Dakı **Rahman** kulları, anlar kim yürirler yir üzere, dölleklig-ile.” TKT 173b-1=25/63).
 “Rahmân’ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir...” (Diyanet, 2011: KKM 25/63).

Kıpçak Türkçesi

“yarlıkağıl meni iy **Rahmân** tip” (İMS 224a/4).

Çağatay Türkçesi

“ey ‘afv edisi rahîm ü **rahman** kıl her kuluña luṭf u iḥsân” (GT 106/7).

“insân şıfatı birle sin şüret-i **rahmân** sin” (LD 1285).

Rahman, yüce Allah’a ait özel bir sıfat isimdir ve özelliştir. Rahmet kelimesinin benzetme sıfatıdır ve pek fazla ve sürekli merhamet sahibi demektir.

Allah hem Rabb’dir, hem Rahman’dır. O’nun rahmeti tıpkı kendisi gibi ezelî, yani başlangıcı yoktur. Rahmetinin sonu da yoktur. Yani O tıpkı İlâh ve Rabb olması gibi rahmet sahibidir, sürekli merhamet edendir. Bu açıdan ‘Rahman’ kelimesi Allah’a ait bir isim-sıfattır ve yalnızca O’nun hakkında kullanılır (Ece, 2000: 520).

Rahmân: merhamet etmek, acımak, esirgemek, korumak, affetmek, başışlamak, nimet vermek, ikamet etmek ve kadının rahminden şikayet etmesi anlamlarında ‘r-h-m’ kökünden türeyen rahmân kelimesi sözlükte çok merhametli olan demektir. Rahman kelimesi Allah’ın ismi-sıfatı olarak; pek merhemetli, çok merhamet sahibi, çok nimet verici ve çok müşfik şeklinde anlamlandırmak mümkün ise de Allah’ın ismi olarak bu kelimeyi tam karşılayacak Türkçe bir sözcük yoktur. Türkçedeki ‘esirgeyen’, ‘başışlayan’, ‘acıyan’ ve ‘yarlığayan’ kelimeleri ‘rahmân’ kelimesinin anlamını karşılamamaktadır (Karagöz, 2005: 544).

2.3.7. Erham

Eski Anadolu Türkçesi

“**erham** aḡa rahmet nişâr kıldı emdi” (YZ B77r13).

Erham Arapçada acıma, merhamet etme anlamlarına gelen “rahm” kökünden türetilmiştir. Merhamet eden olarak Allah için kullanılmıştır. Develioğlu’nun sözlüğünde “erham (a.s. rahîm’den): daha (en, pek, çok) rahîm, merhametli” olarak verilmiştir (Develioğlu, 2008: 228).

2.3.8. Ḥalıḡ- Ḥalîk

Karahanlı Türkçesi

“anı ne ḡalayık sever ne **ḡalıḡ**” (AH 272).

Eski Anadolu Türkçesi

“**hālîkdan** ötündi du‘ā kıldı” (YZ B10r1).

Harezmi Türkçesi

“Yūsuf anıñ üzesiñe kirdi, başlıkını yudı. Ol balık **hālîk**” (KE 74v/9).

Kıpçak Türkçesi

“Tengri Te‘ālā her nersening **hālîkı** turur taķı ol Tengri bir turur, qahr kılgan turur tip” (İMS 50a/4).

Çağatay Türkçesi

“**hālîk** u qāhir u sübhān u a‘zīm” (BD 1/2).

“rızsası üçün **hālîk** hükmiğe muhālefet kılsa, hūdāy ol maḥlūkını oķ” (GT 40/2).

hālîk: (<A.) “yaratan, yaratıcı, Allah krş. hālîk” (Ünlü, 2012b, 180)

Halik, Tahmin etmek, ölçmek, bir şeyi yaratmak, örneksiz meydana getirmek, yalan uydurmak, bir şeyi düzeltmek, yumuşatmak, elbise eskimek, güzel huylu olmak, yumuşak olmak, düz olmak anlamlarındaki ‘h-l-k’ kökünden türeyen hālîk Allah’ın sıfatı olarak; yaratıcı demektir (Karagöz, 2005: 226).

2.3.9. Ahad

Harezmi Türkçesi

“Ömer anı işidip aydı: men bu butğa tapınur-men, meniñ ma‘būdum **Aḥadnıñ** birlikinge” (KE 195v11).

“**Aḥad**-sen şamed-sen kerim-sen raḥīm” (MM 403/3).

Eski Anadolu Türkçesi

“ol erḥame‘r-rāḥimīn ‘**ubūd aḥad**” (YZ B40r7).

“Bir, yegâne, bir tek” anlamına gelen ahadın vahd veya vahde kökünden türetilen vahad kelimesindeki vav harfinin hemzeye çevrilmesiyle ortaya çıkmış bir isim olduğu kabul edilir. Aynı kökten türemiş olan vâhid de aynı veya yakın anlamda olmak üzere Allah’ın isimleri arasında yer alır. Vâhid ve ahad kavramları Allah hakkında kullanıldığında, “bölünmesi ve sayısının artması mümkün olmayan bir, tek, yegâne varlık” mânasını ifade eder. Buradaki birlik, herhangi bir sayı dizisinin ilk basamağı anlamında değildir. Allah’ın cüzlerden teşekkül eden bir varlık olmadığı, benzeri ve dengi bulunmadığı mânasını taşır. Ahad, bazı istisnalar dışında, müsbet kullanılışla Allah’tan başkasına nisbet edilemez; bu sebeple de kelimenin çoğulu yoktur (Topaloğlu, 1988: 483).

2.3.10. Celîl

Eski Anadolu Türkçesi

“**celîlden** cebrâ’ile destur oldı” (YZ B11r7).

Büyük, ulu, kuvvetli ve münezzeh olmak anlamındaki ‘c-l-l’ kökünden türeyen celîl; ulu, kudretli, yüce olan demek olup, Allah’ın sıfatlarından biridir. Tirmizî’nin el-esmâü’l-hüsna ile ilgili rivâyetinde geçmiştir.

Allah’ın sıfatı olark celîl; zengin, mâlik, alîm, kadîr gibi yüce sıfatlarla muttasıf olan, azamet ve 97erim97e sahibi demektir (Karagöz, 2005: 89).

2.3.11. Hâk- Hâk Te‘âlâ-Hâk Te‘âlâ

Harezmi Türkçesi

“taqı men **Hâk Te‘âlâ** münâcât qılur-men.” NF 25/11).

“Andın song **Hâk tebâreke ve te‘âlâ** saña nuşrat bergey.” (NF 9/4).

“**Hâk Sübhânehu ve te‘âlâ** bêşisin” (KE 203r/21).

Eski Anadolu Türkçesi

“ma‘âza’llâh **hâk** bilür hiç körmedüm” (YZ B13v1).

“**Hâk** size yaman getürmesün” (DKK 4-13).

“Ümêddür ki **Hâk te‘âlâ** geñez ve müyesser kıla” (KN 2a/5).

“Dakı Ol Ol’dur kim yarattı gökleri dakı yiri, hakk-ıçun ya’nî **Hakk’un** sun’ın göstermek içün.” (TKT 63a-9=6/73). “O, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak yaratandır. Allah’ın “ol” deyip de her şeyin oluvereceği günü hatırla...” (Diyanet, 2011: KKM 6/73).

Kıpçak Türkçesi

“kim kılsa şefâ’atnı takı anı **hâk** körmese” (İMS 38b/7).

Çağatay Türkçesi

“Şibânîğa biriptür nuşretin **Hâk**” (ŞHD 12a-4).

“hâtır sükûneti üze **hâk** ibâdeti birle meşgûl bolur êrdi-ler.” (GT 24/7).

Sözlükte, “Hak, 1. Allahü teâlânın Esmâ-i hüsnâsından (güzel isimlerinden). Vâcib-ül- vücûd yâni varlığı lâzım olan, hiç yok olmayan, dâimâ var olan ve kendisinden başkası yaratmaya lâyık olmayan.” (Asil, 2011: 155).

2.3.12. **Ḥakīm- Hakim**

Karahanlı Türkçesi

“Yārī yok meger Tanrı üskindin ‘azīz **ḥakīm**.” (RKT 25/3a3=3/126). “...Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır” (Diyanet, 2011: KKM 3/126).

Eski Anadolu Türkçesi

“Dakı ol azizdür, **hakimdür**¹⁵⁶.” (TKT 264a-11=62/3). “...O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Diyanet, 2011: KKM 62/3).

Çağatay Türkçesi

“kirgil şeri‘āt yolına ‘eyveh fe-eyveh’ ay **ḥakīm**” (ŞHD 192a-1-1).

Sözlükte hakīm, “1.Allahü teâlânın Esmâ-i hüsnâsından (güzel isimlerinden). Hikmet sâhibi, ilmi kâmil, işi güzel, uygun işler yaratıcı ve kullar arasında hükmedici.” (Asil, 2011: 158).

2.3.13. **Ḥalīm**

Çağatay Türkçesi

“Ol **ḥalīm** ü ol ‘alīm ü ol raḥīm” (ŞHD 3b-9).

Rüya görmek, ihtilam olmak, deriden kene çıkarmak, yavaş, sakin, sabırlı, ağırbaşlı ve yumuşak davranışlı olmak ‘h-l-m’ kökünden türeyen halīm, hâlīm kelimesinin mübalağalı şeklidir. Çok ağırbaşlı, çok sakin demektir. Allah’ın sıfatı olarak halīm; çok sabırlı, çok sakin, hemen öfkelenmeyen, kızmayan, heyecanlanmayan, gücü yettiği halde cezalandırmayıp affeden, cezada acele etmeyen, teenni ile hareket eden, müsamahakâr olan demektir (Karagöz, 2005: 227).

2.3.14. **Ġaffār**

Harezmi Türkçesi

“ḥalīm-sen ra’uf-sen a **ġaffār** ġafūr” (MM 403/4).

Eski Anadolu Türkçesi

“ümīd ile dutaram ol **ġaffāra**” (YZ B70v4).

Çağatay Türkçesi

“Yüz şükr diy Babür ki 98erim ü **ġaffār**” (BD 315/1).

¹⁵⁶ Topaloğlu tercümesinde kelimeyi bu şekliyle vermiştir.

Sözlükte, “gaffar, bir şeyi örtmek, gizlemek, ıslah etmek, bir kimseyi bağışlamak, yara artmak anlamındaki ‘ğ-f-r’ köküyen türeyen gâfir, affeden bağışlayan demektir. Gâfûr ve gaffâr kelimeleri; gâfir kelimesinin mübalağalı şekli olup, çok affeden, çok bağışlayan demektir.” (Karagöz, 2005: 192).

2.3.15. Ğafur- Ğafûr

Karahanlı Türkçesi

“kuluñ men idim sen maña ay **ğafur**” (KB 6511).

Eski Anadolu Türkçesi

“bu taķdîr kıldı baña mevlîm **ğafûr**” (YZ B19r14).

Harezmi Türkçesi

“hâlim-sen ra’ûf-sen a gaffâr **ğafûr**” (MM 403/4).

Çağatay Türkçesi

“ey hüdâvend-i **ğafur** bilü sen kim zalûm u cedildin nê kêlür” (GT 71/11).

Sözlükte, “Gafûr, Allahü teâlânın Esmâ-i hüsnâsından (güzel isimlerinden). Kulların günâh, ayıp ve hatalarını pek çok örtüp, bağışlayan.” (Asil, 2011: 132).

2.3.16. Ğafirü’z-Zünûb

Eski Anadolu Türkçesi

“ol tevbeyi qabûl idemi **ğafirü’z-zünûb**” (ADD 285-3).

Gafir ve zünub kelimeleriyle oluşturulan bu tamlama “Günahları örten, Allah” anlamlarına gelmektedir¹⁵⁷.

2.3.17. Kâdir- Kâdir- Kâdirü’llâh

Harezmi Türkçesi

“ey Bâr hüdâyâ, sen qamuğ nerse üze **qâdir** turur-sen.” (NF 50/6).

“kudreti birle Uğan **kâdir** yamurdu barçasın” (KE 31v/2).

“Tañlaşıp kaldı halâyık **kâdirü’llâh** kudretin” (KE 181v/11).

Eski Anadolu Türkçesi

“çoban dilün çürisün çoban, **Kâdir** senün alnuña kada yazsun” (DKK 48-5).

“**Kâdir**-idi ki cihâna güneş-süz yahtu...” (KN 6a/11).

¹⁵⁷<https://www.luggat.com/gaffar-%C3%BCz-z%C3%BCnub/1/1> (erişim tarihi: 22.06.2019).

“Ay dakı degül mi, Ol kim yarattı gökleri dakı yiri, **kādır**, yaratmak üzere anlarçılâyın?” (TKT: 211b-5=36/81). “Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi?” (Diyanet, 2011: KKM 36/81).

Çağatay Türkçesi

“Kirdgārā sin-sin ol **kādır** ki öz hükümün bile” (ŞHD 3a-7).

“Rāzuḳ u **kādır** u rahman u rahīm” (BD 1/2).

Sözlükte “gücü yetmek; ölçü ile yapmak, planlamak; kıymetini bilmek, rızkını daraltmak” anlamlarına gelen kadr (kudret) kökünden sıfat olup “her şeye gücü yeten” demektir. Naslarda Allah’a nisbet edilen sıfat kalıbındaki kādır, kadîr ve muktedir isimlerinin 100erim100en başlamak üzere daha zengin manalı bir ilahi kudreti ifade ettiği belirtilir (İbnü’l-Esîr, en-Nihâye, “kdr” md.; Abdülkâhir el-Bağdâdî, vr. 155^b). Alimler kādır ismine genellikle “aciz olmayan, aklen imkan dahilinde bulunup muhal statüsüne girmeyen her şeye kayıtsız şartsız gücü yeten” şeklinde anlam vermiş ve irade sıfatıyla ilişkili olduğunu belirtmişlerdir (Topaloğlu, 2001: 124).

2.3.18. Ma’būd

Eski Anadolu Türkçesi

“züleyhā **ma’būd** anı bilür idi” (YZ B39v3).

Sözlükte, “mabud, kendisine ibâdet edilen varlık demektir. Ma’būd, hak da batıl da olabilir. Mesela putlara, ateşe, şeytana tapanların ma’bûdu put, şeytan ve ateştir. Hak ma’būd tektir. O da her şeyi yaratan Yüce Allah’tır.” (Karagöz, 2005: 400).

2.3.19. Bārî

Çağatay Türkçesi

“tevḥîd-i **bārî** ta’ālā” (ŞHD 3b-2).

“Bilse sin munı Kelām-ı **Bārî**” (BD 4/20).

Sözlükte, “bārî, (<A.) Tanrı.” (Ünlü, 2012b: 78).

Sözlüğünde Bârî, “Yaratmak iyi niyetli olmak, borç, ayıp vs.’den kurtulmak, uzaklaşmak, uzak olmak ve hastanın iyileşmesi anlamlarındaki ‘b-r-e’ kökünden türeyen bârî kelimesi, Allah’ın sıfatı olarak yaratan, örneği olmadan varlıkları îcad eden demektir.” (Karagöz, 2005: 54).

2.3.20. Kerîm- Kèrîm

Karahanlı Türkçesi

“du’a birle bolgay keçürgey **kèrîm**” (KB 5667).

Harezmi Türkçesi

“Ne neng arşıkturdı sanga, **kerim**” (HKT 566b/6=82/6 “Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?” (Diyanet, 2011: KKM 82/6,7,8).

Çağatay Türkçesi

“Pir hâfız hâkkıda fazlını kılğıl ay **kerim**” (ŞHD 186b-10).

“Ay **Kerim-i zü'l celal** ay kâdir-i perverdigâr” (ŞHD 3b-1)

Bir şey aziz ve kıymetli olmak, cömert olmak, iyi ve ahlâklı olmak, kerem sahibi olmakta üstün gelmek anlamlarındaki ‘k-r-m’ kökünden türeyen kerim cömert, kerem sahibi, hoşgörülü, kıymetli, asil, nazik, şerefli, iyi, faydalı, erdemli, bol demektir. Allah’ın sıfatı olarak kerim; yaratıklarına nimet veren, bağışta bulunan, tevbe edenleri affeden, ihsanı bol olan anlamına gelir (Karagöz, 2005: 372).

2.3.21. Melik- Mëlik

Karahanlı Türkçesi

“kâzalar yoritğan yaratğan **mëlik**” (AH 454).

Harezmi Türkçesi

“niyâzın **bî-niyâz melikge** ‘arza kıldı.’” (KE 79v9).

Sözlükte, bir şeye sahip olmak manasına gelen m-l-k kökünden sıfat-ı müşebbehe kipi olan Melik kelimesi, tasarruf yetkisine sahip hükümdar demektir. Kur’ân’da türevleriyle birlikte toplam 118 kere zikredilen Melik, her ne kadar Allah Teâlâ dışında başka varlıklar için kullanılmış olsa da hakiki anlamda kullanımı sadece O’nun için söz konusudur (Temizer, 2013: 54).

2.3.22. Melik Sübhân- Sübhân

Eski Anadolu Türkçesi

“ulu hürmet vërdi aña **melik sübhân**” (YZ B21r15).

“şanem maḥlûḳ şamed ḥâlık kâdir **sübhân**” (YZ B39v11).

Sübhân (<Ar.) Bu kelime Allah’ı tüm eksikliklerden uzak ve mükemmel sıfatlara sahip olduğunu belirtmektedir.

2.3.23. Mâlik

Çağatay Türkçesi

“taḥrîrḳa **mâlik** âdemî zâr bir ölse kıılır ḳulını âzâr” (GT 106/6).

Mâlik olmak, istila etmek ve hükmetmek anlamlarındaki ‘m-l-k’ kökünden türeyen mâlik, mülk sahibi hükümrân; melik ise, emir, hükümdar, yönetici ve sahip demektir. Mülk, üzerinde tasarruf yetkisi bulunan şeye denir. Melekût da aynı anlamdadır. Ancak bu kelime sadece Allah’ın mülkünü ifade eder. Allah’ın sıfatı olarak mâlik, bütün varlıkların sahibi; melik ise bütün varlıkları, âlemleri yöneten, dilediğini yapan ve dilediği gibi hükmeden demektir (Karagöz, 2005: 406).

2.3.24. Mâlikü'l-mülûk

Harezmi Türkçesi

“sen köyür tēyür-sen amma **Mâlikü'l-mülûk** ayur: köyürmegil.” (KE 51v/15).

Sözlükte, “Mâlikü'l-mülûk, Allah’ın sıfatlarından biri olup, bütün mülkün sahibi demektir.” (Karagöz, 2005: 408).

2.3.25. Hallâk

Harezmi Türkçesi

“hîç egsüksüz yaratmış anı **hallâk**” (HŞ 214).

Çağatay Türkçesi

“**hallâk**dın yok fikriñ aymanmas mu siz **hallâk** ın” (LD 1452).

Sözlükte, “Hallak, Allah’ın sıfatlarından biri olup, hâlik kelimesinin mübalağa ifade eden şeklidir. Devamlı yaratan, mükemmel bir şekilde yaratan demektir.” (Karagöz, 2005: 227).

2.3.26. Rezzâk

Eski Anadolu Türkçesi

“yerdeki kullar üzre **rezzâk** durur” (YZ B21v10).

Çağatay Türkçesi

“velî köp yerde kılmış rabb-ı **rezzâk**” (GT 67/13).

Dünyevî olsun uhrevî olsun, maddî olsun mânevî olsun rızık kendisinden faydalanılan şey (nasip, gıda) anlamındadır. Aynı kökten türemiş ism-i fâil kalıbı olan Râzık ise, Yüce Allah için kullanıldığında rızık yaratan, veren ve var olması için sebepler ortaya koyan anlamına gelirken; insan için kullanıldığında rızık ulaşmadaki sebep manasını taşımaktadır. İsm-i fâil kalıbının mübalağalı şekli olan Rezzâk sadece Allah için söylenebilir (Temizer, 2013: 57).

2.3.27. Hayy

Çağatay Türkçesi

“ey kelīm-i **hayy** ‘alīm-din suvāl kıl kim maña kefāfı kifayet kılsun” (GT 116/4).

“hem mebdē’-i eşya sin ü hem **hayy-ı tüvana**” (LD 2).

Hayy, “Yaşamak, canlı olmak anlamındaki ‘h-y-y’; canlı, diri, yaşayan demektir, ölünün zıddıdır. Çoğulu ahyâ’dır. Allah’ın sıfatı olarak hayy, yaşayan, ölümlü olmayan demektir.” (Karagöz: 2005: 250).

Sözlükte, “hayy-ı tüvana, Hz. Allah.” (Ünlü, 2013: 449).

2.3.28. Şāni‘

Harezmi Türkçesi

“su’ālī şu’nda ērdi bērdi, Mūsīnīn su’ālī **şāni‘ de** ērdi bērmedi” (KE 123r12).

Çağatay Türkçesi

“**şāni‘** çü bu naķş kaş kıldı” (LD 2358).

Eski Anadolu Türkçesi

“kullara rahmet virüpdür **şāni‘** ü sübhān bugün” (ADD 5-2).

Sözlükte “yapmak, işlemek, sanatkârane ve maharetle yapıp meydana getirmek” anlamındaki **sun‘** kökünden türeyen sâni‘ “yapan, sanat ve maharet çerçevesinde işleyip meydana getiren” demektir. “Mutlak mânada iş yapmak, eylem gerçekleştirmek” anlamına gelen fi‘l kelimesi şuursuz varlıklara da nisbet edildiği halde “belli bir amaca yönelik düzenli bir şekilde iş yapmak” anlamını içeren sun‘un bu varlıklara nisbeti mümkün değildir. Sâni‘ III. (IX.) yüzyıldan itibaren Allah’ın isim ve sıfatları, sıfatlarının evrenle ilişkisi konularına sistematik yaklaşım yapan kelâm âlimleri ve müfessirler tarafından kullanılmaya başlanmış, ileriki dönemlerde bu kullanım daha yaygın hale gelmiştir (Topaloğlu, 2009: 106-107).

2.3.29. Ahşenü'l-hālikīn

Harezmi Türkçesi

“sizler Ba‘alge tapunup **Ahşenü'l-hālikīnni** koymış-siz” (KE 159r21).

Sözlükte, “Ahşenü'l-Halikin, Allah’ın sıfatlarından biri olup, yaratanların, takdir ve tasvir edenlerin en güzeli, en iyissi demektir. Bu sıfat; Allah’ın mutlak ve mükemmel yaratıcı, takdir edici olduğunu ifade eder.” (Karagöz, 2005: 21).

2.3.30. ‘Ālimü’l-esrār

Harezmi Türkçesi

“‘**ālimü’l-esrār**-sen, kamuğğa kâdir şen” (KE 163r5).

Eski Anadolu Türkçesi

“bilür anı şu ‘**ālimü’l-esrār**” (ADD 23-47).

Sözlüklerde;

“esrar¹, [Ar. Sırr>esrar] is. 1.Başkalarının bilinmeyen veya kimseye söylenmeyen özek şeyler; sırlar, gizler, gizemler. 2.Bilinmeyen gizli şeyler; aklın ermeyeceği şeyler.” (Çağbayır, 2007: II, 1490).

‘ālimü’l-esrār→Tüm sırları bilen, Allah.

2.3.31. ‘Ālimü’l-guyüb

Eski Anadolu Türkçesi

“çün hālümü ezelde bilür ‘**ālimü’l-guyüb**” (ADD 285-4).

ÖTS’de, “guyub, [Ar. gayb>guyüb] is. Kayıplar.” (Çağbayır, 2007: II, 1787).

‘ālimü’l-guyüb→Bilinmeyenleri, gizlileri bilen Allah anlamında kullanılmaktadır.

2.3.32. Deyyān-Dayyān

Harezmi Türkçesi

“**Deyyān** melik yaratқан beğizni körüp atđın tüşüp yağağ boldı erse” (KE 76r/8).

Eski Anadolu Türkçesi

“hüküm birle taqđir kıldı hikmet **dayyān**” (YZ B48v2).

Develioğlu’nun sözlüğünde “deyyān, mükafatlandıran veyâ cezâlandıran, hâkim, Tanrı.” (Develioğlu, 2008: 183). Her kulunun hakkını veren Allah anlamına gelmektedir.

Harezmi Türkçesi metninde ilk hecede /e/ ile kullanılan kelime Eski Anadolu Türkçesi metninde /a/ ile kullanılmıştır. Bunun nedeni ikinci hecedeki /a/ sesinin etkisiyle gerileyici benzeşme gerçekleşmiş olmasıdır.

2.3.33. Başır

Harezmi Türkçesi

“muṭī’un lehu kudretinga **başır**” (MM 310/2).

Sözlükte, “Basir, Bakmak, görmek, bilmek, görüş sahibi olmak, kesmek anlamlarındaki ‘b-s-r’ kökünden türeyen basîr kelimesi, gören, bilen, anlayan, basiret sahibi olan demektir. Allah’ın sıfatı olarak basîr; aydınlık ve karanlıkta küçük ve büyük her şeyi gören demektir.” (Karagöz, 2005: 55).

2.3.34. Şamed

Eski Anadolu Türkçesi

“şanem maḥlūk **şamed** ḥālık ḫādir sübhān” (YZ B39v11).

Bir şeye yönelmek, azmetmek, birine güvenmek, adaletle hükmetmek, mutedil ve doğru olmak anlamındaki ‘s-m-d’ kökünden gelen samed, bir toplumun önde geleni, en şerefli ve şanı en yüce olanı, iş ve ihtiyaç konusunda kendisine başvurulana, üstünde kimse bulunmayan ulu kişi, seyyid; eksik, deli, boşlu, ve ihtiyacı olmayan, nüfuz edilmeyen içi dolu şey demektir. Allah ismi olarak samed, her şeyin kendisine muhtaç olduğu, yöneldiği, her dilek ve isteğin mercii; hiç eksik, kusuru ve ihtiyacı olmayan ulu, şanlı, dosdoğru, âdil ve güvenilir demektir. “samed”, Allah’ın sübûtî ve selbî sıfatlarındandır (Karagöz, 2005: 576).

2.3.35. Cabbār- Cebbār

Eski Anadolu Türkçesi

“anıḡ vasfı ḫur’ān içre ögdi **cabbār**” (YZ B2r3).

Çağatay Türkçesi

“Kim cihānning pādīşāhı **Ḥazret-i Cebbār** irür” (ŞHD 34a-4).

“Kibriyā vü ceberut iyesi Ḥālık, **Cebbārdur** bu” (MK 66b/4).

Kırığı yerine getirip sıkıca sarmak, eksik giderip tamamlamak, telafi etmek, birini bir işe zorlamak, bir şeyi zorla yaptırmak anlamlarındaki ‘c-b-r’ kökünden türeyen cebbār sözlükte; zalim, kibirli, gaddar, azgın, zorba, kahredici, insanları hükmü altına alan istediği şeyi yaptırmaya zorlayan, merhametsiz ve baskıcı demektir.

Allah’ın sıfatı olarak cebbār; asi ve azgınları kahredici, emir ve yasaklardan istediğini kullarına yaptırmaya gücü yeten, kahhar; dertlere derman veren, kırılanları onaran, yoluna koyup düzelten anlamındadır (Karagöz, 2005: 83).

2.3.36. Ḥannān

Eski Anadolu Türkçesi

“yūsuf aydur ilāhünā kerīm **ḥannān**” (YZ B10v7).

Sözlükte, “Hannan, Çok ağlamak, inlemek, özlemek, merhamet etmek, şefkatli olmak anlamındaki ‘h-n-n’ kökünden türeyen hannân çok merhametli, kendisinden yüz çevirene yönelip iltifat eden, açık yol ve özleyen demektir.” (Karagöz, 2005: 231).

2.3.37. Veliyy

Çağatay Türkçesi

“anı dise bolğay kim Veliyy-i mutlak-dur.” (MK 12b/7).

Birine yaklaşmak, birinin işini üzerine almak, idare etmek, birine iyilik etmek, yardım etmek anlamlarındaki “v-l-y” kökünden türeyen veli dost, seven, yardım eden, koruyup gözetken, bakan, birinin işini üzerine alan, idare eden demektir. Vâli ve mevlâ kelimeleri de aynı anlamdadır (Karagöz, 2005: 691).

Veliyy-i mutlak→Mutlak, tek koruyan, Allah.

2.3.38. Kayyûm

Çağatay Türkçesi

“kayyum haķı.” (MK 75b/9).

Sözlükte “doğrulup ayakta durmak, devam ve sebat etmek, bir işin idaresini üzerine almak, gözetip korumak” anlamındaki kıyâm kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup “her şeyin varlığı kendisine bağlı olan, kâinatı idare eden” demektir. Kıyâm kökünün ifade ettiği mânaların ilki maddi ve yaratılmışlık unsurları taşıdığından Allah’a nisbet edilmemekte, diğerleri ise ulûhiyyet makamına yakışacak bir muhteva çerçevesinde kayyum ismi içinde mütalaa edilmektedir. “Bizâtihi mevcut, ezeli ve ebedî” şeklindeki mânasıyla kayyum ismi evvel, âhir ve bâkî isimleriyle muhteva beraberliği içinde olur. “Kâinatı yaratan ve yöneten” anlamı çerçevesinde ise kevnî isimlerle açıklayıcı ve tamamlayıcı münasebetine girer. Kayyûm “bizâtihi var olma” mânasıyla sübûtî, her şeyden müstağni oluş yönüyle selbî, kâinatı yaratıp yaşatması açısından ise fiili sıfatlar grubuna girer (Topaloğlu, 2002a: 108).

2.3.39. Kavî

Eski Anadolu Türkçesi

TKT 223a-7 Pes kâfir oldılar, pes duttı anları Tañrı; bayık Ol **kavîdur**, katı azablu.- “Bunun sebebi şu idi: Peygamberleri onlara apaçık mucizeler getiriyorlardı da onlar inkâr ediyorlardı. Bu yüzden Allah da onları yakalayiverdi. Şüphesiz O, güçlüdür, cezası da çok şiddetlidir.” (Diyanet, 2011: KKM 40/22).

Sözlükte “güçlü olmak, gücü yetmek, bir işi gerçekleştirmek için aklen ve bedenen yeterli olmak” anlamındaki kuvvet kökünden sıfat olup Allah’a nisbet edildiğinde “her şeye gücü yeten, kudret sahibi

mânasına gelir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî kavî ile kâdir arasında bir fark bulunmadığını söylemekle birlikte Ebû İshak ez-Zeccâc'dan itibaren âlimler, kavî isminin “kemiyyet ve keyfiyyet bakımından üstün kudrete sahip olan” anlamında farklılık kazandığını kabul ederler. Fahreddin er-Râzî kavî isminin muhtevasını iki şekilde açıklamıştır. Ona göre “Allah’ın, hiçbir ferdi ve birimi dışarıda kalmamak üzere kâinatı etkilemesi” mânasına alındığında kâdir, “hiçbir şeyden etkilenmemesi” mânasında kullanıldığında ise vâcibü'l-vücûd niteliğini taşır. Kuvvetli oluş vasfı yaratılmışlara da izâfe edilir, ancak onlardaki kuvvet sınırlıdır ve devamlılık arzetmez. Kavînin ayrıca “kuvvet veren” (mukvî) anlamına gelebileceği söylenmiştir. Nitekim Kur'an'da, Hz. Hûd'un kavmine verdiği öğütler nakledilirken bağışlanmalarını dileyerek Allah'a döndükleri takdirde O'nun güçlerine güç katacağını ifade ettiği haber verilmiştir (Topaloğlu, 2002b: 68).

2.3.40. Zü'l-celâl

Eski Anadolu Türkçesi

“anı bākî **zû'l-celâl** bildük emdi” (YZ B1v4).

Zû ‘sahip’ + celâl ‘yüce olmak’

Zü'l-celâl, “Allah’ın sıfatlarından biri olup, celal sahibi demektir.” (Karagöz, 2005: 721).

2.3.41. Mi‘mâr-ı kazâ

Çağatay Türkçesi

“anda kim mihrâb kaşın tüzdi **mi‘mâr-ı kazâ**” (LD 1454).

ÖTS’de, “Mi‘mar, [Ar. mi‘mâr] is. →mimar.” (Çağbayır, 2007: III, 3227).

Allah’ın yaratıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kazâ kelimeleri kullanılır. Bu iki terim âlimlerce farklı şekillerde tanımlanır. Sözlükte “gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak” gibi mânalara gelen kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak, emretmek, yerine getirmek” anlamlarındaki kazâ ise “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanır. Selefîyye âlimleriyle Mâtürîdî ve Şîî kelâmcılarının ekseriyeti bu tanımları benimser. Eş‘arî kelâmcılarının çoğunluğuyla İslâm filozofları sözü edilen tanımları tersine çevirerek kazâyâ kader, kadere de kazâ anlamını yüklemişlerdir. Buna göre kazâ Allah’ın ezeli hükmü, yani bütün nesne ve olayların levh-i mahfûzda veya küllî akılda topluca var olması, kader ise bütün nesne ve olayların kazâyâ uygun olarak yaratılması ve dış âlemde gerçeklik kazanmasıdır (Yavuz, 2001: 5863).

2.3.42. Lem-yezel

Çağatay Türkçesi

“işâret rûhûng turur ol Kâdir-i **Lem-yezeldin** ‘inâyet-i ezeli’” (ŞHD 50b-11).

Eski Anadolu Türkçesi

“Kerīm ü **lem-yezel** dūr lā-yezel ol” (HŞ 2913).

Arapça olumsuzluk eki olan ‘lem’ ile zeval anlamına gelen ‘yezel’ kelimesiyle oluşturulmuştur. Lem-yezel sözlüklerde yok olmayan, kalıcı, baki olarak açıklanmaktadır. Allah’ı nitelendirmek için kullanılmaktadır¹⁵⁸.

2.3.43. Lā-Mekān

Çağatay Türkçesi

“ve **lā-mekān** ‘ālemi-de mekān tutup-turlar.” (MK 72a/6).

La-mekān mekansızlığı anlatan bir kelimedir. İslam tasavvufunda bu kelime sıfat olarak mekansız olan Allah için kullanılmaktadır.

2.3.44. Naḳḳāş-ı ezel (Ezelden Ressam olan Allah)

Çağatay Türkçesi

“**Naḳḳāş-ı ezel** çizdi şeklingni besī ra ‘nā” (ŞHD 121b-3).

Sözlükte;

“Nakkaş, sf. 1.Nakış işleyen, nakış yapan. 2. İs. Nakışçı, süslemeci. 3.Ressam. 4.Binaların tavan, duvar vb. yerlerine süslemeler yapan usta. 5.Oymacı; hakkâk.” (Çağbayır, 2007: IV, 3483).

“ezel, is. 1.Bütün zamanların başlangıç noktası. 2.Başlangıcı kestirilemeyen geçmiş zaman. 3.Öncesiz zaman. 4. Din. Evrenin yaratıldığı, insanların bilemeyeceği bir zaman. 5.İlk.” (Çağbayır, 2007: II, 1532).

2.3.45. ‘Azze ve celle

Çağatay Türkçesi

“‘azze ve celle.” (MK 81b/9).

Celle ‘büyük ve yüce oldu’ anlamına gelen bir fiildir. ‘Azze ve celle Allah’ı yücelten bir ifadedir. Galip ve azamet sahibi olan Allah’ı anlatmaktadır¹⁵⁹.

2.3.46. Mecīd

Harezmi Türkçesi

“Hidāyer bērūr ol ḥamīdün **mecīd**” (MM 405-4).

¹⁵⁸ <http://www.lugatim.com/s/lemyezel> (erişim tarihi: 08.05.2019).

¹⁵⁹ Topaloğlu, 1993: 267-268.

Şerefli, soylu ve şanlı olmak, şerefte birinci ve üstün gelmek ve genişlik anlamındaki ‘m-c-d’ kökünden türeyen mâcid, şan ve şeref sahibi, iyi ahlaklı, nazik ve kerem sahibi ulu kişi demektir. Mecîd, mâcid kelimesinin mübalağalı şeklidir. Allah’ın sıfatı olarak ‘mâcid’ ve ‘mecîd’; şan ve şeref sahibi, hayrı, ihsanı, keremi ve lüftü bol olan demektir (Karagöz, 2005: 400).

2.3.47. **Ḳahhār**

Harezmi Türkçesi

“Laṭîf tēp imin bolma **ḳahhār** idî” (MM 51-3).

Birine galip gelmek, üstün olmak, yenilmez güce sahip olmak, zorla istediğini yapmak anlamındaki ‘k-h-r’ kökünden türeyen kâhîr kelimesi, Allah’ın sıfatı olarak galip gelen, zelil eden, istediğini yapan, üstün gelen, gücü her şeyi kuşatan, kuvvet ve kudretine güç yetirilmeyen, yaratıkları dilediği gibi yöneten, dilediğini yapmaktan hiçbir şey kendisini aciz bırakamayan anlamına gelir. Kahhâr kelimesi ise ‘kâhîr’ kelimesinin mübalağalı şeklidir (Karagöz, 2005: 357).

2.3.48. **Semî**

Harezmi Türkçesi

“aydı: ḥüdāyā **semî** ‘alîm” (KE 152r/8).

İşitmek, kulak vermek, dinlemek, itaat etmek, kabul etmek anlamındaki ‘s-m-a’ kökünden türeyen semî, işiten, dinleyen, duyan anlamındaki sâmi’ isminin mübalağalı şekli olup işiten her sözü duyan; aynı kökten gelen müstemî’ ise dinleyen, duyan demektir.

Allah’ın sıfatı olarak sâmi’ ve semî, sözlerin açığını da gizlisini de işiten demektir. Allah, insanların fısıltılarına varıncaya kadar iyi veya kötü her sözlerini işitir ve gereğini yapar, dua ve niyazları duyar ve icabet eder (Karagöz, 2005: 578).

2.3.49. **‘Alîm**

Harezmi Türkçesi

“İsîni **‘alîm** Ugannın oğlu tēdiler” (KE 76r/17).

Allah için kullanılan ‘alîm sözlükte şöyle geçer:

İşaretlemek, üst dudağı yarılmak, bilmek, anlamak, tanımak hakikatini idrâk etmek anlamlarındaki a-l-m; bilen, anlayan, tanıyan demektir. Alîm ve allâm kelimeleri, âlim kelimesinin mübalağalı şekli olup çok bilen, a’lem ise ism-i tafdil olup daha iyi, en iyi, pek iyi bilen demektir. Bu sıfatlar Allah’ın, sırları, gizli olanları, olmuşu ve olacağı, görünen ve görünmeyen âlemi, yerde ve göklerde olup bitenleri, geçmiş, hâli ve geleceği, canlı ve cansız bütün varlıkları, insanların gizli ve aşikâr bütün yaptıklarını, küçük ve büyük her şeyi bildiğini ifade eder (Karagöz, 2005: 21).

2.3.50. **Ḥaqq-ı ‘Alīm**

Harezmi Türkçesi

“nebî tip tapınurlar aña **ḥaqq-ı ‘alīm**” (HŞ 4709).

Ünlü’nün sözlüğünde “ḥaqq-ı ‘alīm, her şeyi bilen Tanrı” (ÜNLÜ, 2012b: 209).

2.3.51. **Ḥazret**

Harezmi Türkçesi

“bu kēçe **ḥazretniḡ** muḡarrebleri Tihāme tapa inerin kördüm.” (KE 184r/8).

Sözlükte ‘yakında ve yanında bulunmak, önünde olmak’ anlamına gelen hazret, bir tasavvuf terimi olarak varlığın genel mertebeleri ve âlemdeki bütün tecellileriyle birlikte ilâhî veya kevnî hakikât anlamında kullanılmaktadır. Allah’ın her sıfatı, her ismi ve her fiili bir hazret meydana getirdiği gibi belli bir sıfatın, ismin ve fiilin her bir tecellisine de hazret denilir. Bu kavram daha sonraları sûfi olmayan din ve devlet adamları için de kullanılmaya başlanmıştır. Edebî metinlerde ise daha çok Allah, Peygamber ve veliler hakkında kullanılmıştır (Karagöz, 2005: 250).

2.3.52. **Laṭîf**

Karahanlı Türkçesi

“Ol Tanrı ırür **laṭîf** bilgen.” (RKT 33/3b1=33/34). “...Şüphesiz Allah en gizli şeyi bilendir, hakkıyla haberdardır.” (Diyanet, 2011: KKM 33/34).

Harezmi Türkçesi

“Taḡı ol **laṭîf**, ya’nı köz yitmes, bilgen.” (HKT 136b/5=6/103). “O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.” (Diyanet, 2011: KKM 6/103).

“**Laṭîf** tēp imin bolma ḡahhār idi” (MM 51/3).

Sözlükte, “Kibar, nâzik, ince, şeffaf ve küçük olmak; merhametle ve şefkatle davranmak, yaklaşmak ve iyilik yapmak anlamındaki ‘l-t-f’ kökünden türeyen latîf, zarîf, ince; kesîf olmayan, ince anlamlı, manası gizli, kapalı olan söz demektir.” (Karagöz, 2005: 395).

Sözlükte “mülk-i ‘azîm, Her şeye gücü ve kudreti yeten Allah, esma-i hüsnâ’da el-azim.” (Ünlü, 2012b: 415).

2.3.53. **‘Azîz**

Karahanlı Türkçesi

“Yārî yok meger Tangrı üskindin **‘azîz** ḡakîm” (RKT 25/3a3=3/126). “...Yardım ve zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah katındadır” (Diyanet, 2011: KKM 3/126).

Sözlükte;

“azîz, Kadri yüce, şerefli, kuvvetli, zor ve güç, az ve nadir, kerim ve cömert olmak, galip ve üstün gelmek, su akmak anlamlarındaki ‘a-z-z’ kökünden türeyen azîz Allah’ın sıfatı olarak; üstün, güçlü, kuvvetli, galip, âciz olmayan, şerefli, değerli, kahhar ve melik demektir.” (Karagöz, 2005: 49).

2.3.54. Avval

Harezmi Türkçesi

“Ol **avval** taķı āhır, taķı açuķ” (HKT 514a/5=57/3). “O, ilk ve sondur. Zâhir...” (Diyanet, 2011: KKM 57/3).

Esmâ-i Hüsnâ’dan olan el-Evvel ses değişimleriyle avval olarak Harezmi Türkçesi döneminde kullanılmıştır. Kelime içerisindeki ince ünlü olan e sesleri Harezmi Türkçesi döneminde kalın ünlü olan a seslerine dönüşmüştür.

2.3.55. Āhır

Harezmi Türkçesi

“Ol avval taķı **āhır**, taķı açuķ” (HKT 514a/5=57/3). “O ilk ve sondur. Zâhirdir...” (Diyanet, 2011: KKM 57/3).

Esmâ-i Hüsnâ’dan olan el-Āhir yine Avval kelimesinde olduğu gibi kalınlaştırılarak kullanılmıştır.

2.4.Farsça Kelimeler

2.4.1. Ĥudāy- Ĥudā- Ĥudāy

Harezmi Türkçesi

“kılur-sen? Menā aydı: **Ĥudāyga**.” (KE 152r/16).

Eski Anadolu Türkçesi

“Bir ol gün ki yoĥdur ķazā’-i **Ĥudā**” (KN 39a/12).

Çağatay Türkçesi

“Min kılıķını şer‘ için çaptım **Ĥudāy** āgāhdur” (ŞHD 15a-12).

“**ĥudā** rızāsı için āzād kıldı taķı oğlı bahāsını bağışlamak birle ata” (GT 44/2).

“Hüdā” Farsça bir kelime olup Tanrı’yı ifade etmek için kullanılır¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Ünlü, 2013: 492.

2.4.2. Hudāvend

Eski Anadolu Türkçesi

“yūsuf aydur **hudāvendā hudāvendā**” (YZ B36r13).

Çağatay Türkçesi

“Sipās u sitāyiş **Hudāvendga**” (BD 558/2).

Hüdâ kelimesine benzerlik belirten, sıfat yapan yine Farsça -vend ekinin getirilmesiyle oluşturulan hüdâvend Tanrı, hükümdar, efendi gibi anlamları içermektedir¹⁶¹.

2.4.3. Kirdigār-Kirdgār-Girdgār

Çağatay Türkçesi

“**Girdgārā** maña tevfiķi bir” (BD 132/33).

“‘İşğ sırrın kimse bilmes bil ki bilgey **Kirdgār**’” (ŞHD 32a-9).

Eski Anadolu Türkçesi

“maksuda irgüre yine ol **kirdigārumuz**” (ADD 281-2).

Kirdigar, is. Fars. Girdigār<Kirdigār veya gird-gār<kird-gār.

Farsçada Allah, Tanrı kelimelerini karşılayan bir birleşik kelime olan gird+gār Çağatay dönemi eserlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kelime başında tonsuz ve tonlu şekilleriyle kullanılmıştır.

2.4.4. Dōst

Karahanlı Türkçesi

“Yok sizke Tañrıda adın hıç **dōst** ap yārıçı” (RKT 36/23a3=42/31). “...Sizin için Allah’tan başka hiçbir dost ve yardımcı yoktur.” (Diyanet, 2011: KKM 42/31).

dost, [Far. Dūst] is.1.Sevişen kişi; sevilen kimse. 2.Çıkar beklemeden sevilen ve güvenilen yakın arkadaş. 3.İyi görüşülen kimse. 4.Aralarında iyi ilişkiler bulunan kimseler. 5.Bir şeye aşırı ilgi duyan, düşkün olan kimse. 6.Evlilik dışı ilişkide bulunan kadın ve erkeğin beraberlik durumu. 7.gnlş. (Hayvanlar için) insanlara sevgi duyan ve bağlanan. 8.ünl. Sevilen ve tanıdık birine seslenme sözü. 9.tasvf. Gerçek sevgili, Allah (Çağbayır, 2007: II, 1288).

dōst →Hamî. Esmâ-i Hüsnâ’da el-Veliyy¹⁶²’i karşılamaktadır.

¹⁶¹ Çetin, 1998: 285

¹⁶² Allah’ın güzel isimlerinden olan Velî, bir şeye çok yakın olmak anlamına gelen ‘velî’ ile birini sevmek, birinin işini üstlenmek manasına gelen ‘velâyet’ kökünden türemiştir. Yardımcı ve dost anlamına gelmektedir (Topaloğlu, 2013: 24-25).

2.4.5. Perverdigār

Çağatay Türkçesi

“bir nişān-gār-ı bed-rūzgār derviş-ler kirip **perverd-gār** u” (GT 89/6).

“Kim bolur-sin vāşıl-ı **perverdigār**” (ŞHD 51b-11).

Eski Anadolu Türkçesi

“āfitāb-ı taht u devlet saye-i **perverdigār**” (ADD 5-11).

Sözlükte, “Perverdigār, Tanrı, yaratan, var eden.” (Ünlü, 2013: 895).

2.4.6. Yezdān

Çağatay Türkçesi

“Mining haqqımnı kim bilgey meger kim bilse **yezdānım**” (ŞHD 110b-10).

“koymağay mülk èdisi **yezdān-ka**” (GT 49/11).

Eski Anadolu Türkçesi

“sen ferāğat ol kim anı şubh **yezdān** eyledi” (ADD 17-58).

“Hemān **Yezdān**’a ğaltān incüyi ol” (HŞ 3808).

Kadîm İran’da Tanrı karşılığında kullanılan yazata kelimesinin çoğulu olan yezdān “tapınmak, tâzim ve takdimde bulunmak” anlamındaki yaz- (yaj-) fiilinden türemiştir. Avesta dilinde “tapınılmaya lâyık varlık” mânasına gelen yazata Pehlevîce’de (Orta Farsça) yazd, ızad, Yeni Farsça’da ized, yezd şeklindedir. Yezdān Mecûsîliğin kurucusu Zerdüş tarafından zikredilmese de sonraki Avesta edebiyatının ilk metni olan ve aynı fiilden türeyen “ibadet” anlamındaki Yesna kitabında yer almıştır. Pehlevîce dinî metinlerde “tapınılmaya değer varlıklar, tanrılar” anlamında yazdān, izedān şeklinde geçmektedir. Sâsânî Devleti’nin kurucusu I. Erdeşîr’in ve diğer kralların sikkelerinde “tanrıların/yezdānın soyundan” ifadesine rastlanmaktadır. Bununla birlikte Yeni Farsçanın oluşmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren yezdān kavramı “tek ve yegâne tanrı” mânasında kullanılmıştır. Özellikle İslâm fetihlerinden sonra Müslümanların yönetimi altına giren Mecûsîler’in Hürmüz (Ahura Mazda) için tek tanrı bağlamında yezdānı kullandığı görülmektedir. Bu durum, Mecûsîlerin İslâm coğrafyasında zimmî statüsünde yaşamak için kendilerini tek tanrıci olarak takdim etmeleriyle bağlantılı görülmektedir. İleriki dönemlerde de yezdān kavramı tek tanrıyı ifade eder tarzda İslâmî edebiyatta yer almıştır (Alıcı, 2013: 512-513).

2.4.7. Dādār

Çağatay Türkçesi

“Ol sebebdin kim maña iş tã‘at-i **Dādār** irür” (ŞHD 34a-2).

Sözlükte, “dādār (<F.) “mutlak adalet sahibi olan yüce Allah” (Ünlü, 2012b, 267).

Develioğlu'nun sözlüğünde “1.Allah, 2.Adâletli, doğru” olarak açıklanmıştır (Develioğlu, 2008: 160).

2.4.8. İzid

Çağatay Türkçesi

“Feth ü nuşret birdi **İzid** sanga iqbāl üstine” (ŞHD 153a/13).

Sözlükte,

“İzid, is. Fars. İzid-ized

1.Zerdüşterin hayır ilâhı.

2.teşmil. İslamiyet'ten sonra İranlıların Allah anlamında kullandıkları kelimelerden biri.” (<http://www.lugatim.com/s/%C4%B0Z%C4%B0D>, erişim tarihi: 08.05.2019).

2.4.9. Bār- Bar

Karahanlı Türkçesi

“Ey **Bār** Hudāyā/Tanrı, eger erse bu ol rast seniñ üskündin yağıturğıl biziñ üze taşlar.” (RKT 28/81a3=8/32). “Hani onlar, “Ey Allah’ım, eğer şu (Kur’an) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir” demişlerdi.” (Diyanet, 2011: KKM 8/32).

Çağatay Türkçesi

“Bir kün olğay kim digeyler **bar bar**” (LD 2486).

Farsça kökenli bir kelime olan “Bar” Develioğlu sözlüğünde “Tanrı, Allah” olarak gösterilmiştir (2008: 70).

2.4.10. Padişah- Pādīshāh

Karahanlı Türkçesi

“kim uluğluk idisi tükel kudrétlīg **padişah**-turur.” (KB A2).

Eski Anadolu Türkçesi

“Ol Tanrı’dur, Ol kim, yokdur tanrı illâ Ol; **pādīshāh**, gey arı, ayıbsuz, ĩmin eyleyici, toğru tanuk” (TKT 261b/10=59/23). “O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah’tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan...” (Diyanet, 2011: KKM 59/23).

Farsça ‘Padişah’ (Pehlevice Pâtaḥša) kelimesi ‘hükümdar, iktidarı elinde tutan’ anlamlarına gelmektedir¹⁶³. Sasani hükümdarlarının sıfatı olarak Orta Farsça döneminde kullanılmıştır. Pâti- ‘iktidar sahibi’ ve şah ‘kral, hükümdar’ kelimelerinin birleşiminden oluşan kelime ‘iktidar sahibi hükümdar’ anlamlarına gelmektedir¹⁶⁴.

2.4.11. Üstüvâr

Karahanlı Türkçesi

“bütünlükün taḡrı ol turur rūzî bergân küç içisi (385r/1) üstüvâr tāg bütün” (TİEM73 385r/1=51/58). “Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir” (Diyanet, 2011: KKM 51/58).

Kur’an tercümesinde kuvvetli, sağlam olan Allah’ı ifade etmek için Farsça bir kelime olan ve sağlam, güvenilir anlamlarına gelen “üstüvâr” kelimesi tercih edilmiştir.

¹⁶³ İnalçık, 2007: 140.

¹⁶⁴ <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/padi%C5%9Fah> (erişim tarihi: 05.05.2019).

SONUÇ

Çalışmada incelenen 27 eserdeki taramalardan 106'sı Türkçe, 63'ü Ar./Far.+T. ve T.+Ar./Far., 55'i Arapça ve 11'i Farsça olmak üzere 235 kelime incelenmiştir. Şüphesiz ki Türk dili bu 27 eser ve 235 kelime ile sınırlandırılmaz. Fakat belli kaynaklarla sınırlı tutulan bu çalışmadan elde edilen verileri genel olarak toplamak gerekirse; Eski Türkçeden beri Tanrı için kullanılan kelimeler Türklerin zaten tek bir Tanrı'ya inandıklarını ve onun vasıflarını da ortaya koyduklarını göstermektedir.

Türklerin Tanrı düşüncesi; yaratan, tek, sonsuz, örneği ve benzeri olmayan, öncesinin ve sonrasının olmadığı, her zaman diri olan, ulu ve ulaşılmaz, esirgeyen, affeden, merhametli ve yumuşak olan, mükafatlandıran ve cezalandıran, hesap soran, can alan ve can veren, her şeyden haberdar olan, her şeyi işiten ve gören, her şeye hükmeden ve kudretli olan, her şeyin sahibi, yarattıklarını rızıklandıran, tüm eksikliklerden uzak, övülmeye ve tapınmaya layık olan gibi sıfatlar ve düşünceler etrafında vücut bulmuş ve gelişmiştir.

Köktürk Yazıtları bugün bize dilimizin, kültürümüzün en arı halini sunmaktadır. Bunun nedeni ise Türklerin henüz diğer dinlerle bir etkileşime geçmemiş olmaları ve asimile olmak istememeleri olarak görülebilir. Bu dönemde Tanrı kavramı için kullanılan kelimelere baktığımızda Tengri'yi görmüştük. Tengri kelimesi sadece ses değişimlerine uğrayarak günümüze kadar gelmiştir. Hangi dini seçerlerse seçsinler, hangi kültürden etkilenirlerse etkilensinler bu kelimeyi kullanmaktan vazgeçmemişlerdir. Çünkü Türklerin mutlak yaratıcı algısını karşılayan bir kelimedir. Bunu benimsedikleri tüm tek Tanrılı dinlerde o dinin yaratıcısının adının karşılığı olarak kullanmışlardır.

Uygur döneminde Türklerin Maniheizm dinine geçtikleri bilinmektedir. Din değişimiyle birlikte çeviri eser sayısında artış yaşanmıştır. Bu geçişten dolayı kültürlerinde ve dillerinde değişim yaşayan Uygurlar 'Tengri' kelimesini 'Kün' ve 'Ay' kelimeleriyle birlikte kullanmaya devam etmişlerdir. Bu Maniheizm dininin aydınlık ve karanlıktan oluşan düalist yapısından kaynaklanmaktadır.

İslami düşüncenin Türkler arasında oturmaya başlamasıyla Tanrı için kullanılan kelimelerin çeşitliliği artmıştır. Bu kelime çeşitliliğini Orta Türkçe döneminde özellikle İslam dinini daha iyi aktarabilmek adına çevrilmiş ve yazılmış olan dini eserlerden görmekteyiz. Bu dönem Türkçe kelimelerin hala korunduğu bir dönemdir. Özellikle bu dönemin ilk basamağı kabul görülen Karahanlı dönemi Kur'an çevirilerinde bunu görmekteyiz. Her şeye gücü yetmesi bakımından, muktedir olmak fiil kökünden meydana gelen uğan kelimesini kullanmışlardır. Tabi bu kelime dönemsel olarak ses değişikliklerine uğramış ogan, oğan gibi

biçimlerle de karşımıza çıkmaktadır. Şimdilerde çocuklarımıza isim olarak koyduğumuz “Okan” bu kelimenin bir getirisidir. Direkt olarak Allah’ı ifade etmek için Eski Türkçede Tengri, Orta Türkçede ise Tengri, bayat, ugan, idi kelimeleri kullanılmıştır.

Karahanlı döneminde Türkler kendi Tanrı algılarıyla büyük ölçüde uyuşan İslam diniyle temasa geçtikleri Arapların; kültürlerinden, dillerinden etkilendikleri ilk dönemdir. İslam dininin kabulüyle birçok yabancı kelime dilimize geçmiştir. Özellikle Kur’an tercüme ederken karşılırlarına çıkan Esmâ-i Hüsnâ’lara karşılık tam karşılığının sağlanabileceği Türkçe kelimeler kullanma çabasına girildiği görülmektedir. Bu durum da Tanrı kavramı için kullanılan kelimelerde epey bir artış yaratmıştır. Örneğin incelemede verilmiş olan ‘boynagularının boynın sığan, kınakga iwmegen, köni işlig, tanuk, tircüzgen, tirig’ gibi sadece Türkçe kelimelerle kurulan sıfat tamlamaları ve isimlerin yanı sıra Türkçe+ Far./Ar. kelime öbekleriyle oluşturulmuş “ögmekge seza, sakışi revan, bereket idisi” gibi tamlamalar da Kur’an tercümelerinde kullanılmıştır. Direkt Arapça ve Farsça kullanımı ilerideki dönemlere göre bu sahada nispeten daha azdır.

Harezm Türkçesi döneminde meydana getirilen İslamî eserler, Kur’an tercümeleri ve mesnevilerde Tanrı kavramı için kullanılan Türkçe kelimelerin yanı sıra yabancı kelimelerin ve tamlamaların kullanımının da arttığı görülmektedir.

Mısır ve Suriye’ye göçen ve oradaki Eyyubileri devirerek iktidarı ele alan bir bölüm Kıpçaklar orada Türkçeyi öğretme, yaygınlaştırma ve aynı zamanda Farsça ve Arapça olan önemli eserlerin Türkçeye çevrilmesi çalışmalarını başlatmışlardır. Bunun neticesinden biri olan İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtîn adlı fıkıh kitabında Allah ile ilgili kelimeler incelenmiştir. Türkçe kelimelerin yanında Arapça kelimelerin de kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Hristiyanlığı yaygınlaştırma faaliyeti olarak ifade edilen Kıpçak Türkçesi ile yazılan Codex Cumanicus ise İtalyanlar ve Almanlar tarafından oluşturulmuştur. Latin harfleriyle yazılmış Codex Cumanicus’ta da yine Tengri’ nin yerini görmekteyiz. Hristiyanlığı yaygınlaştırma anlamında, teslis inancında yer alan Baba Tanrı’yı ifade etmek için ‘Ata Tengri, Beg’ kelimelerinin kullanıldığını görülmüştür.

Harezm Türkçesine ev sahipliği yapmış olan Harezm bölgesi Çağatay Türkçesinin kurulmuş olduğu Maverâünnehir sahasına yakındır. Bu sahaların önceleri İran dilini ve kültürünü yansıtmalarını bilmek eserde verilen Farsça kelimeleri anlamlandırma ve bu kelimelere yaklaşım açısından bizim için önemlidir.

Türkçe idi, çalap kelimelerinin kullanımlarının yanında Allah’ın güzel isimlerinin ve Farsça Tanrı için kullanılan kelimelerin de kullanıldığı görülmüştür. İslamdan önce birçok dine ev sahipliği yapmış olan bu bölgede Mecûsilik inancına ait olan kelimeler eserlerde

kullanılmıştır. İslâm dininin bölgeye gelmesiyle kendi tanrıları ve inançlarındaki ruhları ifade etmek için kullandıkları kelimeleri -yezdan ve izid gibi- İslamdaki tek tanrı için kullanmaya başlamışlardır.

Bu yabancı kelimeleri Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki metinlere baktığımızda da gördük. Tanrı'yı direkt ifade etmek için kullanılan Türkçe ve Arapça kelimelerin yanında Hüda, Mevla, Kirdigar, Perverdigar ve Yezdan, Padişah, Bâr gibi Farsça kelimeler de kullanılmıştır. Bugün bu Farsça kelimelerden sadece birkaçı kullanılmaktadır. Oğuz Türkçesinin yazı dili olmaya başladığı ilk dönemlerde yavaş yavaş kendini göstermeye başlayan yabancı unsurlar bir zaman sonra geniş bir alanı kaplamıştır.

Tüm bu açıklamalardan ve örneklerden sonra söyleyebiliriz ki Tarihi Türk dili metinlerinde kullanılan bu kelimeler bize tek Tanrı inancının Türkler arasında oturmuş olduğunu, Türk dilinin gücünü ve eşsiz örneklerini göstermiştir. Tabi ki eserlerimizde Türkçenin yanında giderek kendini gösteren İslam dininin dili olan Arapça ve aynı sahalarda birbirini gösteren Farsçadan unsurların girmesi kültür etkileşiminin doğal bir sonucudur.

Birden fazla yönden ele almaya çalıştığımız bu kelimelerden hareketle ayrıca dönemlerin gösterdiği farklılıklara da değinilerek bu sayede dönemsel ses bilgisi hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Örneğin Eski Türkçede bulunan söz sonu g# sesinin ve söz başı ötümsüz #k sesinin Karahanlı Türkçesinde devam ettirildiği görülmüştür. “kör-” fiilinin Karahanlı ve Harezmi döneminde ötümsüz olarak kullanıldığı fakat Eski Anadolu Türkçesi döneminde ötümlü #g sesine dönüştüğü saptanmıştır. Kıpçak Türkçesinde ise Tenri kelimesinde söz ortası ünlü türemesi meydana gelmiştir ve Teniri, Teneri şekilleriyle de kullanılmıştır.

Farklı yönlerden ele alınmış olan bu yüksek lisans tezinin Türkoloji dünyasına bir faydası olmasını dilerim.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Y. ve İsi, H. (2018). “Tarihî Türk Lehçelerinde Yawlak~Yavlak Sözcüğü”. *TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 15: 21-37.
- Alıcı, M. (2013). “*Yezdân*”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 43, 512-513.
- Altuntaş, H., Şahin, M. (hızl.). (2011). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig (I-Metin)*. TTK Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1961). *Eski Türk Şiiri*. TTK Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. TDK Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. ve Yüksekaya, G. S. (2013). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Armstrong, K. (1998). *Tanrının Tarihi* (Çev. O. Özel, H. Koyukan ve K. Emiroğlu). Ayraç Yayınları, Ankara.
- Arslan, A. (2014). *Allahın İsimlerinin Sırları*. Sena Yayınları, İstanbul.
- Arslan, H. E. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. TDK Yayınları, Ankara.
- Asil, Y. Ş. (2011). *Dini Terimler Sözlüğü*. Alter Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l- Enbiyâ (I-Giriş- Metin-Tıpkıbasım, II-Dizin)*. TDK Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. TDK Yayınları, Ankara.
- Ata, A. (2014). *Harezm-Altınordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınevi. Ankara.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü*. Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Atmaca, E., (2016). *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*, Palet Yayınları, Konya.
- Aydın, A. İ. (2017). *Kur'an'da Rab Kavramı*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Aydın, F. (2004). *Genel Hatlarıyla Yahudilik*. İstanbul.
- Aydın, F. (2010). “Dinlerde Tanrı Anlayışı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12: 189-210.
- Aydın, M. (1997). “Türklerin Dînî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 1-9.
- Aydın, M. (1998). “*Hıristiyanlık*”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 17, 328-372.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Bilge, E. (2013). “Kutsal Metinlerde Yaratılış”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1): 127-162.
- Bilgin, A. (2005). “Gök Tanrısı Terimi Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2: 189-197.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abu Hayyan- Kitâb Al-İdrâk Li-Lisân*, İstanbul Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- Candan, E. (2013). *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*. Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.
- Cin, A. (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali 'nin Kıssa 'yı Yûsuf'u*, TDK Yayınları:1040, Ankara.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çetin, A. (1998). “*Hudâvendigâr*”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 18, 285.
- Çiçek, Y., Yıldız, F. (1985). *Allah*. Bir Yayıncılık, İstanbul.
- Doğan, E. (2016). *Kâbüs-Nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*. TDK Yayınları. Ankara.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Edirne.
- Ece, H. K. (2000). *İslam'ın Temel Kavramları*. Beyan Yayınları, İstanbul.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. G. Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Efendioğlu, S., İşcan, A. (2010). “Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi*, 43: 121-143.
- Eliade, M. (2006). *Şamanizm*. (Çev. İ. Birkan), İmge Kitabevi, İstanbul.
- El-İsfahani, R. (2010). *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (Çev. A. Güneş ve M. Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul.
- Erbaş, A., Gündüz, Ş., Harman, Ö. F., Aydın, F., Taşpınar, İ. (2007). *Yaşayan Dünya Dinleri*. T.C. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.
- Ercilasun, A. B. (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Divan ü Lügati't- Türk*, TDK, Ankara.
- Erdem, M. (1998). “Geleneksel Türk Dini ve İslâm”. *Dini Araştırmalar*, 1: 79-91.
- Erdoğan, S. (2016). “Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 27(2): 164-172.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basımevi, Ankara.

- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut Kitabı (I-II)*, TDK, Ankara.
- Gökbel, A. (2002). “Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dinî Yapı”. *Türkler*, 3: 177-190.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*. (Çev. K. Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (2011). *Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- Gülmez, M. (2003). *Fahrî'nin Hüseyin ü Şîrîn'i*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Günay, Ü., Güngör, H. (1998). *Türk Dini Tarihi*. Laçın Yayınları, Kayseri.
- Gündüz, Ş. (2003). “Maniheizm”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 27, 575-577.
- Güner, G. (2012). “Yarat- ‘Yaratmak, Halk Etmek’ Fiilinin Etimolojisi”. *Turkish Studies*, 7: 1415- 1423.
- Güngör, H. (2010). “Tanrı”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 39, 570-571.
- Gürkan, S. L. (2011). “Teslis”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 40, 549-552.
- Gürkan, S. L. (2013). “Yahudilik”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 43, 187-197.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüseyin ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. V. Köken), TDK Yayınları, Ankara.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya İnançlar Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Harman, Ö. F. (2008). “Rühulkudüs”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 35, 216- 217.
- Hıck, J. (2015). “Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Tanrı Kavramı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28: 207-216.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İsi, H. (2017). “Türkiye Türkçesindeki Bazı Dini Terimlere Tarihi Metinlerle Karşılaştırılmalı Bakış. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (13): 476-522.
- Kanar, M. (2003). *Örnekle Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. Say Yayınları, İstanbul.
- Karaağaç, G. (1977). *Lutfi Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. TTK Yayınları, Ankara.
- Karadağ, C. (2009). “Sevap”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 36: 581-582.
- Karahan, A. (2016). “Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında”. 2. *Uluslararası Dil Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu*. 26-28 Mayıs 2016 Sırbistan, 127-156.
- Karakaya, M. (2010). *Tarihi Kıpçak Metinlerinde Dini Terminoloji*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karamanlioğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları, Ankara.

- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. TDK Yayınları, İstanbul.
- Karataş, İ. (2015). “Buddizmde Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme.”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13: 85-105.
- Kaufmann, F., Eisenberg, J. (1974). “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”. (Çev. M. Aydın). *Les Religions*, Belçika, 286.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş- Metin- Dizin)*, TDK Yayınları: 607, Ankara.
- Klımkeit, H. J. (1990). “Türk Orta Asyasında Budizm”. (Çev. M. T. Berbercan). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 93-108.
- Korkmaz, Z. (1995). “Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgati’t Türk”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1: 254-260.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. (Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kutlutürk, C. (2005). “Hinduizme Göre Tanrı Vişnu’nun Yeryüzünde Bedenleşmesinin (Avatara/Hulûl) Temel Nedenleri”. *DTCF Dergisi*, 55: 141-160.
- Küçük, A. Tümer G., Küçük M. A., (2010). *Dinler Tarihi*, Ankara.
- Nalbant, M. V. (2013). “Yarlık Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”. *Turkish Studies*, (8): 327-341.
- Oymak, İ. (2009). “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 14 (1): 67-97.
- Ölmez, M. (2005). “Türkçede Dinî Tabirler Üzerine”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.
- Öner, M. (2004). “Yarlık Sözü Hakkında”. *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*. 31 Mayıs- 4 Haziran 2004, Simferepol.
- Özbay, H. A. (2006). *Esmâül-hüsna: Rabbimizin En Güzel İsimleri*. Fazilet Kitabevi, Muğla.
- Özler, M. (1997). “İlâhî İsim ve Sıfatları Tesbitte Yöntem”. *Ekev Akademi Dergisi*, 1(1): 65-79.
- Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Da’i Divanı (Metin-Gramer-TıpkıBasım)*. TDK Yayınları, Ankara.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Sadıkov, K. (2003). “Kutadgu Bilig’de Geçen ‘Bayat atı birlä’ Kelime Öbeği Hakkında”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens. Dergisi*, 21: 19-24.
- Salman, H. (2001). “*Karluklar*”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 24, 509-510.
- Sümer, S. (2007). “*Oğuzlar*”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 33, 325-330.
- Şahin, Y. (2016). “Karahanlı ve Memlük-Kıpçakçası Eserlerinde Eski Türkçe Dinî Terimler Görülme Sıklığı”. *Uluslararası Yulduz Türk Dili Sempozyumu*, Nisan 2016, Ankara. 25: 125-159.
- Tanpınar, A. H. (2017). *Hüsrev ü Şirin*. Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Yayınları No:148, Ankara.
- Taşagıl, A. (1998). “Hazarlar”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 17, 116-120.
- Taşagıl, A., Çelik, M. B., Kamalov, İ., Aka, İ., Alpargu M., Kanlıdere, A. (2011). *Orta Asya Türk Tarihi*. T.C. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir.
- Tekin, T. (1995). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin-Bilge Kagan-Tunyukuk*. Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- Tekin, T. ve Yılmaz, E., Demir N. (Edi.). (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Öncü Kitabevi, Ankara.
- Tezcan, S., Zülfikar, H. (2004). *Nehcü'l-Ferâdis. (I-Metin, II-Tıpkıbasım)*. TDK Yayınları, Ankara.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Simurg Yayınevi, İstanbul.
- Topaloğlu, A. (1976). *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Bir Kur'an Tercümesi, (I. Giriş-Metin, II. Sözlük)*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1988). “Ahad”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 1, 483-484.
- Topaloğlu, B. (1989). “Allah”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 2, 471-498.
- Topaloğlu, B. (1993). “Celil”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 7, 267- 268.
- Topaloğlu, B. (2001). “Kadir”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 24, 124.
- Topaloğlu, B. (2002). “Kavî”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 25, 68.
- Topaloğlu, B. (2002). “Kayyum”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 25, 108-109.
- Topaloğlu, B. (2007). “Rab”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 34, 372-373.
- Topaloğlu, B. (2009). “Sâni”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 36, 106-107.
- Topaloğlu, B. (2013). “Zü'l-Celâl ve'l-İkrâm”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 44, 215.
- Toparlı, R. (1992). *İrşadü'l-Mülûk ve's-Selatin*. TDK Yayınları, Ankara.
- Toparlı, R., Argunşah, M. (2015). *Mu'inü'l-Mürîd*. TDK Yayınları. Ankara.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları, Ankara.
- Troll, C. W. (1998). “Tarihi Bir Olay Olarak Hristiyanlık”. (Çev. T. Özdeş), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Tarama Sözlüğü* (2. bs.). TDK Yayınları, Ankara.
- Uğurlu, S. (2012). “Eski Türklerin Dini”. *Abant İzzet Baysal Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12: 232-335.
- Uslu, B. (2016). *Türk Mitolojisi*. Kamer Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (235v/3-450r/7) Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Ankara.
- Ünlü, S. (2007). “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi ve İlk Kur'an Tercümeleleri”. *Dini Araştırmalar*, 9(27): 9-56.

- Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, Konya.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi- Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Waardenburg, J. (2011). “Teslis”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 40, 548-549.
- Yanık, N. H., Çögenli, M. S., Toparlı, R. (1999). *El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. TDK Yayınları, Ankara.
- Yavuz, Y. Ş. (2000). “İlah”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 22, 64.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). “Kader”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 24, 58-63.
- Yıldırım, T. (2010). *Hüseyin Baykara Divanı (İnceleme-Metin -Dizin-TıpkıBasım)*. Hat Yayınları, İstanbul.
- Yüce, N. (1988). *Muhaddemetü'l-Edeb-Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuâret Nüshası (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks)*. TDK Yayınları, Ankara.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- Yüksekkaya, G. S. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük I*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Fatma DALLI
Doğum Yeri- Tarihi	İstanbul/Tuzla- 14.04.1994
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Mehmet Tekinalp Lisesi, İstanbul, 2012
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Antalya, 2016
Tez/ Dönem Projesi Konusu	Yüksek Lisans Tezi-Tarihi Türk Dili Metinlerinde Tanrı Kavramı
Yabancı Dil	İngilizce
E-Posta	fatmadalli34@gmail.com